

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Олександр Гісем, Ольга Гісем,
Олександр Мартинюк

Всесвітня історія

з поглибленим вивченням історії

8

Олександр Гісем, Ольга Гісем, Олександр Мартинюк

Всесвітня історія

Підручник для 8 класу
з поглибленим вивченням історії
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2021

УДК 94(100)"15/18":37.016(075.3)
Г51

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 22.02.2021 №243)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія : підруч. для 8 кл. з поглибл. вивч.
історії закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Гісем,
О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2021. —
240 с. : іл.

ISBN 978-617-09-6957-6

УДК 94(100)"15/18":37.016(075.3)

Інтернет-підтримка

ISBN 978-617-09-6957-6

© Гісем О. В., Гісем О. О.,
Мартинюк О. О., 2021
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2021

Шановні восьмикласники і восьмикласниці!

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти.

Ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, і її необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних осіб тощо. Деякі слова й дати виділені жирним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Працюючи на уроках і вдома, обов'язково перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали основні події, персоналії, нові поняття й терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на повторення. Це допоможе вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для розуміння навчального матеріалу відіграють наведені в підручнику історичні джерела, карти, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно прочитати підібрані до нього історичні джерела та відповісти на запитання. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які розкривають зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події та які зміни вони спричинили. Схеми й таблиці унаочнюють зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості тощо. На полях розміщені запитання до тексту параграфа або ілюстрацій, які сприятимуть кращому розумінню матеріалу.

Після кожного параграфа наведено запитання і завдання. Вони допоможуть вам здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви можете здійснити онлайн-тестування для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

РУБРИКИ ПІДРУЧНИКА

- **Україна і світ** — інформація про події, що відбувалися на землях сучасної України в цей період
- **Джерела повідомляють** — фрагменти історичних джерел і запитання до них
- **Цікаві факти** — додаткова інформація, пов'язана зі змістом параграфа
- **Постать в історії** — інформація про історичних діячів і діячок, що мали визначальний вплив на події
- **Словник** — визначення нових термінів і понять, наведених у тексті
- **Працюємо з хронологією** — найважливіші дати за темою, які слід запам'ятати
- **Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?** — стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа, для обґрунтування яких слід навести відповідні факти
- **Запитання і завдання**
  - 👉 *Навчаємось у грі* — самоперевірка основних фактів, що стосуються розглянутого матеріалу, в ігровій формі
  - ➡ *Відповідаємо на запитання* — запитання на осмислення опрацьованого матеріалу
  - ✂ *Виконуємо завдання* — практичні завдання на розвиток умінь працювати з картою, складати таблиці, плани тощо
  - 💬 *Розвиваємо творчі здібності* — завдання для поглиблення знань, що виконуються за допомогою додаткових джерел

Із повагою, авторський колектив

Повторення. Вступ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

що таке Новий та Ранній Новий час і якою є їхня періодизація; якими є особливості Раннього Нового часу в історії України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історія? **2.** Чим відрізняються поняття «історія» як наука та навчальний предмет? **3.** На які періоди поділяються все-світня історія та історія України? **4.** Назвіть дві-три дати з історії середньовічної Європи та України, які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір. **5.** Які історичні діячі та діячки, на вашу думку, найбільше вплинули на події, що відбувалися в середньовічній Європі та Україні? Чому? **6.** Покажіть на карті атласу й назвіть країни Європи, розвиток яких ви вивчали в курсі історії Середніх віків. **7. Робота в парах.** Обговоріть і визначте цивілізаційні здобутки населення Європи в Середньовіччі. **8. Робота в парах.** Обговоріть і визначте цивілізаційні здобутки населення тогочасної України як складової середньовічної Європи. **9.** Назвіть факти, які свідчать про тотожність і відмінність процесів і явищ у середньовічній Європі та Україні. **10.** Які пам'ятки доби Середньовіччя на території Європи та України вам відомі? **11.** Що ви знаєте про пам'ятки Середньовіччя на території вашого краю в експозиції місцевого краєзнавчого або історичного музею? Опишіть їх.

? Чи можна вважати Ранній Новий час новим кроком у розвитку людства?

1 ПОНЯТТЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ НОВОГО ЧАСУ. Цього року ви продовжите вивчати події всесвітньої історії та історії України. У попередніх класах ви познайомилися з історією Стародавнього світу та Середніх віків. У 8 класі ви розпочнете розгляд історії Нового часу, або Модерної доби (часу, періоду), що вивчає події кінця XV — початку XX ст. Цього року на вас чекають події її першої частини — Раннього Нового часу, або Ранньомодерної доби (часу, періоду), які відбувалися з кінця XV до кінця XVIII ст.

Визначальними явищами цього періоду всесвітньої історії вважають протестантську Реформацію, європейські релігійні війни, Великі географічні відкриття та початок європейської колонізації, виникнення в країнах сильних централізованих урядів, формування національних держав, що є попередниками сучасних держав, епоху Просвітництва й досягнення першого етапу промислової революції. Ознакою нового періоду всесвітньої історії став початок занепаду традиційних цивілізацій Сходу та формування культурного й політичного панування Західного світу. Західноєвропейські дослідники назвали це явище Великою дивергенцією (від латин. — розбіжність). Про зміст названих подій і явищ ви дізнаєтеся, вивчаючи відповідні теми.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Назва періоду	Хронологічні межі
Первісне суспільство	Поява людини на Землі — 3 тис. років до н. е.
Стародавній світ	3 тис. років до н. е. — 476 р.
Середні віки	476—1492 рр.
Новий час (Модерна доба)	I період: Ранній Новий час (Ранньомодерна доба), кінець XV — кінець XVIII ст. II період: кінець XVIII — початок XX ст.
Новітній час	I період: 1914—1945 рр. II період: 1945 р. — сьогодні

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, для чого дослідники застосовують періодизацію історії.

Новий час (Модерна доба) — період всесвітньої історії після Середньовіччя, що передував Новітній історії. Історію, що настала після Середніх віків, українські дослідники поділяють на два періоди: Нову і Новітню історію. Західноєвропейські вчені всю історію після Середньовіччя називають Сучасною історією.

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) — перший період історії Нового часу. Західноєвропейські дослідники визначають цю добу як Ранній сучасний європейський період.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Сучасний український дослідник Олексій Ясь у статті «Нова історія» зазначав, що поняття «Нова історія» пов'язане з поширенням у XV—XVI ст. поняття «modernus» (від латин. — нещодавно), тобто «сучасність». Його виникнення зумовлено поглядами на історію представників Раннього Відродження в Італії. Так, італійський поет Франческо Петрарка в середині XIV ст. розрізняв у минулому людства «*storia antiqua*» (давню історію) та «*storia nova*» (нову історію), а між ними розташував «темні віки». Власне мислителі Відродження, поділивши історію на ці три частини, уявляли свою сучасність як «епоху відродження давнини».

У XVII ст. в Європі уявлення про Нову історію зазнало змін. У цей час сучасність почали сприймати як щось докорінно нове порівняно з класичною давниною.

Пам'ятник Великим географічним відкриттям у Лісабоні (Португалія). XX ст. Сучасний вигляд

2 ОСОБЛИВОСТІ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Події, що відбувалися впродовж Раннього Нового часу на землях сучасної України, свідчать, що навіть за умов відсутності державності й перебування у складі інших держав вона залишалася складовою європейського історичного процесу. При цьому Україна зберігала можливість впливати на нього.

Чимало дослідників визначають Ранній Новий час на територіях, що належать до сучасної України, як Козацьку добу, початок якої припадає на виникнення нового суспільного стану — козацтва (кінець XV — початок XVI ст.), а завершення — на остаточну втрату ним політичної влади.

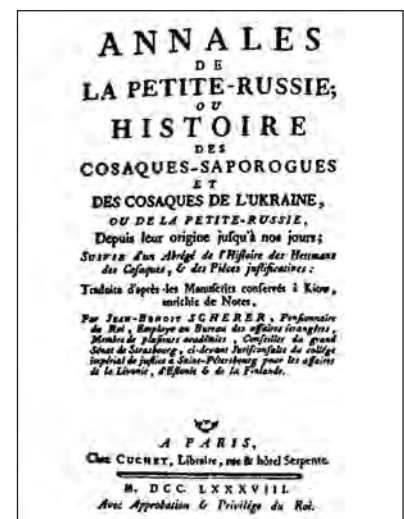
? Що вам відомо про роль козацтва в історії України?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із праці німецького й французького історика Ж.-Б. Шерера «Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців» (1788 р.)

...Рим залишив нам свої закони та свої руїни, Греція — своїх поетів і статуї, але за що ми мусимо оцінювати козаків, яких нам представляють тільки як зрадників і які нам зі свого минулого нічого не залишили. ...Українські козаки були спокійним народом, який спочатку терпів тиск польської шляхти й духовенства. Коли ж він зрозумів, що його прагнуть винищити, то взявся за шаблю. Але коли він однією рукою відстоював власну свободу, чи не прикривав він другою рукою весь цивілізований світ від татар і варварського Сходу?

? **Робота в парях.** Обговоріть і визначте, як автор оцінює роль українського козацтва в європейському історичному процесі.

Титульна сторінка «Літопису Малоросії...» Ж.-Б. Шерера

УКРАЇНА І СВІТ

У період Раннього Нового часу Україна, як і інші регіони Європи, зазнала впливу Відродження, Реформації та Контрреформації. З'явилися перші переклади Святого Письма народною мовою та виник новий жанр літератури — полемічна. На основі тогочасних європейських традицій розвивалися українські освіта, наука й мистецтво. Поява Конституції Пилипа Орлика засвідчила існування усвідомленого прагнення українського народу дотримуватися норм демократії, несприйняття будь-яких обмежень його прав. Це також відповідало тенденціям тогочасного європейського політичного життя.

Зі сторінок підручника з історії України ви дізнаєтесь про участь українського козацтва в європейському історичному процесі цього періоду. Без перебільшення його центральною подією стала Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. проти панування Речі Посполитої та за створення Української гетьманської (козацької) держави — Війська Запорозького.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Середні віки відіграли важливу роль в історії Європи та України.
- Ранній Новий час для християнської Західної Європи став періодом важливих змін.

- Ранній Новий час став важливим етапом у розвитку України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Кінець XV — початок XX ст. — Новий час (Модерна доба).

Кінець XV — кінець XVIII ст. — Ранній Новий час (Ранньомодерна доба).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- **1.** Перевірте набуті знання за навчальною грою «Хто більше».

Правила гри. Деякі учні та учениці, пари або команди отримують завдання за встановлений час пригадати й навести якомога більше дат, визначень термінів і понять, персоналій, які характеризують добу Середньовіччя в Європі або Україні (визначає вчитель/вчителька). Перемагають ті, чий перелік буде найдовшим.

- **2.** Що таке Новий і Ранній Новий час? Якими є їхні хронологічні межі? **3.** Назвіть визначальні явища, які характеризують Ранній Новий час. **4.** Які з особливостей Раннього Нового часу в історії України, на вашу думку, є найважливішими? Чому?

 5. Висловіть своє ставлення щодо суджень (думок, які потрібно обґрунтувати, тобто підтвердити істинність фактами), наведених після основного тексту параграфа. Надалі таку вправу рекомендується виконувати індивідуально після кожного параграфа для самоперевірки знань. **6.** Покажіть на карті атласу територію українських земель на початку Раннього Нового часу. Назвіть держави, до складу яких вони входили. Тут і далі для роботи з історичною картою скористайтеся відповідним планом-схемою

в додатках до підручника (с. 226). **7.** Розпочніть складати синхронізовану хронологічну таблицю «Європа в Ранньомодерну добу».

Період, дата (століття, десятиліття або рік)	Події на українських землях	Події за межами українських земель	Примітки
Ранньомодерна доба (кінець XV — кінець XVIII ст.)			

- **8.** Висловіть свою думку з приводу того, що кожен із періодів всесвітньої історії ставав до людства новим кроком на шляху його поступального розвитку. Для обґрунтування своєї відповіді спирайтеся на вивчений у попередніх класах матеріал з історії Стародавнього світу та історії Середніх віків. **9.** Напишіть есе за темою «Чи потрібні сучасній молодій людині знання з історії?». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 229).

РОЗДІЛ I. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Відкриття європейців

1 ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ. Епохою Великих географічних відкриттів в історії людства називають період, під час якого європейці відкрили нові землі й морські шляхи до Африки, Америки, Азії та Океанії. Вони шукали нові торговельні шляхи до країн Сходу для отримання товарів, які мали великий попит у Європі.

Більшість дослідників визначають хронологічні межі Великих географічних відкриттів як час від **середини XV до середини XVI ст.** Розглянемо, на які основні причини Великих географічних відкриттів вони звертають увагу. Наприкінці Середніх віків торгівля між країнами Європи та Сходу набула постійного характеру. Прянощі, ювелірні вироби, тканини та інші східні товари стали звичними для європейців. Однак у другій половині XV ст. ситуація значно ускладнилася внаслідок завоювань Османської імперії. Різні побори з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю дуже ризикованою, невигідною та нерегулярною. З'явилася велика кількість посередників (арабські й венеціанські купці), що призводило до подорожчання товарів.

Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали араби, які не допускали сюди європейців. Купці й моряки західноєвропейських країн усе частіше замислювалися над пошуком нового морського шляху до Індії в обхід арабів і турків.

До пошуків морського шляху в Індію європейців підштовхувала й інша причина: потреба в золоті та сріблі, яких не вистачало в Західній Європі.

Сучасні історики виділяють такі основні передумови Великих географічних відкриттів:

- Утворення в Європі великих централізованих держав, які мали необхідні кошти для забезпечення мандрівок за океан. Насамперед це Іспанія, а також Англія, Франція і Португалія.
- Підтримка католицької церкви, що ставилася до підкорення нових земель як до своєрідного хрестового походу проти язичників із метою навернення їх до християнської віри.
- Виникнення в результаті успішного завершення Реконквісти великої кількості дрібного іспанського й португальського дворянства, яке поєднувало військовий досвід із прагненням наживи й релігійним фанатизмом.
- Поява нових типів морських кораблів — трищоглової каравели.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були причини й передумови Великих географічних відкриттів; про подорожі та географічні відкриття португальських мореплавців; як відбувалася перша навколосвітня подорож; про особливості цивілізацій доколумбової Америки.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які уявлення про світ панували за часів Середньовіччя?
2. Якими були життя та культура народів Індії наприкінці XV ст.?
3. Що ви знаєте про морський похід вікінгів до Америки?

? Чи погоджуєтесь ви з тим, що Великі географічні відкриття розпочалися тоді, коли для цього склалися відповідні умови?

Великі географічні відкриття — умовний термін для позначення історичного процесу, що розпочався в середині XV ст. і був пов'язаний із розширенням впливу західноєвропейської цивілізації на світ.

? Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що географічні відкриття португальців мали важливе значення для розвитку мореплавства? Поясніть свою думку.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Значення експедиції В. да Гама полягало в тому, що вона відкрила морський шлях до Індії вздовж західного узбережжя Африки, у результаті чого арабські й венеціанські купці втратили своє виняткове право (монополію) на торгівлю прянощами, які вони привозили з країн Сходу. Торгівлю прянощами оголосили монополією португальського короля. Купці отримували за цей товар 800% прибутку. Для збереження високих цін король дозволяв завозити до Європи лише п'ять-шість кораблів прянощів на рік. Водночас відкриття В. да Гама заклало початок становленню Португальської **колоніальної імперії**. Великих територій португальці зазвичай не захоплювали, а створювали на узбережжі численні, добре укріплені **факторії**.

Колоніальна імперія — держава, яка захопила певні території та приєднала їх до свого складу як колонії.

Колонія — залежна територія, що перебуває під владою іншої держави (метрополії).

Факторія — торговельна контора або поселення, організоване купцями в іншій державі або колонії. Факторіями називали також торговельні поселення у віддалених регіонах власної країни.

- Створення нових і вдосконалення наявних навігаційних приладів і карт — морського компаса, астролябії, портолана (морської компасної карти).
Першими серед європейських держав нові шляхи до країн Сходу почали шукати Португалія та Іспанія.

2 ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ПОРТУГАЛЬЦІВ. Сприятливе географічне положення, оволодіння арабською географією та математикою, морською справою сприяли перетворенню Португалії в XV ст. на морську державу. Перші дослідницькі морські експедиції португальців були пов'язані з діяльністю принца Енріке Мореплавця, який і організував їх уздовж західного узбережжя Африки.

Португальці намагалися знайти шлях до берегів Індії, пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обігнувши її з півдня. Одночасно починаючи із 40-х рр. XV ст. вони регулярно споряджали експедиції до Західної Африки та привозили прянощі, слонову кістку, золото, невольників. На карті Африки з'явилися назви «Перцевий Берег», «Берег Слонової Кістки», «Золотий Берег», «Невольничий Берег». Із нових земель до скарбниці Португалії надходили величезні прибутки.

У 1488 р. мореплавець Бартоломеу Діаш, рухаючись уздовж західного узбережжя Африки, зміг досягти її південного краю, обігнути його й вийти до Індійського океану. Проте далі він не наважився пливати через загрозу бунту моряків. Крайню південну точку Африки назвали спочатку «Мисом штормів», а пізніше — мисом Доброї Надії, сподіваючись, що наступні мореплавці зможуть дістатися берегів Індії.

Улітку 1497 р. близько 170 членів команди на чолі з португальцем Васко да Гамою на чотирьох кораблях вирушили з Лісабона. Пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обминувши мис Доброї Надії, В. да Гама дістався Мозамбіку. Після короткої зупинки мореплавці рушили далі.

20 травня 1498 р. португальські кораблі увійшли до індійського порту Калікут. Наприкінці року, домовившись про торгівлю з місцевим правителем, В. да Гама вирушив додому. Через два роки після початку експедиції він і 55 вцілілих членів команди повернулися до Португалії. Це була перша європейська експедиція, яка потрапила до Індії східним морським шляхом.

Установивши контроль над східним шляхом до Індії, португальці намагалися знайти й західний шлях до неї. У 1500 р. ескадра під керівництвом Педру Кабрала відкрила Бразилію та оголосила її власністю Португалії.

3 ПЛАВАННЯ Х. КОЛУМБА ДО АМЕРИКИ. Першим дістатися Індії західним шляхом спробував генуезький мореплавець (тобто італієць) Христофор Колумб, що перебував на службі в іспанських монархів.

Х. Колумб захопився поглядами італійця Паоло Тосканеллі, який вважав Землю кулею, а західний шлях із Європи до країн Сходу — найкоротшим. П. Тосканеллі склав карту світу, на якій Азію позначив на західному узбережжі Атлантичного океану. За його обчисленнями, шлях до Китаю та Індії через Атлантику був набагато коротшим, ніж навколо Африки. Проте П. Тосканеллі помилився у визначенні розмірів Землі та, відповідно, відстані від Європи до Азії. Згодом казали, що це була велика помилка, завдяки якій сталося велике відкриття.

Карта й розрахунки П. Тосканеллі переконали Х. Колумба в можливості допливти до Індії, рухаючись на захід через Атлантичний океан.

Х. Колумб запропонував свій проект королю Фернандо і королеві Ізабелі. Вони схвалили його, адже успішне завершення експедиції мало принести чимало прибутків Іспанії завдяки позбавленню Португалії виняткового права на торговельні шляхи до «Індії» (Східної та Південної Азії) через Західну Африку.

3 серпня 1492 р. експедиція Х. Колумба у складі трьох каравел — «Санта-Марія», «Пінта» і «Нінья» та команди з 90 осіб вийшла в море. Подорож тривала понад два місяці. Нарешті моряки побачили землю. Невеликий острів отримав назву Сан-Сальвадор, тобто острів Святого Спасителя. Його проголосили володінням Іспанії, а на березі встановили іспанський прапор. Саме цей день, 12 жовтня 1492 р., вважається датою відкриття Америки. Хоча до кінця життя Х. Колумб так і не дізнався, що завдяки його експедиції було відкрито нову частину світу.

Х. Колумб також відкрив острови Куба та Гаїті (останній спочатку назвали Еспаньйола) та повернувся до Іспанії. Тут він тріумфально повідомив про відкриті на заході землі, які вважав Індією, але золота майже не привіз. Королівський двір був розчарований. Як віцекороль нових

Васко да Гама. Художник Антоніу Мануель да Фонсека. 1838 р.

? Чим була важливою для тогочасних європейців подорож Х. Колумба? Поясніть свою думку.

Весільний портрет Фернандо та Ізабелі. Невідомий художник. XV ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа П. Тосканеллі до Фернандо Мартінеса, придворного короля Португалії Афонсу V (1474 р.)

...Хоча я добре знаю, що існування такого шляху може бути доведено на підставі кулеподібної форми Землі, тим не менш, щоб зробити це питання більш ясним і полегшити сприйняття, я наважився зобразити шлях на морській карті. Тому відправляю його величності накреслену мною власноручно карту, де зображені ваші береги та острови, звідки ви маєте розпочати плавання безперервно на захід, і місця, до яких ви припливете, і наскільки далеко вам слід триматися від полюса або від екватора,

і який простір або скільки миль ви маєте пропливти, щоб досягти тих місць, де багато різноманітних прянощів і коштовного каміння. Не дивуйтеся, що я називаю Заходом країни, де зростають прянощі, тоді як їх зазвичай називають Сходом, тому що люди, які пливуть постійно на захід, досягають цих країн плаванням на іншому боці земної кулі...

? **Робота в парях.** Обговоріть і визначте, у чому полягала ідея П. Тосканеллі знайти західний шлях до Індії.

Висадка Х. Колумба в Америці 12 жовтня 1492 р. Художник Джон Вандерлін. 1847 р.

? Що, на вашу думку, хотів сказати художник про зображену подію?

Христофор Колумб. Художник Себастьяно дель Пйомбо. 1519 р.

? Які риси характеру персонажів відобразили автори портретів, наведених на с. 9—11? Поясніть свою думку.

Тордесільяська угода — договір між Іспанією та Португалією про розподіл територій у 1494 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа Х. Колумба до іспанського короля Фернандо та королеви Ізабелі (18 жовтня 1498 р.)

Звідси можна... відправляти всіх рабів, яких можна буде продати, і барвникове дерево. Якщо відомості, що я маю, правильні, то... можна продати 4000 рабів... У Кастилії, Португалії, Арагоні, Італії, Сицилії... дуже великий попит на рабів, і я вважаю, що вони надходять у недостатній кількості з Гвінеї. А раби із цих земель, якщо їх привезуть [у згадані країни], коштуватимуть утричі дешевше за гвінейські... А платня за перевезення [рабів] надходитиме з перших грошей, отриманих від продажу рабів. І нехай навіть помирають раби в дорозі — адже не всім їм загрожує така доля...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Які факти наводить автор листа? **2.** У чому він прагне переконати правителів Іспанії? **3.** Яку оцінку можна дати ставленню Х. Колумба до корінного населення відкритих ним земель?

земель Х. Колумб здійснив ще три подорожі, під час яких відкрив Малі Антильські острови, острови Пуерто-Рико, Ямайка, Тринідад тощо, дослідив узбережжя Центральної Америки. Він вважав ці землі Західною Індією, або Вест-Індією. Назву Америка материк отримав за ім'ям італійського мандрівника Америго Веспуччі, який, дослідивши ці землі, заявив, що це не Азія, а «Новий Світ». Із 1507 р. їх позначали на картах як «Землі Америго», а із часом просто «Америка» (за латинською версією імені Веспуччі).

Відкриття Х. Колумба призвели до загострення суперництва між Іспанією та Португалією за право володіти новими землями. Для врегулювання суперечок за посередництва Папи Римського Александра VI ці держави уклали в місті Тордесільяс у 1494 р. угоду. За нею від полюса до полюса приблизно за 30-градусним меридіаном, на захід від островів Зеленого Мису, встановлювалася межа. Усі відкриті землі та морський простір на захід від неї ставали іспанськими, а на схід — португальськими.

Проте це розмежування здійснили лише в Західній півкулі. Чергове протистояння суперників сталося на Молуккських островах (спочатку їх назвали «Островами Прянощів»). Тоді в 1529 р. в місті Сарагоса підписали ще одну угоду про поділ нових земель у Східній півкулі за 17-градусним меридіаном на схід від Молуккських островів.

4 ВІДКРИТТЯ ТИХОГО ОКЕАНУ. ПЕРША НАВКОЛОСВІТНЯ ПОДОРОЖ Ф. МАГЕЛЛАНА. У 1513 р. іспанська команда на чолі з Васко Нуньєсом де Бальбоа вперше перетнула Панамський перешийок, шукаючи легендарну «країну

золота» — Ельдорадо. Перед мандрівниками відкрився Тихий океан. Проте вони не знали його справжніх розмірів і спочатку назвали океан Південним морем. Після цього відкриття в іспанців знову виникло бажання відшукати заповітний західний шлях до Індії.

Знайшов західний шлях до Індії та здійснив першу в історії навколосвітню подорож португалець Фернан Магеллан (Фернану Магельяс). У 1519 р. його експедиція з п'яти кораблів вийшла в море та взяла курс на захід. Подорож виявилася дуже важкою. Мандрівники потерпали від нестачі їжі та питної води. Багато з них померло від хвороб. Нарешті Ф. Магеллан дістався південного краю Америки та знайшов протоку (тепер вона називається Магеллановою), яка з'єднувала два океани. Під час плавання стояла чудова погода, і мандрівники назвали океан Тихим.

Навесні 1521 р. експедиція досягла островів біля східного узбережжя Азії, які згодом назвали Філіппінськими. На цих островах у сутичці з місцевими племенами Ф. Магеллан загинув. Два кораблі, які залишилися під командуванням Хуана Себастьяна Елькано, дісталися Молуккських островів і, захопивши вантаж прянощів, рушили додому.

У 1522 р. мореплавці повернулися до Іспанії. Із п'яти кораблів уцілів лише один із символічною назвою «Вікторія» («Перемога»), із 253 учасників експедиції на ньому залишилося 18 осіб.

Завдяки першій навколосвітній подорожі іспанці отримали знання про світ та океани, що допомогло їм у подальших дослідженнях і колонізації Філіппінських островів. Люди остаточно переконалися в тому, що Земля має форму кулі. Західний шлях не змінив східний шлях навколо Африки,

? Яке значення для вивчення Землі мала подорож Ф. Магеллана? Поясніть свою думку.

Фернан Магеллан. Невідомий художник XVII ст. Галерея Уффіці у Флоренції (Італія)

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі щоденника Антоніо Пігафетти, супутника Ф. Магеллана, про подорож у 1519—1522 рр.

- 1) У середу 28 листопада 1520 р. ми вибралися із цієї протоки та увійшли у велике море, яке назвали «Тихим». Упродовж наступних трьох місяців і 20 днів ми зовсім не мали свіжої їжі... [За цей час] ми подолали 4 тис. ліг (1 ліга — близько 5 км. Відстань явно перебільшена — *Авт.*) цим Тихим морем, яке ми тому так назвали, що жодного разу не відчули найменшої бурі...
- 2) Магеллан був наділений усіма чеснотами. Він завжди виявляв непохитну стійкість до найбільших лих. На морі він добровільно пішов на більші обмеження, ніж його екіпаж. Він краще за всіх знався на морських картах, досконало володів мистецтвом рухати корабель, і це він довів своєю мандрівкою стародавнім світом, на що ніхто інший до нього не наважувався...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яку інформацію про першу навколосвітню подорож Ф. Магеллана можна отримати за історичним джерелом.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Більшу частину життя **Фернан Магеллан** провів у морських експедиціях, перебуваючи на службі в португальського короля. Декілька разів він здійснював мандрівки до Молуккських островів і, мабуть, уже тоді почав замислюватися над тим, що шлях з Америки до островів може бути коротшим. Коли португальський король відправив 35-річного мореплавця у відставку із жебрацькою пенсією, той запропонував свої послуги молодому королю Іспанії Карлосу I. Ф. Магеллан мав намір досягти Молуккських островів із заходу: адже якщо вони лежать ближче до Америки, ніж до Індії, то за Тордесільаською угодою володіти ними має Іспанія. Ф. Магеллан був переконаний, що знайде новий прохід з Атлантичного океану до Тихого.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі щоденника учасника експедиції доби Великих географічних відкриттів

...Упродовж трьох місяців і 20 днів ми зовсім не мали свіжої їжі. Сухарі, які ми їли, були не хлібом, а пилюкою, перемішаною з хробаками, запаскудженою мишами, а тому невимовно смердючою. Вода, яку ми пили, була протухлою й також смерділа. Щоб не вмерти з голоду, ми жували шкіру, якою було вкрито снасті... Ця шкіра під впливом води, вітру та сонця так затверділа, що її треба було вимочувати в морській воді протягом чотирьох-п'яти днів. Після цього ми пекли її на вугіллі та їли... Щурів продавали по пів дуката за штуку, але навіть за таку ціну їх неможливо було дістати... Нас уразила хвороба, за

якої ясна розпухали настільки, що закривали зуби як верхньої, так і нижньої щелеп; люди, що хворіли на неї, не могли нічого їсти. Дев'ятнадцятеро з нас померли. За три місяці й 20 днів ми подолали 4 тис. ліг цим Тихим морем...

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Про яку подорож ідеться в наведеному уривку? Поясніть, як ви це визначили. **2.** Яке враження про перебіг подорожі можна отримати за джерелом? **3.** Продовжте щоденник новими записами про подальші події.

? Яке формулювання ви вважаєте більш відповідним для характеристики пов'язаної з ним події: «відкриття Америки» чи «зустріч двох цивілізацій» (європейської та цивілізацій доколумбової Америки)? Чому?

але наступні іспанські експедиції користувалися інформацією Ф. Магеллана під час переходів від узбережжя Мексики до Філіппін.

5 ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ. У 1992 р., коли весь світ святкував 500-річчя навколосвітньої подорожі Х. Колумба, уперше замість звичних слів «відкриття Америки» цю подію назвали «зустріччю двох цивілізацій» (європейської та цивілізацій доколумбової Америки).

Х. Колумб відкрив шлях до земель, на яких люди жили ще 25—30 тис. років тому. У суднових журналах експедиції 1492 р. залишилися свідчення про першу зустріч мандрівників з індіанцями: «Вони приносили клубки бавовняної пряжі, папуг, дротики та інші речі, які довелося б довго описувати, і все віддавали за будь-який предмет, що їм пропонували. Я був дуже уважним до них і наполегливо дізнавався, чи мають ці люди золото...». Ці слова Х. Колумба не віщували місцевому населенню Америки нічого доброго.

Цивілізації доколумбової Америки — цивілізації, які існували на материках Північна і Південна Америка й зникли після появи там європейських колонізаторів.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із доповіді Хуана Поло де Ондегардо «Про походження інків і те, як вони збільшили свої завоювання» (1572 р.)

...[На підкорених землях] інки ставали їхніми правителями та примушували місцевих жителів, які до цього жили окремо, об'єднуватися у громади з чиновником над кожним десятком, іншим — над кожною сотнею, іншим — над кожною тисячею, іншим — над кожними десятима тисячами, а [Верховний] Інка — правитель над усіма. Йому звітували щорічно, записуючи народження і смерті, як у людей, так і в отарах худоби, [відомості] про врожай із полів та інші подробиці до найменших дрібниць.

...Кожен помітний предмет був зроблений об'єктом поклоніння, наприклад джерела, фонтани, струмки, камені, долини, вершини гір... Кожен із них мав своїх людей, обов'язком яких було здійснювати жертвопринесення і яких навчали, як приймати жертвопринесення та які саме предмети мають жертвувати.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яку інформацію про інків можна отримати за історичним джерелом.

Для більшості європейських відкривачів нових земель на першому місці було власне збагачення.

При цьому вони навіть не уявляли, що культури народів доколумбової Америки налічували декілька тисячоліть і мали досить високий рівень розвитку. Приблизно 4 тис. років тому тут виникло землеробство. Індіанці вирощували невідомі в Європі культури — кукурудзу, картоплю, какао, томати, соняшник та інші. Проте вони не вміли виплавляти залізо, не користувалися такими відомими у Старому Світі досягненнями, як колесо, плуг, вогнепальна зброя. Знаряддя праці та зброю вони виготовляли з каменю, дерева тощо.

У Південній і Центральній Америці існувало кілька цивілізацій. Найрозвиненіші були в майя (півострів Юкатан і Гватемала), ацтеків (Мексиканське нагір'я), інків (Анди та Болівійське нагір'я). У цих народів уже були держави, багато гарних міст, що з'єднувалися мережею брукованих доріг. Вулиці міст прикрашали кам'яні храми та палаци правителів. Через річки зводилися мости, існувала навіть пошта. Народи доколумбових цивілізацій поклонялися різним богам, що супроводжувалося людськими жертвопринесеннями.

Цивілізація майя мала систему ієрогліфічного письма, глибокі знання з астрономії та математики. Вони розробили календар, яким користувалися й інші народи Центральної Америки.

Ацтеки створили імперію, яка нагадувала класичні деспотії Стародавнього Сходу. Високого рівня розвитку досягла медицина. Ацтекські лікарі описали властивості понад 250 лікарських рослин. Більшість із них невідома сучасній науці.

Найбільшою за площею розселення та кількістю населення вважається імперія інків. У цій державі існували писані закони. Інки вміли виплавляти мідь, із якої, зокрема, робили монети у вигляді сокирок. У містах існували водогони. Інки були єдиною цивілізацією доколумбової Америки, що, крім міді, золота, срібла, платини та сплавів із них, уміла виготовляти бронзу.

Піраміда Сонця — найбільша споруда доколумбового міста Теотіуакан (Мексика). Сучасний вигляд

Мачу-Пікчу («стара вершина») — доколумбове місто інків, розташоване в Андах (Перу). Сучасний вигляд

? Яку інформацію про рівень розвитку доколумбових цивілізацій Америки можна отримати за ілюстраціями?

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Пошуки нових шляхів до країн Сходу й зростання потреб у золоті та сріблі стали головними причинами Великих географічних відкриттів.
- Після великих географічних відкриттів португальці першими створили колоніальну імперію, населення якої на початку XVI ст. становило близько 1 млн осіб.
- Загострення боротьби між Португалією та Іспанією за нові землі спричинило перший в історії поділ територій у світі.

- Завдяки подорожі Ф. Магеллана було вперше доведено, що Земля є кулею, та отримано загальні відомості про її розміри.
- У доколумбовій Америці існували досить розвинені цивілізації, подальшому розвитку яких перешкодили європейські завоювання.
- Найрозвиненішими цивілізаціями Південної і Центральної Америки були майя, ацтеки та інки.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Середина XV — середина XVI ст. — Великі географічні відкриття.

1492 р. — відкриття Америки Х. Колумбом.

1498 р. — досягнення Індії морським шляхом європейською експедицією на чолі з В. да Гамою.

1519—1522 рр. — перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню».

Правила гри. Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.

2. Сукупність яких причин і передумов зробила можливими Великі географічні відкриття? Які з них, на вашу думку, є найважливішими? Чому?

3. Яким був внесок португальських мореплавців у Великі географічні відкриття? **4.** Укажіть значення першого плавання Х. Колумба для просторового розширення впливу європейської цивілізації на світ. **5.** Яку роль у подіях епохи Великих географічних відкриттів відіграла мандрівка експедиції Ф. Магеллана? **6.** Назвіть факти, які свідчать про досить високий рівень розвитку цивілізацій народів доколумбової Америки.

7. Простежте за картою атласу напрямки морських експедицій європейців кінця XV — першої половини XVI ст. і визначте їхні результати. **8.** Доповніть синхронізовану хронологічну таблицю «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6) відомостями про Великі

географічні відкриття, подорожі Х. Колумба, В. да Гама і Ф. Магеллана. У подальшій роботі з таблицею до неї необхідно додавати дати, розміщені в рубриці «Працюємо з хронологією». **9.** Складіть таблицю «Географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст.».

Рік відкриття	Хто очолював експедицію	Держава — організатор експедиції	Зміст відкриття	Історичне значення

10. Розв'яжіть пізнавальну задачу. Поясніть, як ви розумієте судження, що відкриття Америки Х. Колумбом стало великим відкриттям, здійсненим через велику помилку. Тут і далі для розв'язання пізнавальних задач скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 230). **11. Колективне обговорення.** Якими, на вашу думку, були моральні цінності, що спонукали мореплавців до участі в експедиціях до нових земель? Поясніть свою думку. **12.** Уявіть, що ви взяли участь у морській експедиції епохи Великих географічних відкриттів. Напишіть есе про перебіг своєї подорожі. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 229).

§ 2. Колонізація Нового Світу. Наслідки та значення Великих географічних відкриттів

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як відбувалася Конкіста — завоювання Нового Світу; про особливості перших європейських колоній і становище індіанців після Великих географічних відкриттів; у чому полягали наслідки та значення Великих географічних відкриттів.

1 КОНКІСТАДОРИ В НОВОМУ СВІТІ. У 1495 р. король і королева Іспанії видали указ, яким дозволяли всім охочим споряджати експедиції до нових земель на заході для пошуків золота й інших цінних ресурсів. Дві третини знайденого вони мали віддати до королівської скарбниці. Завдяки цьому іспанська влада вирішувала одразу дві важливі проблеми: позбавлялася небезпечної сили, якою були численні воїновничі ідальго (дворяни), що не знаходили заняття на батьківщині після завершення Реконкісти, і забезпечувала собі нове джерело прибутків.

Так розпочалася Конкіста (ісп. *conquista* — завоювання) Нового Світу, яка за змістом була іспанською колонізацією

Америци. Її учасників — **конкістадорів**, за різними оцінками, налічувалося 5—10 тис. осіб. Маючи перевагу в озброєнні, конкістадори досить швидко розгромили індіанців та підкорили їхні держави. На початок XVII ст. до Америки переїхало близько 200 тис. осіб, серед яких конкістадори становили незначну частину. Більшість підкорених іспанцями земель звільнилася від їхньої влади та здобула незалежність на початку XIX ст.

У 1508 р. конкістадор Хуан Понсе де Леон заснував на острові Пуерто-Рико перше європейське поселення в Новому Світі, а через п'ять років захопив півострів, який назвав Флорида («Квітуча земля»). У 1517—1518 рр. іспанські конкістадори розпочали завоювання держави майя — найдавнішої із цивілізацій доколумбової Америки.

У 1519 р. загін іспанців на чолі з Ернаном Кортесом, що налічував 500 іспанських воїнів, 13 вершників, 200 індіанців і декілька гармат, вирушив до держави ацтеків. Висадившись на берег, Е. Кортес наказав спалити кораблі. Цим вчинком він продемонстрував, що відступати не збирається. Діючи рішуче й жорстоко, Е. Кортес підкорив ацтеків.

Е. Кортес став намісником Нової Іспанії (так іспанці називали Мексику). Підкоривши протягом декількох років її територію, іспанці стали володарями чи не найбагатших у світі золотих і срібних копалень.

Одночасно із завоюванням Мексики іспанські конкістадори рушили до Південної Америки вздовж її тихоокеанського узбережжя. Завойовників приваблювали розповіді про багаті на золото та срібло землі країни Піру (Перу). Ці землі в той час входили до імперії інків.

Протягом 1524—1530 рр. конкістадор Франсіско Пісарро з невеликим загоном підкорив державу інків, розгромивши їх 80-тисячну армію. Завойовані землі було поділено на віцекоролівства Перу та Нова Іспанія (Мексика). Управляли ними призначені з Мадрида віцекоролі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Де пролягали основні торговельні шляхи з країнами Сходу до XVI ст.? 2. Що вам відомо про рівень розвитку народів доколумбової Америки? 3. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, якими були уявлення про Землю в Середні віки. 4. Що таке колонізація?

? Чи є доцільним термін «Конкіста» для характеристики подій, що відбувалися на початку XVI ст. в Новому Світі? Чому?

Відкриття річки Міссісіпі конкістадором Ернандо де Сото в 1541 р. Художник Вільям Генрі Пауелл. 1853 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Записок» іспанського конкістадора Берналя Діаса дель Кастільйо, учасника походів Е. Кортеса (20-ті рр. XVI ст.)

...[Після захоплення Мексики] першою вимогою Кортеса до спадкоємця Монтесуми було відновити водогін, прибрати вулиці, полагодити дамби, мости, будинки й палаци. Термін встановлювався два місяці, після чого мали повернутися жителі, і ми також мали оселитися в спеціально відведених для нас кварталах. Чимало наказів було щодо цього, але всіх їх я не пам'ятаю. У будь-якому випадку, дуже швидко було влаштовано чудову гавань для наших бригантин, поряд побудовано міцний форт,

потім запроваджено суди й службу безпеки. Усі цінні речі, які знаходили в місті, зносили в одне місце; їх було небагато, і казали, що державну скарбницю за наказом спадкоємця Монтесуми було потоплено в озері... Князів [ацтеків] піддавали тортурам, і вони заявляли, що всі коштовності було потоплено... Але скільки не пірнали, нічого не знайшли...

? Яку інформацію про підкорення іспанськими конкістадорами ацтеків можна отримати з історичного джерела?

Ернан Кортес. Невідомий художник. XVIII ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Е. Кортес завоював державу ацтеків із відносно невеликими втратами. Правитель ацтеків Монтесума зустрів іспанців як друзів і запросив їх до столиці своєї держави — міста Теночтітлан, розташованого посеред озера. Однак коли Монтесума зі своїми наближеними увійшов до будинку, де оселився Е. Кортес, іспанці раптово зачинили двері й захопили правителя ацтеків у полон. У палаці Монтесуми іспанці знайшли скарбницю ацтеків, де ті століттями накопичували коштовності, і пограбували її.

Ацтеки намагалися звільнити свого правителя, але іспанці вбили його. Ацтекські воїни пішли в атаку. Е. Кортес наказав відступати. Охоплені панікою іспанці скупчилися на містку через дамбу, і він обвалився. У провалля падали коні, поранені іспанські воїни. Проте Е. Кортесу вдалося вирватися з пастки, навіть забравши частину скарбів.

За рік Е. Кортес повернувся та знову захопив столицю ацтеків. Місто Теночтітлан було зруйновано, а на його місці іспанські завойовники заснували нову столицю — Мехіко.

Франсіско Пісарро. Художник Амабль-Поль Кутан. 1835 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Ф. Пісарро за допомогою хитрощів захопив у полон Верховного Інку Атауальпу, знищивши при цьому 3 тис. інків. Коли Атауальпа зрозумів, що іспанців найбільше цікавить золото, то запропонував за свою свободу великий викуп: засипати золотом величезну кімнату на висоту піднятої руки, а дещо меншу кімнату двічі наповнити сріблом (приблизно 6 тонн золота і 12 тонн срібла). Ф. Пісарро погодився на це. Два місяці інки збирали коштовності, щоб звільнити свого правителя. Проте це не врятувало життя Атауальпи — Ф. Пісарро наказав його стратити. Після смерті Верховного Інки загони іспанських завойовників розсіялися по всій країні, грабуючи храми й палаці. Усі захоплені золоті речі вони розплавляли, знищуючи унікальні витвори мистецтва цивілізації інків.

? Які риси характеру зображених діячів намагалися передати художники?

2 ПЕРШІ КОЛОНІЇ ЄВРОПЕЙЦІВ У НОВОМУ СВІТІ. ДОЛЯ ІНДІАНЦІВ. На землі Нового Світу переїздили представники різних верств суспільства. Більшість із них об'єднувало прагнення розбагатіти в будь-який спосіб. До місцевих жителів — індіанців — вони ставилися лише як до знарядь, які їм допоможуть у цьому. Утиски з боку європейських переселенців, а також завезені ними хвороби (чума, віспа, тиф) призвели до катастрофічного зменшення кількості місцевого населення.

За різними оцінками, із приблизно 40 млн населення доколумбової Америки на середину XVII ст. було втрачено від 50 до 90 %.

Європейські переселенці відбирали в індіанців землю та примушували працювати на копальнях, видобуваючи золото та срібло. Католицькі священники часто силою наvertали місцеве населення на християнство. Індіанці масово вмирили від тяжкої праці, голоду, хвороб або вбивали

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

3 «Історії Індій» іспанського священника-домініканця Бартоломе де лас Касаса (друга половина XVI ст.)

Індіанці... працювали в ті часи безперервно, і на всіх важливих роботах над ними ставили жорстоких наглядачів — іспанців... Ці наглядачі поводитися з ними так суворо, жорстоко й нелюдяно, не даючи їм хвилини перепочинку ані вдень, ані вночі, що нагадували служителів пекла. Вони били індіанців палицями і дрюками, лупцювали їх поза вухами, хльостали батогами, били ногами, і ті не чули від них ласкавіших слів, аніж «собака»; і тоді, змучені безперервним знущанням... і нестерпною працею без усякого відпочинку, усвідомлюючи, що в них немає ніякого майбутнього, крім неминучої смерті... вони почали тікати в ліси й гори, намагаючись

сховатися там, але натомість іспанці утворили спеціальну поліцію, яка полювала за бідолашними та повертала їх назад...

Це тягло за собою виснаження й загибель індіанців... За шість-вісім місяців, поки група індіанців видобувала золото в копальнях, помирала чверть, а то й третина робітників.

Переконавшись, що справа йде до загибелі всіх індіанців, іспанці вирішили... привезти сюди замість померлих... якомога більше рабів з інших місць...

? Робота в парях. Обговоріть, яким було ставлення іспанських конкістадорів до індіанського населення Нового Світу.

себе і своїх близьких, щоб не бути рабами. Для того щоб замінити померлих на важких роботах, до Америки почали завозити темношкірих рабів з Африки. У XVI ст. за одного такого раба на невільницьких ринках Бразилії платили в 15 разів більше, ніж за раба-індіанця. Із тисяч рабів, яких захоплювали в Африці та везли на кораблях через океан, виживало не більше половини, але торговці «живим товаром» усе одно отримували величезні прибутки. Работорівня тривала в Америці до першої половини XIX ст.

3 НАСЛІДКИ І ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ. Великі географічні відкриття справили значний вплив на господарське життя всієї Європи. Якщо раніше головні торговельні шляхи пролягали через Середземне й Балтійське моря, то тепер вони перемістилися в океани. Виникла світова торгівля, що налагоджувала зв'язки між окремими материками. Почалося формування світового ринку як складової частини економіки нового суспільства.

Італія перестала бути найбільш розвинутою торговельною територією в Європі, поступившись місцем спочатку Португалії та Іспанії, а згодом — Нідерландам та Англії. Новими центрами ділової активності стали міста Кадіс і Севілья в Іспанії, Антверпен та Амстердам у Нідерландах, Лондон в Англії.

Безпосереднім наслідком Великих географічних відкриттів стала поява колоніальних імперій. Першими їх створили Португалія та Іспанія, згодом — Нідерланди, Англія, Франція. Володіння колоніями приносило країнам-метрополіям величезні прибутки та сприяло їхньому розвитку. У той самий час колонії стали однією з причин **колоніальних війн**. Першою з них вважається спроба Франції в 60-х рр. XVI ст. відібрати в Іспанії півострів Флорида в Північній Америці.

? Поміркуйте, чи був значним вплив Великих географічних відкриттів на світобачення, господарське та суспільне життя населення Європи й Нового Світу. Поясніть свою думку.

Колоніальні війни — збройні зіткнення між державами за захоплення територій, які не були колоніями, або за перерозподіл колоніальних володінь.

? Як Великі географічні відкриття вплинули на розвиток європейської цивілізації?

«Револуція цін» — процес знецінення грошей унаслідок падіння вартості золота та зростання цін на товари першої необхідності.

Одним із найважливіших наслідків Великих географічних відкриттів стала **«революція цін»**. У 40-х рр. XVI ст. ціни на більшість товарів почали стрімко зростати. Ціна на хліб у XVI ст. зросла в п'ять-сім разів. Європейці звинувачували в цьому скупників товарів, але справжня причина стрибка цін полягала у величезній кількості золота та срібла, завезених до Європи з Америки й Індії. Саме

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із тексту «Вимоги», отриманої Ф. Пісарро від короля Іспанії для здійснення завоювання Перу (1533 р.)

Форма й порядок, яким належить бути у вимозі, яку від імені його величності мають висунути карибські індіанці повсталим у провінції Перу, є такими:

...Їх величності є володарями цих островів і материка... Їх величності наказали обходитися із жителями цих територій, як з іншими підданими й васалами, і ви маєте робити те саме.

Тому, як ми тільки можемо, просимо вас і вимагаємо, щоб ви добре зрозуміли це, визнали церкву володаркою світу... і наших правителів...

Якщо ви зробите так — це буде правильно, а їх величності й ми від їхнього імені приймемо вас із любов'ю й милосердям, надамо свободу вашим дружинам, дітям і маєткам, звільнимо їх від будь-яких повинностей... І ми не примусимо вас до того, щоб ви ставали християнами, лише якщо ви самі побажаєте перейти в нашу святу католицьку віру, як це зробили майже всі жителі інших островів. Тоді їх величності крім цього подарують вам привілеї,

звільнення [від сплати податків] і нададуть вам чимало милостей.

А якщо ви цього не зробите, або виявите умисну повільність... ми діємо виступимо проти вас, і поведемо з вами війну... і підкоримо вас і приведемо в покору церкві та їх величностям, і захопимо ваших людей і ваших жінок та дітей, і зробимо їх рабами та як таких продамо... і захопимо ваше майно, і завдамо вам будь-якої шкоди та збитків, яких тільки зможемо, як непокірним васалам, що не бажають прийняти свого сеньйора, чинять йому опір і суперечать йому; і ми заявляємо, що вбивства та збитки, які це викличе, стануть вашою виною, а не їх величностей, нас або тих рицарів, що з нами прийшли...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що проголошувала іспанська влада щодо корінного населення Нового Світу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після Великих географічних відкриттів європейці навчилися вирощувати нові культури — кукурудзу, квасолю, картоплю, томати. Поширилося вживання шоколаду, цукру, земляних горіхів, тропічних фруктів, м'яса індички.

Із появою картоплі європейці нарешті позбулися загрози голоду. Кукурудза стала поживною їжею для людей та кормом для худоби. Виробництво цукру у Бразилії та його продаж до Європи сприяло розвитку харчової промисловості. Солодощі стали доступними не лише заможним, а й простим людям. У раціоні населення з'явилися різноманітні рибні страви.

Поширилося вживання какао, кави та чаю. З Америки європейці запозичили також звичку палити тютюн і грати з пружним каучуковим м'ячем (так зароджувалися сучасні баскетбол і волейбол).

Прянощі — головний товар Індії

? Чому, на вашу думку, східні прянощі високо цінувалися серед тогочасних європейців?

УКРАЇНА І СВІТ

Європейці Нового часу, захоплені розширенням меж відомого світу, дізнавалися і про тогочасні українські землі. Про це їм розповідали передусім твори італійських мандрівників і дипломатів. Найбільш відомими серед них були «Подорож до Персії» Амброджо Контаріні та «Подорож до Тани» Йосафата Барбаро. Величезне значення у знайомстві тогочасної Європи зі східнослов'янським світом мала латиномовна праця польського історика й географа Матвія Меховського «Трактат про дві Сарматії», видана в 1517 р. У ній описано українські землі, які щедро обдаровані природою, але потерпають від сусідства з мусульманським світом.

це призвело до значного здешевлення золотих і срібних грошей та відповідного зростання цін на товари.

Від «революції цін» найбільше постраждала Іспанія, яка лише за XVI ст. вивезла з Нового Світу золота та срібла на 1,5 трлн доларів у сучасних цінах. У середньому Іспанія отримувала зі своїх володінь в Америці по 300 тонн коштовних металів на рік. Причому ці гроші іспанський королівський двір витрачав переважно на придбання предметів мистецтва й ведення війн у Європі. Менше постраждали країни, де золото та срібло Нового Світу вкладалося в розвиток виробництва, завдяки чому зростала кількість товарів.

Епоха Великих географічних відкриттів охопила порівняно невеликий відрізок часу, але за цей період відбулися важливі зміни в уявленнях людей про світ, який їх оточував. На карті з'явилися нові континенти, острови, торговельні шляхи. Великі географічні відкриття стали поштовхом до нових досліджень, а також розвитку природничих наук — географії, біології, астрономії, фізики, хімії. Розпочиналися пошуки легендарного Південного материка (Австралія).

Географічні відкриття змінили звичне для європейців світобачення. Уперше люди відчували, наскільки величезним і різноманітним є навколишній світ. Відома європейцям на початку XVII ст. територія Землі збільшилася в шість разів порівняно з XIV ст.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Унаслідок завоювань іспанців у Новому Світі сформувалася найбільша на той час Іспанська колоніальна імперія.

■ Великі географічні відкриття справили важливий і неоднозначний вплив на розвиток як Європи, так й інших частин світу.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1495 р. — початок Конкісти — завоювання Нового Світу.
60-ті рр. XVI ст. — початок колоніальних війн.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Аукціон».

Правила гри. На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього учні та учениці мають навести характеристики подій і явищ, розглянутих у параграфі (два-три речення). За кожну правильну відповідь нараховується 1 бал. Характеристики не можна повторювати.

2. Дайте власну оцінку діям іспанських конкістадорів у Новому Світі. Якими фактами ви можете її підтвердити? **3.** Як склалася доля індіанців в іспанських і португальських колоніях? **4. Колективне обговорення.** Підтвердьте або спростуйте судження, що життя населення Європи й Нового Світу зазнало суттєвих змін через Великі географічні відкриття.

5. Визначте, назвіть і покажіть на карті атласу колоніальні володіння європейців у Новому

Світі на середину XVII ст. **6.** Простежте за картою атласу, як змінювався простір впливу європейської цивілізації на світ. **7.** Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6).

8. Розв'яжіть пізнавальну задачу. Один іспанський конкістадор писав про індіанців: «Переважна частина цієї землі заселена й безправно захоплена дикими тваринами та нерозумними істотами або грубими дикунами, які через своє безбожне невігластво й богохульне ідолопоклонство гірші за хижаків». Висловіть своє ставлення до наведеного твердження. Як іспанські конкістадори виправдовували своє право на підкорення індіанців? **9.** Складіть листа до іспанського короля від особи Е. Кортеса або Ф. Пісарро, де повідомте про експедицію з підкорення індіанців.

§ 3. Матеріальний світ і суспільство

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як відбувався технічний прогрес у Ранній Новий час; про основні прояви втягування селян у ринкові відносини; про становлення капіталістичних відносин у містах; які риси були притаманні мануфактурному виробництву.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які винаходи й технічні вдосконалення були зроблені європейцями в Середні віки? **2.** Назвіть основні ознаки ремісничого виробництва. **3.** Що таке стани? Які права та обов'язки мали три стани середньовічного суспільства?

Чи є правильним судження, що технічні винаходи та вдосконалення відчутно змінили різні сфери життя європейців у Ранній Новий час? Поясніть свою думку.

1 ДОБА ВИНАХОДІВ І ВДОСКОНАЛЕНЬ. Великі географічні відкриття сприяли зростанню попиту на різні вироби, необхідні для освоєння нових земель. Люди почали шукати можливість збільшити обсяг виробництва товарів. У XVI ст. в Європі активізувався технічний прогрес — з'явилася велика кількість різноманітних винаходів і технічних удосконалень.

Одним із головних напрямів технічного прогресу в Європі стало вдосконалення джерел енергії та двигунів. Безумовно, головний «двигун» давніх часів — м'язова сила людини — залишався, проте було покращено інші механізми.

Так, було вдосконалено колесо, що надавало руху водяному млину. Його діаметр сягав десятків метрів. Завдяки цьому в другій половині XVII ст. на млинах почали виробляти 37 кг борошна за годину (у XII ст. виробляли 17 кг). У першій половині XVI ст. в Нідерландах навчилися застосовувати в промисловості вітряки як джерело енергії. За їхньою допомогою працювали шліфувальні пристрої, бури, пилки, помпи, преси тощо.

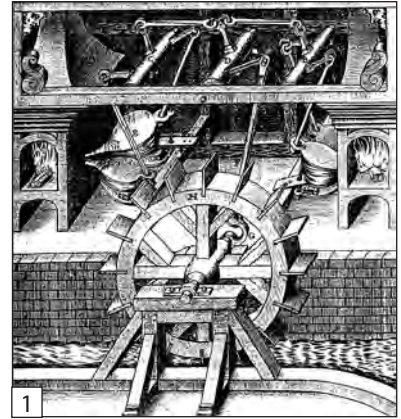
Велике значення мало вдосконалення конструкції та техніки виготовлення гвинта — важливого елемента будь-якого приладу, що передає енергію. Спочатку гвинти робили вручну, вирізаючи їх із дерева або металу. Згодом Жак Бессон винайшов токарний верстат для нарізання циліндричних і конічних гвинтів (1568 р.). Також навчилися відливати гвинти з бронзи та латуні. З'явилася можливість і вдосконалити виробничі процеси в інших галузях. У Нюрнберзі

(сучасна Німеччина) близько 1550 р. вперше почали використовувати друкарський гвинтовий прес.

Значні зміни відбулися в гірничодобувній справі. Так, у гірничодобувному виробництві почали використовувати помпи для відкачування води із шахт, транспортери для підняття руди на поверхню, у шахтах створювали системи вентиляції. На міднорудних промислах Словаччини в XVI ст. вперше для доставки руди до місця переробки застосували вагонетки; їх тягли по дерев'яних рейках коні. Через деякий час цей винахід запровадили і в англійських кам'яновугільних копальнях. Заміна ручної праці кінською силою або механічною тягою значно збільшила продуктивність праці гірників.

У Ранній Новий час європейцям вдалося покращити технологію плавлення металів. По-перше, було внесено зміни в процес плавлення та конструкцію плавильних печей. У XVI ст. у країнах Європи почали використовувати доменну піч. Завдяки цьому отримували якісний ливарний чавун. По-друге, розширили обсяги видобутку кам'яного вугілля, яке мало вищу температуру горіння порівняно з торфом і деревним вугіллям. Наміри замінити деревне вугілля кам'яним були обумовлені також стрімким зменшенням у XVI ст. лісових масивів. Уперше за свою історію людина побачила, до чого призводить неконтрольоване вирубування лісів.

Використовувати кам'яне вугілля в металургії було неможливо через наявність у ньому шкідливих домішок, які погіршували якість металу. У 20-х рр. XVI ст. в Англії навчилися виробляти з кам'яного вугілля кокс, випалюючи з нього шкідливі домішки у спеціальних печах. Англія, яка мала великі запаси кам'яного вугілля, придатного для виробництва коксу, перетворилася на його головного виробника й постачальника.

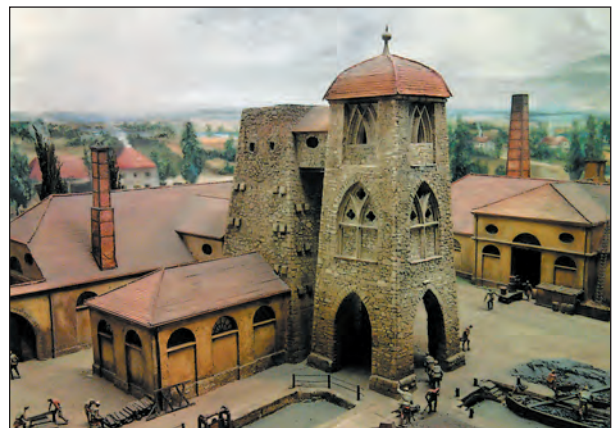

Кузня (1). Складуви (2).
Гравюри з книги Г. Аґріколи
«Про метали». 1556 р.

? Визначте особливості організації процесу обробки металу й виготовлення скла в Ранній Новий час.

Гавань Делфта (Нідерланди). Художник Даніель Восмаєр. 1658—1660 рр.

Перша коксова доменна піч у Німеччині.
Макет. Німецький музей у Мюнхені

- ? 1. Назвіть нові явища в розвитку європейського сільського господарства в Ранній Новий час.
2. Чи є правильним судження, що завдяки поширенню ринкових відносин виробничі відносини в сільському господарстві суттєво змінилися? Поясніть свою думку.

Рента — дохід від власності, який сплачують орендарі власникам землі за право користуватися нею протягом певного періоду.

Оренда — найм майна, тимчасове користування ним за певну плату.

- ? Які зміни спричинив розвиток капіталістичних відносин у містах Європи Раннього Нового часу?

Капітал — гроші, які підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Капіталізм — суспільно-економічний лад, за якого основні засоби виробництва перебували у приватній власності підприємців, які використовували найману робочу силу.

Біржа — місце, де здійснюються різні торговельні та фінансові операції.

2 РИНКОВІ ВІДНОСИНИ Й СЕЛЯНСТВО. У XVI ст. традиційний селянський світ почав змінюватися. Селяни мали все необхідне для життя — знаряддя праці, житло, робочу худобу, але не мали своєї землі. Для того щоб отримати землю в її власника — сеньйора, селяни сплачували йому **ренту**, виконували визначені ним роботи та віддавали частину продуктів свого господарства. Спочатку для того, щоб утримати селян у своєму господарстві, сеньйори перетворювали їх на залежних людей. Проте із часом вільних земель, які можна було освоювати, у Європі майже не залишилося. Переходити селянам не було куди, тому закріплення селян на землі втратило сенс. Це спонукало сеньйорів повернути селянам особисту свободу.

Сеньйори надавали селянам додаткові наділи, дозволяли господарювати самостійно за умови виконання оброку та сплати грошової ренти. Деякі селяни могли викупити особисту свободу. Між селянами й сеньйорами, які володіли землею, склалися нові ділові відносини. Сеньйор уже вважався не захисником, якому необхідно було коритися, а лише власником землі, за **оренду** якої належало регулярно сплачувати гроші.

Селяни перетворювалися на самостійних господарів. Вони продавали свою продукцію на ринку, визначали, які товари матимуть попит, а які — ні. Звичайно, не всі досягали успіху: одним таланило, і вони багатіли, натомість інші розорялися.

Розвиток ринкових відносин призвів до майнового розшарування селянства. Для роботи заможні селяни наймали за невелику плату або просто за їжу своїх збіднілих односельців, які не змогли сплатити грошову ренту та втратили свої наділи. Сеньйорам було простіше мати справу з одним-двома великими орендарями, які регулярно сплачували ренту, ніж із десятком власників дрібних ділянок.

3 КАПІТАЛІЗМ У МІСТАХ. У європейських містах на початку XVI ст. найбільші багатства мало купецтво. Завдяки міжнародній торгівлі, використовуючи різницю між цінами (особливо на товари, які привозили з колоній) і своє панівне становище на ринках, європейське купецтво накопичило значні **капітали**. Проте вкласти ці гроші в розвиток виробництва в місті було досить важко. Середньовічні цехові статути не дозволяли засновувати нові підприємства. Замість створення рівних умов для розвитку виробництва цехові правила, навпаки, гальмували його.

Спочатку купецтво вкладало свої кошти в різні банківські операції. У той час у містах Європи з'явилися **біржі** та банківські контори. Для зручності в розрахунках почали використовувати цінні папери, платіжні доручення, розписки тощо.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З «Опису Нідерландів» флорентійського дипломата Людовіко Гвіччардіні про організацію роботи біржі в місті Антверпен (1567 р.)

...Уранці та ввечері у визначені години купці йдуть... на Нову біржу, яка є найважливішим місцем для їхніх зібрань, і впродовж години укладають угоди... на закладні векселі.

Сутність розрахунку за векселями полягає в тому, що в Антверпені позичають певну суму грошей, яку мають повернути або отримати де-небудь в Італії (або в іншому місці). Операцію, коли беруть або дають гроші в одному місті, із зобов'язанням прийняти або повернути гроші в іншому, вигадали для зручності торгівлі, але чимало не порядних купців, переважно з найбільш багатих, не задовольняються цим і зі скнарості, жадібності та невгамовного прагнення більшого прибутку викривили цю чесну операцію. Вони, то вкладаючи кошти, то, навпаки, забираючи їх великими сумами з біржі, робили грошовий ринок нестійким і завдяки цьому збагачувалися, у той час як інші зазнавали втрат...

? **Робота в парак.** Обговоріть і визначте: **1.** У чому полягали грошові операції на Антверпенській біржі? **2.** Чи згодні ви з тим, що люди, які здійснювали грошові операції на біржі, були не порядними з позицій сучасності? Поясніть свою думку.

Жнива. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1565 р.

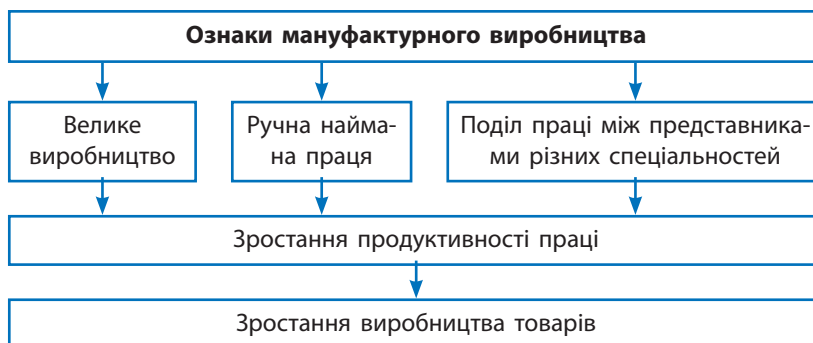
? Яку інформацію про працю селянства можна отримати за ілюстрацією?

Купці й банкіри поступово перетворилися на одну з найвпливовіших сил суспільства. При цьому вони залишалися представниками непривілейованого третього стану, який, на відміну від духовенства та дворян, мусив сплачувати податки. Проте їхні реальна влада й значення в суспільстві стали набагато більшими.

4 ПОЯВА МАНУФАКТУР. Збільшення попиту населення Європи й колоній на різноманітні вироби стало поштовхом до появи нових великих підприємств — **мануфактур**.

Найчастіше такі підприємства виникали в ткацтві, насамперед сукнарстві. Як вони створювалися? Коли збільшувався попит на сукно, підприємець, купець або цеховий майстер закупував вовну й роздавав її на переробку

? Як на європейське суспільство Раннього Нового часу вплинула поява мануфактур?

Мануфактура (від латин. *manufactura* — виготовлення руками) — велике підприємство, на якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці. Завдяки цьому працівники на мануфактурі виготовляли значно більше виробів, ніж у ремісничій майстерні.

? Чим мануфактурне виробництво відрізнялося від ремісничого?

Свічкова мануфактура. Мініатюра Раннього Нового часу

? Визначте за наведеними ілюстраціями, у чому полягав поділ праці на мануфактурах.

Саксонська порцелянова мануфактура. Мініатюра Раннього Нового часу

Мануфактура з виробництва капелюхів. Мініатюра Раннього Нового часу

Наймани працівники — особисто вільні робітники, які, не маючи інших засобів до існування, працювали на власника основних засобів виробництва.

Буржуазія — капіталісти, підприємці; суспільна верства, яка в період становлення капіталізму перетворилася на панівну, що володіла основними засобами виробництва та існувала за рахунок використання найманої праці.

ремісникам різних спеціальностей. Цим господар ставив у залежність від себе ремісників, які часто, втрачаючи право власності на знаряддя виробництва, продовжували працювати на нього в себе вдома. Таке підприємство назвали розсіяною мануфактурою.

Найбільш ефективною формою нового підприємництва стала централізована мануфактура, коли всі виробничі операції здійснювалися в одному приміщенні **найманими працівниками**. Вони не були власниками знарядь праці. Підприємці їх наймали та одноосібно встановлювали обсяг роботи й винагороду, яку отримає за неї кожен працівник. На цих підприємствах переважала ручна праця. Кожен працівник завдяки максимально дрібному, до найпростіших операцій, поділу праці виконував певну частину роботи. Процес виробництва та знаряддя праці постійно вдосконалювалися. Завдяки цьому на централізованих мануфактурах вироблялося більше товарів, ніж на розсіяних. Проте все одно централізованих мануфактур існувало набагато менше, оскільки для їх створення підприємцю необхідно було мати більше грошей.

Таким чином, після появи мануфактур у суспільстві виокремилися нові соціальні верстви — наймані працівники та підприємці, або **буржуазія**.

УКРАЇНА І СВІТ

Господарство українських земель у XVI ст. також запроваджувало технічні вдосконалення, активно підлаштовувалося до потреб європейського ринку, де зростав попит на продукцію ремісників і сільськогосподарства. Саме із цим було пов'язано запровадження системи фільварків — багатопрофільних господарств, орієнтованих на потреби ринку. Вони дозволяли землевласникам збільшувати кількість виробленої продукції шляхом посилення визиску селянства.

У містах більшість ремісників працювала, об'єднавшись у цехи. Активно розвивалася торгівля, завдяки якій купецтво накопичувало у своїх руках значні капітали, які вони могли вкласти в мануфактурне виробництво. Проте виникненню мануфактурного виробництва заважали привілеї шляхти. Через українські землі проходили міжнародні торговельні шляхи із Центральної та Західної Європи на схід. Міста Львів, Кам'янець, Луцьк, Київ у цей час перетворилися на досить значні європейські центри міжнародної торгівлі.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У Ранній Новий час з'явилося чимало винаходів і вдосконалень, які сприяли розвитку економіки європейських країн.
- У сільському господарстві поширювалася наймана праця. Особиста залежність поступалася місцем економічній залежності найманих працівників від своїх господарів.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

XVI ст. — доба винаходів і вдосконалень, активізація технічного прогресу в Європі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- **1.** Перевірте набуті знання за навчальною грою «Перекладачі».

Правила гри. Учитель/учителька наводить речення (визначення поняття) за матеріалом параграфа науковою мовою та пропонує учням та ученицям переказати його своїми словами. Усі охочі висловлюють власні варіанти. Найбільш вдалі формулювання можна розмістити на стенді в кабінеті.

- **2.** Які з технічних винаходів і вдосконалень, зроблених у XVI ст. в Європі, на вашу думку, були найважливішими? Чому? **3.** Як відбувалося становлення ринкових відносин у тогочасному сільському господарстві європейських країн? **4.** У чому проявлялося зародження капіталізму в містах? **5.** Чим відрізнялися розсіяна та централізована мануфактури?

- **6.** Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6).

- Набувала поширення нова форма підприємств — мануфактури.

- Упродовж Раннього Нового часу мануфактурне виробництво стало основною формою промислового виробництва в західноєвропейських країнах, а буржуазія та наймані працівники поступово посилювали свій вплив на суспільне життя.

- **7. Робота в малих групах.** Розподіліть обов'язки та за додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією (представленням своєї роботи) про технічні винаходи та вдосконалень, здійснені європейцями в XVI—XVII ст. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227). **8. Колективне обговорення.** Порівняйте соціально-економічне життя європейського міста в Середньовіччі та Ранній Новий час. **9.** Як розвиток капіталістичних відносин впливав на моральні цінності селян і городян цієї доби? **10.** Уявіть, що ви тогочасний європейський купець, що вирішив заснувати розсіяну або централізовану мануфактуру. Складіть перелік необхідних для цього заходів. **11. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яку роль підприємливість і фінансова грамотність почали відігравати для європейців Раннього Нового часу.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Опис централізованої мануфактури (за баладою про відомого сукнороба Джека з Ньюбері, 1597(8) р.)

У великому приміщенні стояли 200 верстатів, на цих верстатах працювали 200 чоловіків, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по одному хлопчику, які з великим захопленням готували човник. Поряд, у сусідньому приміщенні, 100 жінок без перепочинку чесали вовну... У наступній кімнаті працювали 100 дівчаток, які цілий день пряли та співали чудовими, схожими на солов'їні голосами. У наступній кімнаті бачимо бідно одягнених дітей; усі вони сиділи й чесали вовну, відділяючи тонку від грубої; їх було півтори сотні, дітей бідних, хворих батьків; як винагороду за свою працю кожен із них отримував щовечора по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять протягом дня. Для бідних людей це було великою допомогою. У наступному

приміщенні... [сиділи] ще 50 молодиків — це були стригалі, які показували тут своє мистецтво та вміння. Поруч із ними працювали 80 валяльників. Окрім цього, він [Джек із Ньюбері] ще мав фарбувальню, на якій тримав 40 чоловіків, а також сукновальню, де було ще 20 працівників.

- ? Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Які факти, наведені у джерелі, свідчать про те, що: 1) мануфактура була великим підприємством; 2) на ній працювали наймані працівники; 3) використовувалися ручні знаряддя праці; 4) існував поділ праці? **2.** Обчисліть, скільки людей працювало на мануфактурі. Яким був їхній фах? **3.** Що в тексті, на вашу думку, є фактами, а що — вигадкою автора?

§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як змінювалося населення Європи в Ранній Новий час; що було характерним для розвитку тогочасних європейських міст; які нові явища з'явилися в побуті європейців у цей час; про шлюбно-сімейні відносини, становище жінки та освіти в тогочасній Європі; чому сприйняття суспільством моди вважають однією з його важливих характеристик.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як у середньовічній Європі змінювалися склад і кількість населення? 2. Назвіть зміни в житті населення Європи за часів Середньовіччя. 3. Який вигляд мали середньовічні міста? 4. Чим харчувалися європейці в Середні віки? 5. Якими були шлюбно-сімейні відносини, становище жінки та освіти в середньовічній Європі?

Міграція населення — переміщення людей через кордони тих чи інших країн зі зміною місця проживання назавжди або тимчасово.

1 НАСЕЛЕННЯ. Упродовж XVI — першої половини XVII ст. кількість населення Європи постійно зростала. У XVI ст. цей показник збільшився з 85 млн до 98 млн осіб. До кінця XVII ст. кількість населення Європи становила понад 128 млн осіб, а до кінця XVIII ст. — понад 195 млн осіб. Причинами цього явища стали зростання народжуваності, покращення умов життя, зміни в раціоні харчування європейців.

Середня тривалість життя складала 30—35 років, але деякі люди досягали похилого віку. Чоловіки зазвичай жили довше за жінок. Як і раніше, високою залишалася смертність дітей: лише половина з них доживала до десяти років. Це було пов'язано з відсутністю медичної допомоги, нехтуванням правилами гігієни. Лікарень у сучасному розумінні у той час не існувало, були лише притулки для невиліковно хворих, калік і старих.

Погані санітарні умови в містах робили їх осередками поширення хвороб. Під час спалаху чуми в 1629—1631 рр., що охопила майже все Середземномор'я, померло більше половини місцевого населення. Значними були людські втрати також від епідемій віспи, холери, тифу.

Населення Європи помирало не лише від епідемій, а й від голоду в неврожайні роки, пожеж, війн. Особливо відчутними були втрати, пов'язані з початком використання вогнепальної зброї та масовим убивством мирного населення, що стало звичною практикою ведення війн. Багато людей загинуло під час релігійних війн у Франції та першої загальноєвропейської Тридцятилітньої війни (про них ви дізнаєтеся в наступних параграфах). За приблизними оцінками, лише в XVII ст. Європа втратила у війнах 3 млн осіб.

Значний вплив на населення як самої Європи, так і інших частин світу мали масові **міграції** європейців після Великих географічних відкриттів на землі Америки й Австралії в XVI—XVII ст. Основні причини цих міграцій:

- політичні (порятунок від переслідувань);
- релігійні (утиски на ґрунті віросповідання та переслідування певних народів);
- соціально-економічні (прагнення досягти добробуту для себе та своєї родини на нових землях).

У результаті міграцій у Ранній Новий час було заселено величезні простори відкритих земель і докорінно змінено склад їхнього населення.

2 МІСТА. Більшість населення тогочасної Європи складали селяни, городяни налічували лише 10—20%. Винятком були лише Нідерланди, де на невеликій території існувало близько 300 міст, а їхні жителі становили 60% від загальної кількості населення.

? Чи можна стверджувати, що в Ранній Новий час у містах Європи відбулися значні зміни? Які саме?

Переважна частина міст зберігала середньовічний вигляд. Вони залишалися невеликими (3—5 тис. жителів), від навколишнього світу їх відокремлювали стародавні мури. Найбільшим містом Європи був Париж із населенням 300 тис. осіб. Йому поступалися Неаполь (270 тис. осіб), Лондон і Амстердам (по 200 тис. осіб), Венеція та Антверпен (по 150 тис. осіб), Рим, Мілан, Генуя, Брюгге, Прага (по 100 тис. осіб). Міста щодня потребували великої кількості продуктів, вугілля тощо. Дороги з'єднували їх із селами та містечками, звідки надходило все необхідне. На дорогах з'являлися заїжджі двори, склади для купців, які скуповували продукцію в селян та привозили її до міст.

На відміну від передмість, центральна частина міста стала тим осередком, де жили заможні городяни, розміщувалися громадські споруди, собори, ратуша, банки, контори адвокатів. Через нестачу місця для забудови дорожчали земельні ділянки в центрі міста, що дало поштовх до спорудження кількоповерхових будинків.

Італійські будівничі першими в Європі розробили проекти ідеальних міст, які складалися з розташованих колами або квадратами будинків, оточених деревами й фонтанами. Передбачалося також створення каналізації та водогонів, що мало покращити санітарні умови та зупинити поширення хвороб. У XVI ст. ці проекти почали втілюватися в життя. У містах Італії руйнували середньовічні будинки, прокладали нові широкі вулиці, споруджували високі будівлі та розплановували великі майдани. Саме тоді архітектура з ремісничої справи перетворилася на мистецтво. Через деякий час за прикладом італійських міст змінили свій вигляд Париж і Лондон, а потім й інші міста Європи.

3 житло, хатне начиння. У XVI — першій половині XVII ст. більшість селян на півдні Європи будувала свої оселі з каменю, на півночі — із дерева. Дах будинку робили із соломи або очерету. Усередині будинку окремих кімнат зазвичай не було — усі члени сім'ї жили в спільному приміщенні. Для опалення помешкання та приготування їжі використовувалося вогнище.

Меблів у селянській оселі було мало: простий стіл, лави, скриня для речей, один-два табурети та сінник замість ліжка. Їжу готували в казані, що висів над вогнищем, а їли переважно зі спільного посуду, бо мисок і кухлів на всіх не вистачало. Селянські житла впродовж тривалого часу не змінювалися, залишаючись такими, як у минулому.

Житло городян у цей час зазнало суттєвих змін. У містах з'являлося все більше кам'яних будинків. Прості городяни затилювали вікна своїх будинків пергаментом або промасленим папером, а заможні вставляли у вікна скло й навіть робили вітражі. Підлогу в будинках заможні городяни вкривали кам'яною або керамічною плиткою, а найбагатші

ЦІКАВІ ФАКТИ

У XVII ст. епідемії чуми виникли в різних регіонах Європи. У 1622 р. епідемія спалахнула в Греції та Османській імперії, у 1651 р. — на українських землях. У Московському царстві від чуми в 1654 р. померло 700—800 тис. осіб. У 1665 р. «Велика чума» в Лондоні забрала 68 тис. життів. У 1676 р. у Відні від цієї хвороби померли 77 тис. осіб, у Празі в 1681 р. — 83 тис. осіб.

Сільська вулиця з подорожніми на відпочинку. Художник Ян Брейгель (Старший). 1614 р.

Подвір'я фондової біржі в Амстердамі. Художник Емануель де Вітте. 1653 р.

? Яку інформацію про фондову біржу в Амстердамі та її учасників можна отримати за наведеною картою?

Битва Масляної та Посту. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1559 р.

Фламандське село. Художник Ян Брейгель (Старший). 1605 р.

? Яке уявлення про повсякденне життя населення Нідерландів можна отримати за картинами? Складіть опис однієї з наведених картин, використовуючи відповідний план-схему в додатках до підручника (с. 227).

Интер'єр шинку. Художник Адріан ван Остаде. 1653 р.

Сімейна трапеза. Художник Антуан Ленон. 1642 р.

? Які зміни відбулися в харчовому раціоні європейців у цей час?

замовляли майстрам підлогу з паркету, викладеного орнаментом. Прості городяни обмежувалися дерев'яною підлогою. Із XVII ст. дах своїх будинків міська знать почала вкривати черепицею, яка коштувала дуже дорого.

Саме в цей час у Європі з'явилися звичні для нас паперові шпалери. Спочатку вони прикрашали будинки простих городян, а згодом набули популярності й серед знаті. У будинках заможних городян з'явилися вітальні, де господар приймав гостей, спальні, їдальня, робоча кімната господаря та окремі приміщення для слуг. Якщо будинок належав реміснику або купцю, то на першому поверсі розміщувалася лавка, де продавали товари, або торговельна контора.

Меблі та речі свідчили про заможність господаря. Коштовний посуд виставляли на спеціальних полицях. Різноманітні речі та одяг зберігали у скринях, прикрашених орнаментом і розписом. Італійські майстри першими почали ставити свої скрині вертикально. Так у XVI ст. з'явилася шафа. Був у будинку й звичайний стіл, оточений лавами. Біля нього для глави сім'ї ставили крісло.

Заможні європейці в XVI ст. вже влаштовували у своїх оселях спеціальні ванні кімнати, оскільки боялися відвідувати міські лазні. Це було пов'язано з поширенням нової небезпечної хвороби — сифілісу, завезеного до Європи після відкриття Нового Світу. Проте рівень гігієни більшості населення залишався досить низьким.

4 ЄВРОПЕЙСЬКА КУХНЯ. У XVI — першій половині XVII ст. європейці ще не повністю звільнилися від страху голоду, який переслідував їх протягом Середньовіччя. Проте згодом

життя стало легшим, а їжа як заможних, так і простих людей — смачнішою.

Урочистий обід у заможного європейця справив би велике враження на нашого сучасника. Столи розташовували у вигляді літери «П». На чільному місці сідали господар і найбільш почесні гості. На вкритих вишитими скатертинами столах стояли золоті й срібні сільниці, соусниці. Кожен гість мав свою тарілку, ложку й ніж. Звичною для нас виделкою європейці не користувалися. Велику двозубу виделку використовували лише для того, щоб узяти м'ясо зі спільної тарілки, а далі їли його руками. Предметом загального вжитку виделка стала лише в середині XVIII ст.

Особливу увагу привертала величезна кількість м'яса на столі під час бенкетів заможних осіб. На обід подавали до десяти м'ясних страв. Усі вони готувалися з великою кількістю східних прянощів, які стали доступними європейцям.

Як і раніше, звичним напоєм залишалося виноградне вино. Із XVI ст. в країнах Європи набувало популярності вживання «палаючих вин» — міцних горілчаних напоїв. Проте зловживання ними різко засуджувалося.

На десерт подавали зварені в цукрі фрукти або горіхи. У XVI — першій половині XVII ст. європейці почали споживати багато цукру, що надходив із колоній Нового Світу. Для бідних людей цукор був ласощами, а для заможних — повсякденним продуктом. Важливе місце в раціоні європейців посідала риба, особливо в дні релігійних постів.

Сніданок зі шматком риби, шинки та вишнею. Художник Якоб ван Хюльсдонк. 1614 р.

Накритий стіл. Художник Ніколас Гіліс. 1611 р.

? Визначте за картинами, що споживали європейці в XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із книги «Опис Англії» Вільяма Гаррісона про англійське суспільство другої половини XVI ст. (1587 р.)

Англійські аристократи не знають міри у споживанні м'ясних страв. Не минає дня, щоб на їхньому столі, крім яловичини, баранини, телятини, м'яса ягнят, поросяти, козлятини, свинини, кролячого м'яса, курятини, не було ще м'яса оленя або лані, а також різноманітної дичини й риби, а на додачу до них різноманітних делікатесів, що на них не біднішає «солodka» рука португальця, який мандрує морями.

...Джентльмени й купці харчуються майже однаково: під час зустрічі кожен задовольняється чотирма, п'ятьма чи шістьма стравами, або, можливо, однією, двома чи трьома, переважно тоді, коли немає того, хто міг би скласти їм компанію за столом. Їхнім слугам призначається забезпечення продуктами харчування, крім залишків від панського столу, що ніколи не подаються вдруге.

Ремісники й селяни найбільше цінують те м'ясо, яке можуть легше дістати та швидше приготувати... Їхню їжу переважно складають страви з м'яса, яким

торгує м'ясник, а саме: баранини, телятини, свинини, м'яса ягнати тощо. Цього м'яса є вдосталь на найближчих ринках, як і зельцю, холодцю, шинки, фруктів, фруктових пирогів, великої кількості птиці, масла, яєць тощо.

Ці останні (я маю на увазі селян) також зловживають їжею, особливо під час свят і весіль, коли просто неможливо уявити, скільки споживають м'яса. Хліб у країні роблять із того зерна, яке дає земля. Проте дворянство, звичайно, забезпечує себе відсталь пшеничним хлібом, тоді як слуги та бідні сусіди задовольняються житнім або ячмінним, а під час дорожнечі — хлібом із бобів, гороху чи вівса, або з усього цього разом і ще з додаванням жолудів, тому що дістати нічого кращого вони не можуть.

? **Робота в парях.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яким був обід англійського аристократа, купця й селянина? **2.** Як впливало зростання цін на раціон харчування людей?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із розповіді англійського мандрівника й письменника Томаса Коріата про подорож до Італії (1611 р.)

...В усіх італійських містах і містечках, через які я проїжджав, я спостерігав звичай, якого не зустрічав у жодній країні під час моїх мандрівок, і вважаю, що жодна інша нація у християнському світі не дотримується його, крім італійців.

Італійці завжди користуються під час їжі маленькою виделкою, коли ріжуть м'ясо. Коли вони відрізають шматок м'яса зі спільного блюда, то ніж тримають в одній руці, а до блюда простягають виделку, яку тримають в іншій руці. І якщо хтось ненароком доторкнеться пальцями до блюда з м'ясом,

від якого всі відрізають шматки, він образить усіх, оскільки порушить правила поведінки за столом. Такий проступок викличе незадоволені погляди, а можливо, і словесні нарікання.

Найчастіше виделки зроблені із заліза або сталі, деякі — зі срібла, але лише у джентльменів. Причиною цієї дивної звички є те, що італійці не можуть терпіти, коли хтось торкається до страв на блюдах, оскільки пальці не в усіх однаково чисті...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, що здивувало автора у звичаях італійців споживати їжу.

Селяни та бідні городяни харчувалися набагато скромніше, ніж знать, проте і їхнє меню стало більш різноманітним. На обід у них найчастіше були каша, сир, яйця, хліб, олія і масло, а у свята з'являлися окости й ковбаси. Додатком до столу були овочі, фрукти, ягоди та горіхи.

? Чи можна стверджувати, що сім'я в житті європейців Раннього Нового часу посідала важливе місце? Чому?

Селянська родина. Художник Адріан ван Остаде. 1653 р.

? Яку інформацію про повсякденне життя селянства в XVII ст. можна отримати за наведеною картиною?

5 ШЛЮБ, СІМ'Я. СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ. ОСВІТА. У Європі на початку Раннього Нового часу єдиною визнаною суспільством формою шлюбу залишався церковний, який укладали один раз на все життя. Розлучення католицька церква забороняла. Розірвати шлюб можна було в особливому випадку (наприклад, через нездатність жінки народити дитину) і лише за дозволом вищої церковної влади.

Як і в попередні часи, сім'я залишалася патріархальною, із повною батьківською владою над дітьми. Главою сім'ї вважався чоловік-годувальник. Жінка матеріально повністю залежала від чоловіка й була мало захищена законами.

У Європі Раннього Нового часу сім'я складалася перш за все з найближчих родичів — чоловіка, дружини, їхніх батьків і дітей. Ставлення до дітей змінилося порівняно з попереднім періодом. У Середньовіччі в сім'ях простолюдинів жінки зазвичай щороку народжували (більшість дітей помирала). Дітей вважали необхідною робочою силою. У XVI — першій половині XVII ст. в європейських країнах заможні городяни й селяни до дитини ставилися перш за все як до наступника, що продовжить сімейну справу. Для заможного городянина дитина ставала таким самим символом процвітання, як прибуткова справа й багатий будинок. Селянин, що мав будинок і певну власність та був особисто вільною людиною, міг заповісти майно своїм дітям.

Сім'я, як і раніше, залишалася для європейців головним місцем виховання та освіти дитини. У забезпечених сім'ях дітей часто навчали вдома, запрошуючи вчителів, і готували до продовження сімейної справи.

У простих сім'ях діти найчастіше не отримували освіти через відсутність можливостей для цього. Світські школи та університети існували для дорослих людей. Узагалі знать у цей час особливо не обтяжувала своїх дітей освіченістю, навчаючи їх лише читати та писати — не вміти цього вважалося неприпустимим. Для задоволення власних потреб у знаннях, а також навчання дітей заможні європейці наймали освічених секретарів, знавців грецької мови, латини та «семи вільних наук». Чимало випускників шкіл та академій вважали за честь працювати секретарями при дворах великих вельмож. Серед них було багато поетів, письменників і мислителів, які своїми працями уславили європейську культуру цієї доби.

6 ПРИМХЛИВА МОДА. Зміни, що розпочалися в усіх сферах життя європейців, охопили й світ одягу. Поширилося правило наслідувати моду, змінюючи щорічно фасони суконь і костюмів.

Проте вир моди захопив не всіх. Одяг бідняків і селян залишався незмінним. Найчастіше вони мали один робочий одяг і святкове вбрання, що переходило від батьків до дітей.

Заможні європейці стали тією суспільною верствою, завдяки якій у XVI — першій половині XVII ст. запанувала мода. Так, у Європі основним правилом моди стала можливість змінювати гардероб відповідно до обставин. Представники заможних верств часто перевдягалися протягом дня. Англійська королева Єлизабет I після смерті залишила близько 3 тис. суконь. Мода на перевдягання панувала і в інших дворах тогочасних європейських монархів. Остаточно ця звичка закріпилася в Європі наприкінці XVII ст. Відтоді мода поширювалася у світі в новому значенні: не відставати від сучасності. Сприйняття суспільством моди стало свідченням його готовності до змін і перетворень. Європейський дослідник XX ст. Фернан Бродель визначив цю особливість так: «Майбутнє належало... суспільствам, які навчилися відкидати давні традиції».

Моду визначав той, ким найбільше на той момент захоплювалися європейці. Наприкінці XV — на початку XVI ст. законодавцями моди вважали італійців. Пишний костюм доби італійського Відродження із широкими рукавами, золотим і срібним шитвом, парчею та оксамитом був взірцем для значної частини жителів європейських країн.

У XVI ст. серед вищих верств суспільства набув популярності суворий, застебнутий до підборіддя чорний костюм, який носили іспанці. На початку XVII ст. поширився голландський стиль — комір із мережива та високий капелюх. Він уособлював економічне зростання нової європейської держави — Нідерландів. Проте й цей стиль не протримався довго. Його замінив французький костюм вільного крою з яскравого шовку.

Мода — нетривале панування певних смаків в одязі та інших сферах життя великих груп людей.

Іспанська мода в Англії.
Художник Ісаак Олівер Річард Секвілл. 1616 р.

Портрет іспанської інфанти (принцеси) Ізабелі. Художник Алонсо Санчес Коельйо. 1579 р.

? Визначте особливості європейського костюма за наведеними картинами. Укажіть риси, притаманні іспанській моді XVI ст. в чоловічому та жіночому одязі.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа заможної флорентійки до свого сина з розповіддю про те, як вона видала заміж доньку за багатого купця (XVII ст.)

Якби я не наважилася дати 1000 флоринів як придане своїй доньці, якій уже було більше 16 років, то взагалі не видала б її заміж цього року. Щоправда, вона могла б зробити кращу партію, якби я дала їй 1400—1500 флоринів приданого, але це було би зі шкодою для тебе, мій сину. А втім, чи була б вона тоді щасливішою? Про її чоловіка можу сказати лише добре. Він їй завжди говорить: проси, чого бажаєш, — і отримаєш. Коли вони заручилися, він велів їй пошити пелерину з багряного шовкового оксамиту й сукню з найкращої матерії, яку тільки міг знайти у Флоренції. Прикраса для голови складалася з пір'я й перлин за ціною 80 флоринів, крім того, він подарував їй дворянне намисто за 60 флоринів.

Коли вона виходить, має на собі одяг і прикраси на 400 флоринів. Казав їй ще пошити кармазинову сукню з широкими рукавами, лямовану куницею, і рожеву спідницю, вишиту перлинами. І він не може надаруватися їй усякої всячини, хоча вона й так вродлива, та він прагне зробити її ще кращою. І дійсно, у всій Флоренції немає їй рівної. Нехай Господь подарує їй здоров'я й довгі роки життя...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** Який вигляд мав одяг доньки заможної флорентійки? **2.** Яку інформацію про побутове життя та розуміння щастя матері й доньки можна отримати з історичного джерела?

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Кількість населення країн Європи в XVI — першій половині XVII ст. постійно зростала. Проте ще великими залишалися втрати через епідемії різних хвороб та війни.
- У Ранній Новий час змінився вигляд європейських міст: з'явилися кількоповерхові будинки, широкі прямі вулиці, що поділяли місто на окремі квартали.

- Харчування більшості європейців загалом покращилося. Часи Середньовіччя, коли голод був звичним супутником людей Європи, залишилися в минулому.
- Наслідування моди поступово перетворилося з примхи на стимул розвитку суспільства. Завдяки їй виникали нові підприємства й виробництва, розвивалася торгівля.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

XVI—XVII ст. — масові міграції європейців на континенти, відкриті в результаті Великих географічних відкриттів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Продовжте розповідь».

Правила гри. У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст певного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.

 2. Як змінювалося населення Європи впродовж Раннього Нового часу? **3.** Чим тогочасні європейські міста відрізнялися від середньовічних? **4.** Укажіть особливості житла та хатнього начиння в тогочасній Європі. **5.** Назвіть зміни, що відбулися в правилах поведінки за столом. **6.** Порівняйте шлюбно-сімейні відносини, становище жінки й освіту в Європі за Середньовіччя та Раннього Нового часу. **7.** Якими були місце й роль моди в країнах тогочасної Європи?

 8. Покажіть на карті атласу найбільші міста тогочасної Європи. **9.** Складіть таблицю «Повсякденне життя населення Західної Європи в Ранній Новий час».

Сфера життя	Які зміни відбулися

 10. Робота в малих групах. Розподіліть ролі та за допомогою додаткових джерел підготуйте невелику театралізовану інсценівку «У гостях у городян європейського міста Раннього Нового часу». **11.** Підготуйте повідомлення з презентацією за темами «Європейська мода XVI — першої половини XVII ст.», «Уявлення про здоров'я й безпеку людини в Європі в Ранній Новий час» (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).

Практичне заняття за розділом I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин*

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання матеріалу розділу, розвивати вміння працювати з контурною картою; удосконалювати навички групової роботи та вміння знаходити необхідну інформацію в тексті історичного джерела.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Повторити матеріал про перебіг, результати й наслідки Великих географічних відкриттів.
2. У складі малих груп, опрацювавши додаткові джерела інформації, підготувати повідомлення з презентаціями за темами:
  - 1) Цивілізації доколумбової Америки (майя, ацтеки, інки);
  - 2) Становище жінок і дітей у країнах Західної Європи в XVI—XVIII ст.

ХІД ЗАНЯТТЯ

I. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події, що відбувалися за межами України, ви внесли до таблиці, працюючи над матеріалом розділу? Поясніть, чому ви обрали саме їх.
2. Які події, що відбувалися в цей час на землях сучасної України, ви внесли до таблиці? Поясніть свій вибір.
3. Чи існує, на вашу думку, зв'язок між подіями, що відбувалися в цей час на землях сучасної України та за її межами? Поясніть свою думку.
4. Які висновки ви можете зробити за результатами своєї роботи?

II. Робота з контурною картою

1. Позначте та підпишіть назви держав: Португалія, Іспанія, Нідерланди, Франція, Англія, Московське царство, Османська імперія.
2. Обведіть межі земель і морів, відомих європейцям, арабам і китайцям станом на 1492 р.
3. Позначте стрілками різного кольору маршрути морських експедицій цих мандрівників: 1) Бартоломеу Діаш; 2) Христофор Колумб; 3) Васко да Гама; 4) Фернан Магеллан.
4. Заштрихуйте різними кольорами території поширення цивілізацій майя, ацтеків, інків напередодні вторгнення іспанських завойовників.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть основні подорожі й відкриття європейських мандрівників доби Великих географічних відкриттів.
2. Наведіть факти, відомі вам за підручником, про рівень розвитку цивілізацій доколумбової Америки.
3. Які прояви змін у становищі різних груп населення за Раннього Нового часу вам відомі?

Бартоломеу Діаш. Невідомий художник

* Тут і далі: ознайомтеся з планом-схемою «Як працювати на практичному занятті» (с. 227).

Географічна карта, надрукована у квітні 1507 р. картографом Мартіном Вальдземюллером. Вона є однією з перших карт із точно нанесеними показниками широти та довготи, а також першою картою, на якій з'явилася назва Америка

5. Позначте межі поділу сфер впливу між Іспанією та Португалією в Західній і Східній півкулях. Поряд укажіть дати укладання угод, які закріпили цей розподіл.
6. Зафарбуйте і вкажіть належність земель, колонізованих країнами Європи.
7. Позначте напрямки нових торговельних шляхів, що виникли після Великих географічних відкриттів.
8. Позначте центри світової торгівлі в XVI—XVIII ст.

III. Робота в малих групах

Малі групи представляють підготовлені до заняття повідомлення з презентаціями. Проводиться обговорення результатів роботи.

IV. Підсумки заняття

Учні та учениці самостійно аналізують результати своєї роботи на практичному занятті.

Узагальнення за розділом І. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин

1. Об'єднайтесь у дві-три команди та проведіть конкурс знавців термінів і понять розділу. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень термінів і понять.

Рекомендований перелік термінів і понять: Великі географічні відкриття, колонія, колоніальна імперія, факторія,

Тордесільяська угода, Конкіста, доколумбові цивілізації, «зустріч цивілізацій», колоніальні війни, «революція цін», капітал, капіталізм, мануфактура, наймані працівники, буржуазія, міграція населення, мода.

2. Об'єднайтеся в команди й проведіть гру «Чотири зупинки».

Правила гри. Кожна команда отримує завдання розповісти, що вона побачила на визначених чотирьох зупинках казкової машини часу, яка перенесла їх у минуле. Гру можна провести за одним із запропонованих сценаріїв.

Варіант I: ви супроводжуєте Христофора Колумба на різних етапах його життя. Підготуйте невеликі інсценівки таких чотирьох епізодів: 1) Х. Колумб пропонує свій проект іспанському королю Фернандо та королеві Ізабелі; 2) плавання на каравелі «Санта-Марія» під час експедиції; 3) висадка на острові Сан-Сальвадор; 4) Х. Колумб наприкінці життя згадує про свої досягнення.

Варіант II: ви супроводжуєте іспанських конкістадорів у Новому Світі. Підготуйте невеликі інсценівки таких чотирьох епізодів: 1) завоювання Пуерто-Рико та Флориди; 2) завоювання конкістадорами держави майя; 3) підкорення Ернаном Кортесом ацтеків; 4) підкорення Франсіско Пісарро інків.

3. Об'єднайтеся в пари та підготуйте уявні діалоги, які могли відбутися між: 1) моряком — учасником експедиції Бартоломеу Діаша та його знайомим, що хоче дізнатися про експедицію; 2) Васко да Гамою та представником індійської знаті про можливості співробітництва й торгівлі; 3) сеньйором-землевласником і власником мануфактури з міста про прибутки та своє життя; 4) заможним подружжям городян про те, як вони прийматимуть гостей на свято.

4. Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть наведені проблеми та презентуйте висновки класу: 1) взаємозв'язок між передумовами, причинами, перебігом, результатами, наслідками та значенням на прикладі Великих географічних відкриттів; 2) вплив Великих географічних відкриттів на світобачення, господарське й суспільне життя населення Європи та Нового Світу; 3) зміни в житті людей, пов'язані з Великими географічними відкриттями, створенням перших колоніальних імперій, поширенням мануфактур і найманої праці.

Кораблі Х. Колумба. Невідомий художник

Плавлення руди.
Гравюра з книги Г. Агріколи
«Про метали». 1556 р.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин

РОЗДІЛ II. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 5. Гуманізм. Високе Відродження

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про особливості культури Високого Відродження й гуманізм як інтелектуальний рух цієї доби; як гуманістичні ідеї втілювалися у творчості Н. Макіавеллі, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаеля Санті та діячів Північного Відродження.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що вам відомо про ранній гуманізм і виникнення культури Відродження? 2. Як гуманістичні ідеї відобразилися у творчості Ф. Петрарки? 3. Із матеріалу, розглянутого на уроках зарубіжної літератури, визначте риси гуманізму у творах епохи Відродження. 4. Спираючись на знання, отримані на уроках мистецтва та зарубіжної літератури, назвіть характерні риси мистецтва та літератури епохи Відродження. Яку роль у цих творах відіграла Античність?

Відродження — рух у літературі, науці та мистецтві другої половини XIV — XVI ст., що виник в Італії та значною мірою орієнтувався на відновлення античних традицій.

Гуманізм епохи Відродження (Ренесансний гуманізм) — європейський інтелектуальний рух, що є одним із визначальних компонентів Ренесансу як історичної та культурної епохи; його основна ідея — покращення людської природи через дослідження античної спадщини.

1 ГУМАНІЗМ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РУХ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. Близько середини XIV ст. в Італії виникла культура епохи **Відродження**, або **Ренесансу**, як її називали у Франції. Саме італійські майстри відродили мистецтво Давніх Греції та Риму, звідки й походить ця назва. Нове мистецтво виникло на основі **гуманізму**. В епоху Відродження він набув вигляду європейського інтелектуального руху за вдосконалення людської природи через пізнання культурної спадщини Античності. Гуманізм епохи Відродження став проявом світського вільнодумства, часто досить критично налаштованого до ролі християнської церкви в тогочасному європейському суспільстві. Його послідовники — гуманісти — виступали за визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із роздумів італійського мислителя доби Відродження Леона-Баттіста Альберті (XV ст.)

Природа, тобто Бог, вклала в людину елемент небесний та божественний, незрівнянно прекрасний і благородний, ніж будь-що смертне. Вона дала їй талант, здатність до навчання, розум — властивості божественні, завдяки яким людина може досліджувати, розрізняти та пізнавати, чого треба уникати та чому слідувати для того, щоб зберегти саму себе. До цих великих та безцінних дарів Бог вклав ще в душу людини поміркованість, стриманість проти пристрастей і надмірних бажань, а також сором, скромність та прагнення заслужити похвалу. Крім того, Бог вселив у людей потребу в міцному взаємному зв'язку, який підтримує співіснування, правосуддя, справедливість, щедрість і любов, а всім цим людина може заслужити від людей подяку та похвалу, а від свого Творця — благовоління та милосердя. Бог вклав ще в груди людини здатність витримувати будь-яку працю, кожне нещастя, кожен удар долі, долати всілякі труднощі, перемагати скорботу, не боятися смерті. Він дав людині міць, стійкість, твердість, силу, презирство до нікчемних дрібниць... Тому будь переконаний, що людина народжується не для того, щоб скінути в сумному існуванні в бездіяльності, а щоб працювати над великою та грандіозною справою. Цим вона може, по-перше, догодити Богові та вшанувати його, а по-друге, набути для самої себе найдосконаліших чеснот і повного щастя.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які якості та особливості призначення людини вважали головними мислителі-гуманісти, на прикладі наведеного тексту.

Найвищого розквіту культура Відродження досягла за часів Високого Відродження, що припало на кінець XV — перші десятиліття XVI ст. Це був «золотий вік» італійської літератури, образотворчого мистецтва, філософії та науки. Діячі Відродження закладали основи нового розуміння світу та місця людини в ньому. Під впливом Італії мистецтво Високого Відродження поширилося в країнах Північної Європи.

Епоха Високого Відродження започаткувала суттєві зрушення у світогляді тогочасних європейців, їхніх релігійних і політичних переконаннях. Розпочалося формування нового типу людини, яка була більш духовно розкріпаченою та впевненою в собі, ніж раніше. Нові ідеї фактично готували той переворот у світобаченні, що відбувся в роки Реформації в Європі (про це ви дізнаєтеся в наступних параграфах).

Нікколо Макіавеллі.
Художник Санті ді Тіто.
Друга половина XVI ст.

2 **НІККОЛО МАКІАВЕЛЛІ.** Видатним представником політичної думки епохи Відродження став італійський мислитель Нікколо Макіавеллі. Суперечки навколо його поглядів не припиняються із часу появи його творів. Одні вважають Н. Макіавеллі жорстоким лицеміром, інші — твердим реалістом, який наважився зобразити світ таким, яким він був насправді.

Упродовж усього життя Н. Макіавеллі Італія залишалася роздертою на десятки дрібних князівств і цим приваблювала

? Якої точки зору щодо поглядів Н. Макіавеллі на державу і владу дотримуєтеся ви? Чому?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із твору Н. Макіавеллі «Володар» (1532 р.)

Діючи в окремих випадках жорстоко, володарі чинять милосердніше, ніж тоді, коли від зайвої поблажливості дозволяють розвиватися заворушенням, наслідком яких є грабунки та насильства. Заворушення — лихо всього суспільства, а страти зачіпають лише окремих осіб...

Володар зобов'язаний однаково перейматися тим, щоб зайва довірливість не спричинила не-далекоглядність, і водночас не стати нестерпним завдяки своїй підозрливості. Із цієї двоїстості, необхідної для володаря, випливає запитання: що для володаря краще — викликати страх або любов? Що для нього корисніше — щоб його любили чи боялися?

Я вважаю, що бажано досягати і першого, і другого, та оскільки здійснити це важко, і правителям зазвичай доводиться вибирати, то скажу, що корисніше тримати підданих у страху. Взагалі люди невдячні. Ненадійні, брехливі, боязкі та хтиві; якщо правителі дають їм блага, вони їх підтримують, але тільки-но з'явиться небезпека — ладні зрадити.

Примушуючи боятися себе, правителі мають намагатися не викликати ненависті.

Є два способи дій для досягнення своєї мети: шлях закону і шлях насильства. Перший спосіб — людський, другий — спосіб диких тварин; та оскільки перший спосіб не завжди дозволяє досягти бажаної мети, люди користуються другим. Правителі мають уміти користуватися обома способами...

Володарі мусять володіти великим мистецтвом обдурювання, тому що люди зазвичай бувають настільки сліпі та захоплені своїми найближчими потребами, що людина, яка вміє добре брехати, завжди знайде достатню кількість легковірних людей, які піддаються омані... Також для правителів дуже важливо здаватися милосердними, вірними своєму слову, людяними, релігійними та відвертими; бути такими насправді не шкідливо лише тоді, якщо в разі необхідності володар зуміє придушити їх і проявити абсолютно протилежні якості.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Які якості Н. Макіавеллі вважав необхідними для правителя? **2.** Н. Макіавеллі казав: «Мета виправдовує засоби». Поясніть, як ви розумієте його вислів, виходячи з тексту історичного джерела.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Н. Макіавеллі одним із перших запропонував ідею, що держава створюється не Богом, а людьми. Оскільки інтереси людей є різними, а дуже часто навіть протилежними, талант правителя полягає у здатності розуміти потреби суспільства та враховувати людські думки й почуття. Мислитель радив правителю піклуватися про своїх підданих, оскільки інакше в разі небезпеки в нього не буде прихильників. Для збереження своєї влади правитель іноді змушений бути рішучим і безжалюгідним. Тому після захоплення влади в державі він має одразу вдатися до жорстоких заходів, а згодом послабити насильство, і тоді народ заспокоїться.

? Чи правильно називати Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті і Рафаеля Санті «титанами Високого Відродження»? Чому?

володарів сусідніх держав. Постійні внутрішні чвари, напади чужоземних військ підштовхували італійців до роздумів про те, яким має бути правитель, здатний об'єднати Італію та міцною рукою навести лад у країні.

Над цим питанням замислювався й Н. Макіавеллі. Він написав декілька книг, серед яких найвідомішим є трактат «Володар» (1516 р.), присвячений правителю Флоренції Лоренцо Медічі. Провідна думка твору полягає в тому, що, коли правитель хоче досягти успіху, він має відкинути моральні принципи та діяти силою, хитрістю. Автор вважав, що сумління може лише заважати правителю в його діяльності.

Католицька церква рішуче засудила цей твір як несумісний із християнською етикою, хоча Н. Макіавеллі лише першим відверто висловив те, що було дійсністю його часів.

3 ЛЕОНАРДО ДА ВІНЧІ. Майбутній великий художник Леонардо да Вінчі народився у Флоренції. У 14-річному віці він почав навчатися живопису. Проте це було не єдиним його захопленням. Упродовж усього життя Леонардо да Вінчі наполегливо вивчав різні науки: математику, анатомію, різні галузі техніки, будував літальні апарати й підводні човни. У його нотатках можна знайти описи гелікоптера, парашута, автомобіля, телефона тощо. Мабуть, немає сфери людських знань, якою б він не цікавився.

Створюючи картини, Леонардо да Вінчі працював дуже повільно, постійно шукаючи чогось нового, експериментуючи. Живопис був для нього засобом пізнання світу. Він вдивлявся в обличчя людей, прагнучи зрозуміти їхній внутрішній світ і перенести на свої роботи.

У період розквіту свого таланту Леонардо створив фреску на біблійну тему «Таємна вечеря». У її основу покладено євангельський сюжет про те, як під час вечері напередодні

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ**Із записів Леонардо да Вінчі (1452—1519 рр.)**

...Коли прилад, зроблений гвинтом, зроблений добре... і починає швидко обертатися, — цей гвинт вкручується в повітря й піднімається вгору.

[Якщо] у людини є шатер із прокромаленої тканини завширшки 12 ліктів і заввишки 12, вона може безпечно стрибати з будь-якої висоти.

Місяць власного світла немає, і лише тому, що його освітлює Сонце, він є світлим. Зроби скло для очей, щоб бачити Місяць великим.

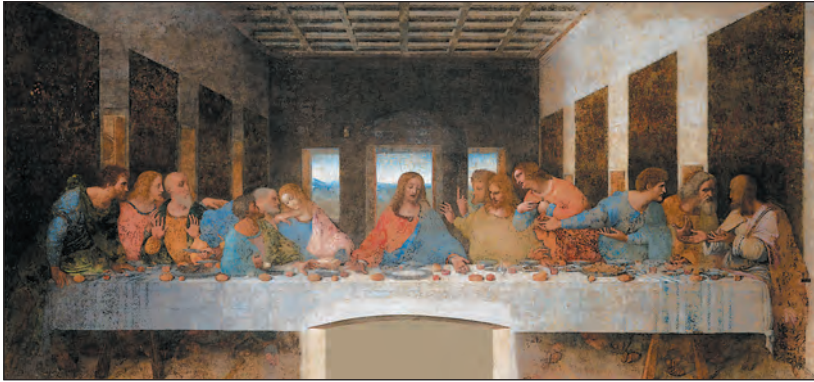
...Кола зрізаних гілок дерев відображають кількість їхніх років і те, які були більш вологими або більш сухими, дивлячись на більшу або меншу їхню товщину.

Я не пишу свого способу залишатися під водою стільки часу, скільки можна відмовитися від їжі. Цього не оприлюднюю й не оголошую через погану натуру людей, які цей спосіб використали би для вбивств під водою, ламаючи борти суден і затоплюючи їх разом із людьми, що перебувають на них...

Люди розмовлятимуть одне з одним у найвіддаленіших країнах і відповідатимуть одне одному...

Досвід ніколи не помиляється, хибними можуть бути лише наші судження, що спонукають нас очікувати від досвіду таких явищ, яких він не містить.

? **Робота в парах.** Обговоріть і висловіть обґрунтоване судження щодо обізнаності про явища навколишнього світу Леонардо да Вінчі.

Таємна вечеря. Художник Леонардо да Вінчі. 1495—1498 рр.
Домініканський монастир Санта-Марія-делле-Граціє в Мілані (Італія)

своєї страти Христос сказав учням, що один із них зрадить його. Митець передав вирази обличчя учнів Христа, сповнені обурення й здивування, та охоплене жахом обличчя Юди.

Одним із найвідоміших творів Леонардо да Вінчі став «Портрет Мони Лізи», на якому зображено дружину купця Франческо дель Джокондо. Цей твір вважають одним із перших у західноєвропейському живописі портретів, на якому автор намагався показати внутрішній світ людини.

4 **МІКЕЛАНДЖЕЛО БУОНАРРОТІ.** Якщо Леонардо да Вінчі мав вдачу мислителя, то італійський художник, архітектор та скульптор Мікеланджело Буонарроті був вічним бунтівником. Він боровся проти заздрощів, нерозуміння, навіть проти самого себе, і довів, що людина за своє коротке життя може здійснити неможливе.

Головним персонажем своїх творів Мікеланджело зробив людину. Жодний пейзаж не цікавив майстра — тільки зображення краси людського тіла. У своїй величній мармуровій статуйі «Давид» він усупереч біблійному сюжету зобразив не хлопчика, а розквітлого юнака, сповненого титанічної сили. Ця статуя стала водночас і символом повернення принципів Античності в мистецтво, й ідеалом нової людини, втіленням її непохитної волі та могутності.

Протягом п'яти років Мікеланджело працював над розписом плафона Сикстинської капели. Художник самостійно розписав 600 м² стелі на висоті 18 м біблійними сюжетами, що містили понад 300 фігур. Проте його композиції були далекими від традиційного релігійного змісту, вони звеличували людську гідність і красу. Багато натхнення він вклав у створення мармурової статуї Мойсея для надгробка Папи Римського Юлія II. У трактуванні Мікеланджело Мойсей став могутнім вождем, якого в ті часи так потребувала роздроблена Італія.

Мікеланджело вважається найбільш незалежним серед усіх митців італійського Відродження. На прохання Папи

Портрет Мони Лізи. Художник Леонардо да Вінчі. 1503—1506 рр. Лувр (Франція)

? Яке враження на вас справляють твори Леонардо да Вінчі? Чому?

? Чи можна стверджувати, що «титани Високого Відродження» своїми творами мистецтва уславлювали ідеї гуманізму? Чому?

Оплакування Христа. Скульптор Мікеланджело Буонарроті. 1499 р.
Собор Святого Петра у Ватикані

Мойсей. Скульптор Мікеланджело Буонарроті. 1513—1515 рр. Церква Сан-П'єтро-ін-Вінколи в Римі (Італія)

? Як у творах на с. 39, 40 Мікеланджело втілює свої бачення ідеалів Відродження? Опишіть одну з його скульптур, використовуючи відповідний план-схему в додатках до підручника (с. 227).

Афінська школа. Художник Рафаель Санті. 1511 р. Апостольський палац у Ватикані

Римського зробити його величезну статую скульптор відповів у листі: «Про те, що робити або не робити... дозвольте вирішувати тому, хто до цього причетний».

Мікеланджело підніс мистецтво скульптури на новий рівень. Одного разу, розглядаючи античну статую, він сказав, що її автор «знав більше, ніж сама природа». Ці слова можна віднести й до самого Мікеланджело.

Сикстинська мадонна. Художник Рафаель Санті. 1514 р. Галерея старих майстрів у Дрездені (Німеччина)

5 РАФАЕЛЬ САНТІ. Дослідники називали Рафаеля Санті геним італійського Відродження, який зміг поєднати дух Античності з ідеями християнства. За своє коротке життя (він прожив лише 37 років) Рафаель встиг зробити дуже багато. Декілька років він керував будівництвом собору Святого Петра в Римі, розписав фресками стіни багатьох залів Апостольського палацу у Ватикані, створив чудові портрети своїх сучасників. У його роботах відтворено найтонші відтінки людських почуттів, духовну та фізичну красу персонажів. Новий ідеал людини митець утверджував насамперед у портретах і численних зображеннях мадонни (Діви Марії).

Вершиною творчості Рафаеля вважають картину «Сикстинська мадонна». Цікавою є її композиція: розкривається завіса, і ми бачимо жінку, яка тримає на руках немовля; жінка наче віддає його, але водночас хоче втримати біля себе. Її погляд виражає сум, тривогу за долю дитини, яку вона приносить у жертву заради спасіння людства. Перед нами не просто жінка, а матір, що страждає, як і будь-яка людина.

Головна ідея творчості Рафаеля — створення узагальненого образу ідеальної людини.

6 ПІВНІЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ. Північним Відродженням називають культуру Ренесансу, яка набула поширення в XV—XVI ст. у країнах, розташованих на північ від Італії: Німеччині, Нідерландах, Франції та Англії. Культура Відродження в цих країнах була менш поширена, ніж в Італії. Проте й тут працювали творці світового рівня. Північне Відродження, на відміну від італійського, надихалося не лише Античністю, а також готикою та працями середньовічних богословів.

У мистецтві Північного Відродження провідна роль належала живопису. Видатними творами цього стилю є картини Пітера Брейгеля (Старшого). На них поряд існують прекрасне і потворне, радість і трагедія. Його картини відбивають реалії свого часу, їхні назви говорять самі за себе: «Тріумф смерті», «Сорока на шибениці», «Сліпі», «Каліки».

П. Брейгель (Старший), як й інші майстри Північного Відродження, своїми творами намагався показати зворотний бік тогочасного життя — невпевненість у майбутньому, страх перед зміною звичного способу життя.

Центральне місце в мистецтві Німеччини XVI ст. посідав Альбрехт Дюрер. Він вирізнявся характерною для майстрів Відродження різноманітністю інтересів: анатомія, математика, інженерна справа, живопис і графіка.

А. Дюрер написав багато портретів відомих сучасників. Особливої майстерності він досяг у графічному мистецтві, створивши понад 200 гравюр. Використовуючи біблійні сюжети, художник надав їм нового змісту. У серії гравюр «Апокаліпсис» А. Дюрер під виглядом Давнього Вавилона, що накликав на себе Божу кару, зобразив папський Рим.

Сліпі. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1568 р. Національний музей у Неаполі (Італія)

Каліки. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1568 р. Лувр (Франція)

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із трактату А. Дюрера «Керівництво до вимірювання» (1525 р.)

(Праця замислювалася як практичний посібник для художників, але стала також першим німецьким підручником із геометрії.)

Шановний добродію і друже! Досі в наших німецьких землях чимало талановитих юнаків, які присвятили себе мистецтву живопису, навчалися без будь-якої бази [знань], тільки шляхом щоденної практики. Так виростали вони в невігластві, подібні до дикого, непідрізаного дерева. Хоча деякі з них завдяки постійним вправам і досягали свободи руки, так, що вони виконували свої твори із силою, все ж вони діяли непродумано, керуючись лише своїми примхами.

Коли ж тямучі живописці та справжні художники бачили такі непродумані твори, вони не без підстави сміялися зі сліпоти цих людей, бо для справжнього розуму немає неприємнішого «видовища», ніж фальш у картині, навіть якщо ця картина написана з великим старанням. Єдиною ж причиною,

чому такі живописці знаходили задоволення у своїх помилках, було те, що вони не вивчали науку виміру, без якої неможливо стати справжнім майстром, але це була провина їхніх учителів, які й самі не володіли такою наукою. Проте оскільки вона є істинною основою будь-якого живопису, я вирішив викласти її основи для всіх юнаків, які прагнуть знань, щоб вони, опанувавши науку вимірювання за допомогою циркуля й лінійки, могли б завдяки цьому пізнати та побачити своїми очима істину, і щоб вони не тільки прагнули знань, але також могли досягти справжнього та більш повного розуміння.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, чому А. Дюрер вважав, що художнику необхідно опанувати науку вимірювання.

Рицар, смерть та диявол. Художник Альбрехт Дюрер. 1513 р.

Чотири ангели Смерті. Художник Альбрехт Дюрер. 1497 р.

Еразм Роттердамський. Художник Ганс Гольбейн (Молодший). 1523 р.

? Визначте основні положення гуманістичного вчення Еразма Роттердамського.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Еразм Роттердамський запровадив у вжиток прислів'я й вислови, які залишаються популярними й сьогодні. Наприклад: «скринька Пандори», «крокодилові сльози», «живий труп», «час покаже», «зробленого не переробити», «поспішай повільно», «водити за ніс», «вилупитися з одного яйця», «це зрозуміло навіть дитині», «у країні сліпців людина з одним оком — зряча».

7 ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ. Видатним представником Північного Відродження був мислитель, вчений-гуманіст Еразм Роттердамський. Після завершення навчання на теологічному (богословському) факультеті Паризького університету він посів провідне місце в європейському науковому світі як видатний мовознавець, письменник і мислитель.

У творах Еразма Роттердамського викладено основи його гуманістичного вчення. Зокрема, він розглядав християнство як вищий етап морального розвитку людства, підготовлений попереднім періодом розвитку античної культури й науки. Саме Античність, на його думку, визначила важливість людяності та людської гідності в загальному процесі морального самовдосконалення.

У своїх сатирах «Похвала глупоті», «Розмови запросто» Еразм Роттердамський викривав відсутність будь-якої розумної основи в усіх сферах життя — політичній, церковній, культурній. Найбільш різко він критикував церковних богословів.

Погляди мислителя стали ідейною основою для виникнення руху Реформації (про нього ви дізнаєтеся в наступних параграфах). Хоча коли Реформація охопила європейські країни, Еразм Роттердамський виступив проти неї.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Видатні майстри італійського Високого Відродження своєю творчістю сприяли поширенню в європейському суспільстві нових ідеалів і поглядів на людину та її місце в навколишньому світі.

■ Північному Відродженню притаманне звернення до проблем, що хвилювали тогочасну людину: умови її повсякденного життя, непевність у сьогоденні тощо.

■ Еразм Роттердамський став одним із найвизначніших мислителів своєї доби. Сучасники називали його «людиною, яка знала все». Його твори сприяли

поширенню в тогочасному європейському суспільстві принципів гуманізму.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Кінець XV — перші десятиліття XVI ст. — доба Високого Відродження.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Словесний теніс».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) учень/учениця ставить запитання, яке передбачає коротку відповідь. Інший(-а) відповідає словом, словосполученням або коротким реченням, після чого отримує право поставити своє запитання. Учитель/вчителька на початку гри має визначити, скільки запитань без відповіді означатиме поразку.

2. Якими були особливості гуманізму доби Відродження як нового європейського інтелектуального руху? **3.** У чому полягали нові погляди на державу, висловлені Н. Макіавеллі? **4. Колективне обговорення.** Які спільні та відмінні риси були притаманні творчості «титанів італійського Високого Відродження»? **5.** Чим уславилися митці Північного Відродження? **6.** Яким є внесок Еразма Роттердамського в розвиток тогочасного європейського інтелектуального руху? **7.** Наведіть факти, які підтверджують світський, нецерковний характер культури Відродження.

8. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **9.** Складіть таблицю «Митці італійського Високого та Північного Відродження».

Митець	Твори

10. Робота в парах. Розподіліть обов'язки та за допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення з презентацією про творчість одного з представників італійського Високого або Північного Відродження (тематику повідомлень розподіляє вчитель/вчителька). Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227). **11. Розв'яжіть пізнавальну задачу.** Складіть пропозиції щодо необхідності збереження мистецької спадщини рідного краю та світу. Обґрунтуйте їх доцільність і важливість. **12.** Оцініть та висловіть судження щодо мистецької спадщини Високого Відродження (на прикладах двох-трьох творів).

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського (1509 р.)

...А верховні першосвященники, що займають місце самого Христа? Якби вони, у свою чергу, також спробували наслідувати його життя, тобто його бідність, його працю, його вчення, його страждання, його презирство до життя, а також замислилися про значення свого титулу «Папи», тобто отця і святійшого, то скажіть, що було б сумнішим за становище Папи? І хто б став ціною свого добробуту боротися за це місце? Хто, купивши його, став би відстоювати його мечем, отрутою і будь-яким насильством? Скільки переваг втратив би папський престол, якби сюди додалася мудрість? Що б сталося з усіма цими багатствами, з усіма цими перемогами, з усіма цими надіями, дозволами та порушеннями церковних заборон, поборами, індульгенціями, кіньми, мулами, охоронцями, що б відбулося, кажу я, з усіма цими принадами?

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як Еразм Роттердамський зобразив спосіб життя Римських Пап.

УКРАЇНА І СВІТ

На території сучасної України в той час ідеї Відродження сприймали негативно як вплив чужої культури, що руйнувала православну культурну спільноту. Ідеї гуманізму виникли на українських землях тоді, коли в інших регіонах Європи вже поширювалася культура Бароко. Погляди гуманістів на українських землях найчастіше поширювали діячі, які поверталися сюди після навчання в європейських університетах: Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський, М. Журавицький, С. Кльонович та інші. У Галичині та на Волині у стилі Відродження збереглося досить багато споруд, які звели переважно приїжджі європейські будівельники. У живописі про вплив Відродження свідчить інтерес до зображення реального життя, портретів, пейзажів.

§ 6. Реформація в Німеччині

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про становище Німеччини напередодні Реформації та місце в ній католицької церкви; як впливав на становище в країні німецький гуманізм; про виступ М. Лютера й початок Реформації в Німеччині.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як відбувався розвиток Німеччини в Середньовіччі?
2. Що вам відомо про утворення Священної Римської імперії? Із якого часу вона стала Священною Римською імперією німецької нації?
3. Як вплинула на політичне життя Німеччини «Золота булла» 1356 р.?

? Назвіть особливості становища Німеччини напередодні Реформації.

Реформація — релігійно-суспільний рух у Європі XVI — середини XVIII ст., спрямований на повернення до біблійних джерел християнства та реформування католицької церкви.

Курфюрсти — сім церковних та світських князів у Священній Римській імперії німецької нації, які мали право обирати імператора.

1 НІМЕЧЧИНА НАПЕРЕДОДНІ РЕФОРМАЦІЇ. СТАНОВИЩЕ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В КРАЇНІ.

Слово «реформація», що перекладається з латинської мови як «перетворення» або «виправлення», стало символом цілої епохи в історії країн Європи. Це була доба, коли в суспільстві розгорнувся рух за переосмислення ролі католицької церкви. Дуже швидко боротьба, що починалася з диспутів в університетських залах, перемістилася на поля битв.

Події, які призвели до руху **Реформації** в Європі, відбулися на початку XVI ст. в Німеччині. У цей час вона була складовою частиною Священної Римської імперії німецької нації. Крім Німеччини, до її складу входили землі сучасних Нідерландів, Бельгії, Австрії, Чехії, частина Франції (Бургундія), частина Італії та інші території.

Священна Римська імперія була політично роздробленою країною, що складалася з багатьох великих і малих, світських і церковних володінь. Її очолював виборний король Німеччини, який коронувався як імператор.

Починаючи з 1438 і до 1806 р. імператорів обирали з родини Габсбургів. У 1519 р. молодий іспанський король Карлос I Габсбург став новим імператором під ім'ям Карл V (1519—1556 рр.).

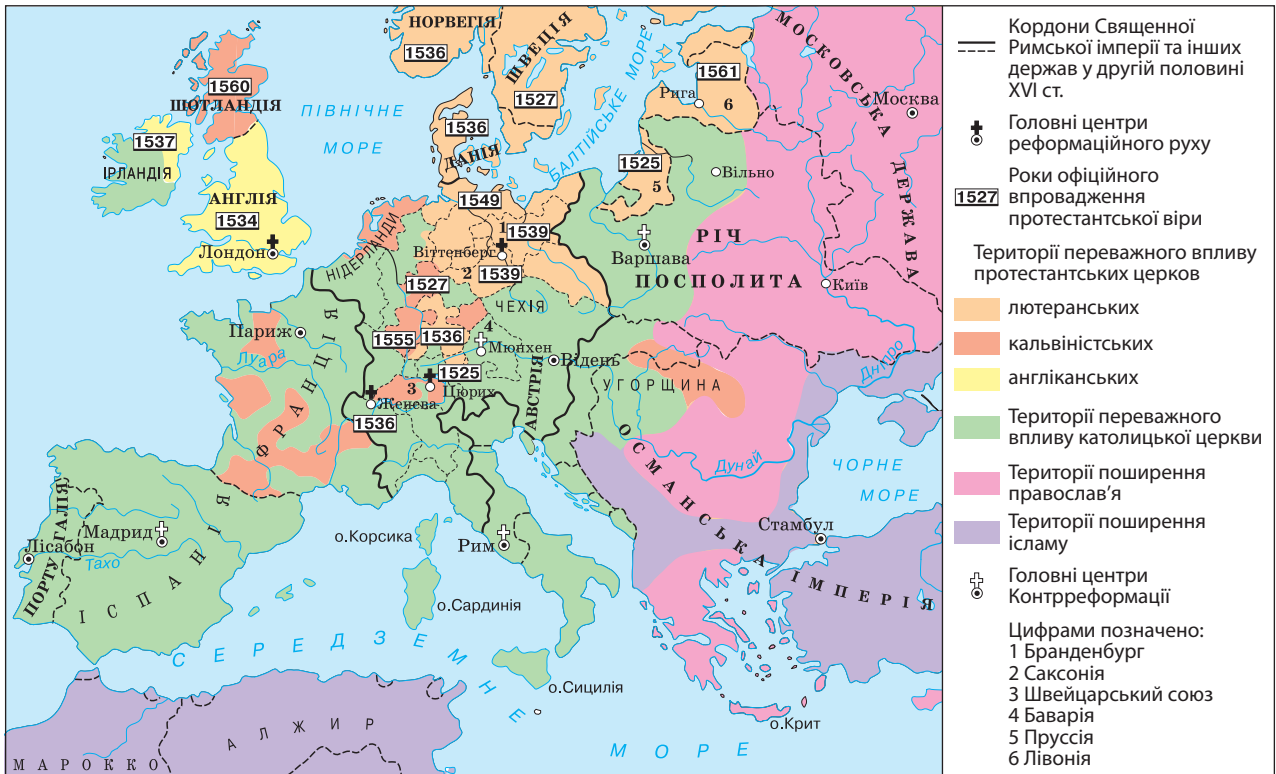
Важливу роль у політичному житті Німеччини відігравали князі та міста. У перші десятиліття XVI ст. тут було близько 70 князів, до них належали архієпископи, єпископи та світські особи.

У Німеччині налічувалося близько 3 тис. міст. Вони поділялися на імперські, підпорядковані імператору, та вільні, які мали самоуправління. У XVI ст. відмінності між імперськими й вільними містами майже зникли. Усі вони користувалися значними правами та часто керували навколишніми територіями як невеликим князівством. Найбільшими містами були Нюрнберг, Аугсбург, Кельн.

У Священній Римській імперії існував вищий станovo-представницький орган — рейхстаг. Це були державні збори, які включали три палати — **курфюрстів**, духовної та світської знаті й представників міст. У князівствах існували ландтаги (земельні збори) — станovo-представницькі органи місцевої світської знаті й духовенства та князівських міст. До деяких ландтагів входили також представники сільських громад.

На початку XVI ст. в Німеччині зберігалися феодальні відносини, більшість населення країни становило залежне селянство, яке сплачувало податки землевласникам і церкві. Проте поступово поширювалися ринкові відносини. Виникали нові мануфактурні підприємства. Одночасно із цим формувалися й зростали нові соціальні верстви — буржуазія

РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ

(бюргерство) і наймані працівники. При цьому буржуазія все частіше виступала проти всього того, що, на її думку, заважало розвитку підприємництва. Саме тому вона підтримала критику католицької церкви, яку розпочали німецькі гуманісти.

Католицька церква відігравала провідну роль у житті політично роздробленої Німеччини. Вона мала тут набагато ширше поле діяльності, ніж у країнах із сильною центральною владою. Усю Німеччину заповнили продавці індульгенцій, святих реліквій і різні збирачі платежів на користь церкви. Католицькій церкві належали величезні земельні володіння й навіть міста. Найбільші прибутки зі своїх володінь Папа Римський отримував саме з Німеччини. Водночас він не надто переймався порядками в німецьких монастирях, що в очах населення підірвало авторитет церкви.

У 1510 р. імператор Максиміліан I здійснив спробу домовитися з Папою Римським про обмеження діяльності католицької церкви в Німеччині. Він, зокрема, прагнув зменшення платежів на користь Риму. За дорученням імператора підготували «Скарги німецької нації», де було зібрано основні претензії до папського Риму. Проте ця спроба зазнала повного провалу через небажання Папи Римського йти на поступки.

Портрет Карла V в кріслі.
Художник Тіціан Вечелліо. 1548 р.
Стара пінакотека (картинна галерея) у Мюнхені (Німеччина)

? Чи є правильним судження, що німецький гуманізм відіграв вагомий роль у підготовці суспільства до сприйняття ідей Реформації? Чому?

Ульріх фон Гуттен. Художник Ерхард Шен. 1522 р.

2 НІМЕЦЬКИЙ ГУМАНІЗМ. ПРИЧИНИ РЕФОРМАЦІЇ. Критика католицької церкви активізувалася через поширення в Німеччині ідеалів гуманізму.

На початку XVI ст. в країні існувало 16 університетів, у більшості з яких викладали вчені-гуманісти. Найвищого розквіту гуманізм досяг у Німеччині напередодні Реформації. Саме тоді сягнула своєї вершини гуманістична сатира, утверджувалися нові суспільні ідеали, розгорталася пошуки нових форм розвитку релігійного життя.

У Німеччині з'явилися «Листи темних людей» — дотепна, гостра й талановита сатира, яка викривала нещасття і моральний занепад католицького духовенства, його захоплення нескінченними богословськими суперечками з будь-якої дрібниці. Європейської слави набула діяльність молодшого сучасника Еразма Роттердамського — рицаря-гуманіста Ульріха фон Гуттена.

Критичний дух доби Відродження дозволив багатьом людям у Німеччині по-новому поглянути на релігію та роль церкви в суспільстві. В основі цих поглядів була притаманна гуманізму увага до індивідуальності й особистої відповідальності людини за свої вчинки. У цій новій суспільній ситуації сформувалися основні причини Реформації:

- 1) Прагнення буржуазії, вплив якої в Німеччині, як і в інших країнах Європи, із кінця XV ст. посилювався, переосмислити роль християнства в суспільстві.
- 2) Поширення поглядів про доцільність створення німецької церкви, не підпорядкованої Папі Римському, і здійснення богослужіння рідною мовою.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Ульріх фон Гуттен був одним з авторів «Листів темних людей», писав епіграми на Папу Римського Юлія II, у яких викривав його розпусту й висміював продаж індульгенцій. У. фон Гуттен із притаманним йому палким патріотизмом різкіше, ніж Е. Роттердамський, критикував католицьке духовенство, виступав за «свободу батьківщини». Він прославляв гуманістичні науки, які допомагають «прозріти Німеччині», вбачав у розумі «керівника життя» людини та рішуче засуджував «варварство» й «благочестиве обдурювання» в церкві.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із памфлету У. фон Гуттена «Вадиск, або Римська тріада» (1520 р.)

Трьома речами підкорює собі Рим усе: насиллям, хитрістю й лицемірством. Три речі винайдено, щоб вичавлювати золото з чужих країн: торгівля індульгенціями, вигадана війна з турками та влада папських легатів у варварських землях. Трьома речами постійно опікуються в Римі, хоча ніколи не доводять їх до кінця: спасінням душ, реставрацією храмів, що розвалилися, і турецькими походами. Про три речі не можна казати правду: про Папу, про індульгенцію і про безбожжя. Три речі знехотя роблять у Римі: дотримуються слова, допомагають іншому та поступаються дорогою... Трьох речей бажає кожен у Римі: коротких молитов, доброго золота, життя, сповненого насолоди. Три речі вирізняють Рим: Папа, старі споруди й користюлюбство...

- ? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання:
1. Проти кого спрямовано памфлет У. фон Гуттена? **2.** Якими є його основні ідеї?

3 ПОЧАТОК РЕФОРМАЦІЇ. ЦЕРКОВНА, АБО МАГІСТЕРСЬКА, РЕФОРМАЦІЯ. 31 жовтня 1517 р. німецький богослов **Мартін Лютер** у місті Віттенберг оприлюднив «**95 тез**» проти зловживань продажем індульгенцій. У цих тезах він у загальних рисах визначив основи свого вчення. Чільне місце в ньому належало трьом положенням.

- 1) Людина рятується тільки своєю вірою.
- 2) Спасіння можна отримати лише Божою милістю та воно не залежить від будь-яких заслуг людини, адже не люди, а лише Бог знає справжню ціну добрих справ.
- 3) Єдиним авторитетом у справах віри є Святе Письмо, Слово Боже.

Вчення М. Лютера, яке можна стисло охарактеризувати як «спасіння вірою», спонукало багатьох людей до подальших роздумів. Якщо спасіння залежить лише від Божого милосердя, то виникає питання: для чого взагалі потрібне посередництво церкви, усієї величезної церковної ієрархії на чолі з Папою Римським? Вчення М. Лютера перекреслювало обов'язковий для католицизму авторитет поряд зі Святим Письмом рішень Папи й церковних соборів. На думку богослова, про це не йдеться у Святому Письмі, а тому його слід відкинути як «людські вигадки».

На виступ М. Лютера відгукнулася значна частина населення Німеччини. Католицька церква його засудила, Папа Лев X відлучив богослова від церкви. Однак деякі німецькі князі на з'їзді у Вормсі вирішили підтримати М. Лютера. У Німеччині почалася Реформація, яка охопила більшість населення країни.

У розгортанні Реформації в Німеччині дослідники визначають два напрями. М. Лютер, який започаткував Реформацію в країні, уособлював церковний, або магістерський напрям. Його представники сподівалися шляхом реформування католицизму зберегти церковні традиції. Цей напрям також став поштовхом до виникнення народного, або радикального напрямку Реформації, який узагалі відкидав традиційну церкву. У Німеччині прибічники народної Реформації закликали до негайного встановлення загальної соціальної рівності.

? Висловіть припущення, до яких наслідків мало призвести поширення в Німеччині реформаційного вчення М. Лютера.

Мартін Лютер. Художник Лукас Кранх (Старший). 1526 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «95 тез» М. Лютера (1517 р.)

...Кожен християнин, якщо він лише справді розкаюється, дістає повне відпущення провини, без індульгенції. Справжнім скарбом церкви є, звісна річ, не відпущення [гріхів], а Святе Євангеліє величій милості Божої.

Християн потрібно вчити, що той, хто бачить нужденного й попри це віддає гроші на індульгенції, отримує не відпущення Папи, а гнів Бога...

Казати, що хрест відпущення, прикрашений гербами Папи і встановлений у храмах, має однакову цінність із хрестом Христовим, є блюзнірством...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Про що виступав М. Лютер? **2.** Які наслідки ця критика могла мати для католицької церкви?

? Якими були причини й результати Селянської війни 1524—1525 рр.?

4 НАРОДНА, АБО РАДИКАЛЬНА, РЕФОРМАЦІЯ. СЕЛЯНЬСКА ВІЙНА. У кожному місті й селі Німеччини люди сперечалися про те, якою тепер має бути церква. Вони самовільно виганяли священників, розпускали монастирі. Користуючись ситуацією, князі захоплювали монастирські землі, а населення відмовлялося сплачувати церкві податки. Владу Папи Римського більше не визнавали.

Проте ці зміни задовольняли далеко не всіх. Міська біднота, селяни прагнули більшого. Вони слухали проповідників народного напрямку, які закликали знищити католицьку церкву, повернутися до ідей ранніх християн та побудувати Царство Боже на Землі: «усе буде спільним і всі люди стануть рівними». Саме такої Реформації вони бажали та ладні були боротися за неї.

У багатьох містах і селах виникли стихійні виступи. Реформація, що починалася як рух поміркованих верств суспільства, натхненних гуманістичними ідеалами за перетворення католицької церкви, набула рис, притаманних боротьбі населення за покращення свого становища в суспільстві.

У 1524—1525 рр. Священну Римську імперію охопили масові заворушення економічного й релігійного характеру. Їхніми учасниками стали селяни, городяни, а також загони, віддані владі та землевласникам. Ці події увійшли в історію під назвою **Селянська війна 1524—1525 рр.** Вона стала громадянським конфліктом, спричиненим соціальними суперечностями, і супроводжувалася спустошенням цілих областей країни. Спільної програми в повсталих не було. Найбільшого розмаху цей конфлікт досяг навесні-влітку 1525 р., коли в ньому взяло участь близько 300 тис. осіб.

М. Лютер засуджував жорстокість обох сторін конфлікту. Селян-повстанців він вважав «грабіжницькими і розбійними

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа М. Лютера «Проти грабіжницьких і розбійних селянських орд» (1525 р.)

Три роки жахливих гріхів проти Бога й людей нашлють на себе ці селяни. По-перше, вони присягалися своїм панам у вірності й відданості, бути покірними та слухняними... Проте оскільки вони... повстають проти своїх панів, то вони наслали кари на тіло й душу...

По-друге, оскільки вони почали заколот, зухвало розкрадають і грабують монастирі та замки, які їм не належать, то тільки за це вони двічі мають умерти тілесно й духовно... Заколот — це не просте вбивство, він схожий на велику пожежу, яка підпалює й спустошує країну. Тому кожен, хто може, має їх бити, душити, колоти потай чи відверто, і пам'ятати, що не може бути нічого отруйнішого, згубнішого, нічого більш диявольського, ніж бунтівник. Його треба вбивати, як скаженого пса...

? **Робота в парак.** Обговоріть і визначте: **1.** Яким було ставлення автора до повсталих селян? **2.** Чи згодні ви з його точкою зору на події Селянської війни в Німеччині? Чому?

Повсталі селяни оточують рицаря. Гравюра 1539 р.

УКРАЇНА І СВІТ

На тогочасних українських землях, де більшість населення сповідувала православ'я, Реформація як явище, пов'язане з розвитком католицької церкви, не мала успіху. На Правобережній Україні ідеї європейської, насамперед польської, Реформації призвели до утворення представниками литовсько-руської шляхти нечисленних протестантських громад. Також з'явилися перші переклади біблійних текстів мовою, наближеною до народної. Вони активізували перекладацько-видавничу діяльність православних і католиків.

ордами», а їхнім противникам нагадував про християнське милосердя й виступав проти «лютих, несамовитих, таких, що не усвідомлюють, що роблять, тиранів, які навіть після закінчення битви не можуть утамувати свою жагу крові».

Селянська війна завершилася поразкою повсталих. Їхні загони були розгромлені через розрізненість дій, відсутність досвідченого командування та нездатність організуватися для боротьби. До цього додавалося те, що більшість бюргерства підтримала противників повсталих. За оцінками сучасних істориків, у Селянській війні 1524—1525 рр. загинуло близько 100 тис. осіб.

Багато представників міської та сільської бідноти розчарувалися в ідеях Реформації. Роздратовані збитками землевласники збільшували побори й повинності, що накладалися на селянство. Цілі області Німеччини були спустошені війною. Приведення до покори селянства всюди відбувалося з величезною жорстокістю. На повсталих чекали переслідування, обмеження прав і, як наслідок, зростала взаємна недовіра між значною частиною народу країни та владою.

Проте діяльність народних проповідників не припинилася. Її результатом стала поява сучасних євангельських течій — баптистів, менонітів, методистів та п'ятдесятників.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- На початку XVI ст. в Німеччині виник рух за реформування католицької церкви.
- Діяльність німецьких гуманістів відіграла важливу роль у поширенні поглядів щодо необхідності змінити роль церкви в суспільстві.
- Виступ М. Лютера започаткував Реформацію в Німеччині, яка згодом поширилася в інших країнах Європи.
- Народна Реформація, пов'язана з тлумаченням реформаційних ідей народними масами, призвела до Селянської війни 1524—1525 рр., яка зазнала поразки.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1517 р. — виступ М. Лютера, що започаткував Реформацію в Німеччині.

1524—1525 рр. — Селянська війна в Німеччині.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Асоціації».

Правила гри. Учитель/вчителька наводить терміни й поняття за вивченою темою. Учні та учениці мають навести асоціації, які вони в них викликають, і пояснити їхнє значення.

- **2.** Якими були особливості розвитку Німеччини на початку XVI ст.? **3.** Яку роль у підготовці суспільства до Реформації відіграли німецькі гуманісти? **4.** Назвіть основні положення реформаційних поглядів М. Лютера. **5. Колективне обговорення.** Яких цінностей дотримувалися учасники Селянської війни 1524—1525 рр.? Який результат такого конфлікту, на

вашу думку, є найкращим: перемога повсталих, перемога влади чи компроміс? Поясніть свою точку зору.

 6. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **7.** Покажіть на карті (с. 45) райони, охоплені Селянською війною 1524—1525 рр.

 8. Розв'яжіть пізнавальну задачу. У Німеччині в період початку Реформації набув поширення вислів: «Еразм відклав яйце, а Лютер його висидів». Поясніть його зміст. **9. Робота в парях.** Розподіліть ролі та розіграйте уявний діалог між прибічником і противником поширення Реформації в Німеччині.

§7. Поширення Реформації та Контрреформації в Європі

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як виник протестантизм; про особливості кальвінізму; що таке Контрреформація; якою була роль ордену єзуїтів у поширенні Контрреформації.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як у Середньовіччі католицька церква боролася з тими, хто виступав проти неї? 2. Що таке ересь? Хто такі єретики? 3. Чому, на вашу думку, католицька церква придушувала будь-які спроби заперечення її привілейованого місця в середньовічному суспільстві?

? Чи було правильним твердження прихильників лютеранства, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішенням більшості? Поясніть свою думку.

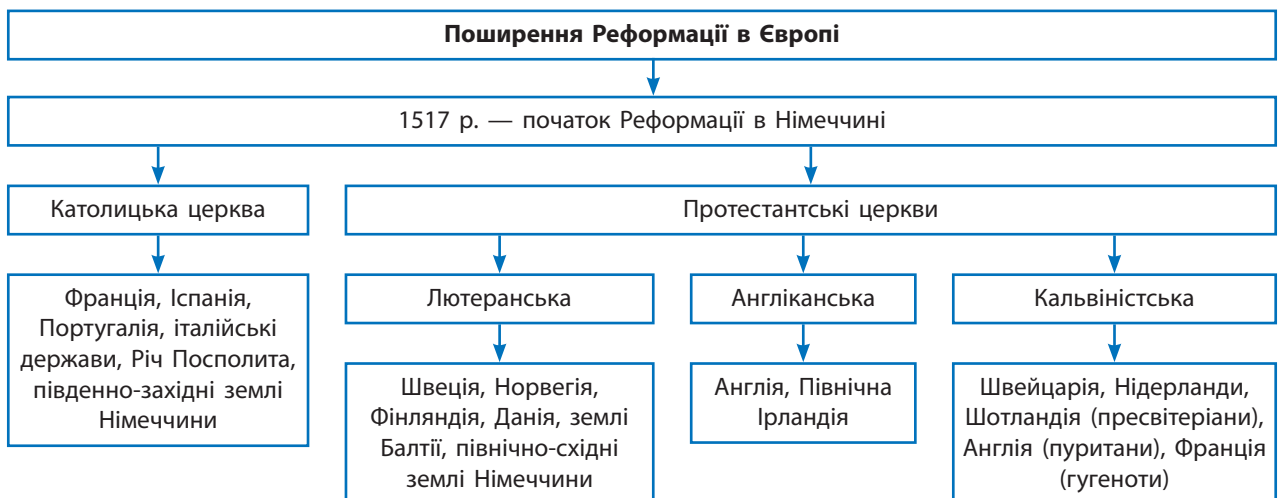
Лютеранство — напрям протестантизму, що виник під час Реформації в Німеччині в XVI ст. У його основу було покладено вчення М. Лютера.

1 НАРОДЖЕННЯ ПРОТЕСТАНТИЗМУ. ШМАЛЬКАЛЬДЕНСЬКІ ВІЙНИ. Боротьба між прихильниками та противниками ідей М. Лютера в Німеччині тривала ще 30 років після закінчення Селянської війни. Прихильники **лютеранства** в Північній Німеччині реформували католицьку церкву. Главою церкви в кожному князівстві став князь, скасовувалися дорогі обряди, шанування ікон, богослужіння велося рідною мовою. Усі церковні володіння підлягали конфіскації.

У 1529 р. на засіданні рейхстагу в місті Шпаер католицька більшість прийняла рішення, за яким католицькі церковні служби мали стати обов'язковими на території князівств і в містах, прихильних лютеранству. У відповідь представники п'яти князівств і 14 міст склали протест, у якому заявили, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішенням більшості. Відтоді прихильників лютеранства почали називати **протестантами**, а лютеранську церкву — протестантською.

Протистояння між католиками й протестантами в Німеччині не припинялося та переросло в **релігійні війни**.

Протестантські князі об'єдналися у Шмалькальденський союз. Імператор Карл V у 1546 р. розпочав проти нього Першу Шмалькальденську війну, переміг у ній, але результатами перемоги скористатися не зміг. Його спроба призупинити Реформацію в Німеччині до рішення Тридентського собору (про нього ви дізнаєтеся далі в параграфі) зустріла запеклий опір населення. У Другій Шмалькальденській війні, що розпочалася в 1552 р., союз протестантських князів діяв разом із військом французького короля Анрі II. Вони розбили армію імператора. Після цього в 1555 р. на рейхстазі в місті Аугсбург було укладено релігійний мир. Незважаючи на вимоги лютеран, населення імперії не отримало права

вибору релігії. Релігію у своїх володіннях визначали князі, а їхні піддані мали її дотримуватися. Діяв принцип «чия влада, того й віра». У тексті договору закріплювалося право на переселення для тих жителів князівств, які не бажали прийняти релігію свого правителя, причому їм гарантувалася недоторканність особи й майна. Аугсбурзький мир не вирішив усіх проблем, проте він послабив протистояння католиків та протестантів.

Усвідомлюючи повний крах своїх планів і те, що Аугсбурзький мир підтвердив фактичний розпад імперії, Карл V відмовився його підписати та зрікся престолу.

2 РЕФОРМАЦІЯ У ШВЕЙЦАРІЇ. КАЛЬВІНІЗМ. Найбільшого поширення серед європейських країн, крім Німеччини, реформаційний рух набув у Швейцарії.

Події в Німеччині мали великий вплив на кантони — окремі незалежні землі, що об'єднувалися у Швейцарський союз. Більшість населення тут також була невдоволена католицькою церквою, виступала за обмеження її впливу й **секуляризацію** володінь. Реформацію в країні започаткував Ульріх Цвінглі, який був прибічником поглядів Еразма Роттердамського. У 1523 р. в Цюріху У. Цвінглі оприлюднив «67 тез», де виклав основи свого вчення. Головним проголошувалося твердження, що благодать дарується Богом глибоко віруючій людині. За словами У. Цвінглі, істинним у християнській вірі є лише те, що підтверджується Святим Письмом, а не те, що, як вважав М. Лютер, не суперечить йому. Він вимагав усунути із церков усе, що відволікає від зосередження вірян на зверненнях до Бога, — прикраси, картини, скульптури, музику тощо. Крім цього, У. Цвінглі заперечував необхідність ушанування святих, поклоніння мощам, існування чернецтва й дотримання постів.

У дискусіях із католиками в Цюріху У. Цвінглі фактично переміг. Магістрат міста оголосив його вчення основною релігією та схвалив продовження Реформації в місті.

Протестантизм — один із трьох основних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві, що виник під час Реформації в XVI ст. Протестантизм є сукупністю численних самостійних церков.

Релігійні війни — збройний конфлікт між представниками різних релігійних груп. Релігійні війни найчастіше виникають між країнами з різною релігією або між представниками різних релігійних течій у межах однієї країни.

? Чому саме кальвінізм став основою світогляду «ділової людини» Нового часу?

Секуляризація (від латин. *saecularis* — світський) — 1) у широкому розумінні: зменшення впливу церкви на суспільне життя та впливу релігії на свідомість людей; 2) у вузькому розумінні: конфіскація державою церковної власності, земель тощо.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

3 Аугсбурзького релігійного миру (1555 р.)

...Для того щоб установити мир у Священній Римській імперії німецької нації... нехай ані його імперська величність, ані курфюрсти, князі тощо не чинять щодо жодної людини в імперії насильства або лиха з приводу «Аугсбурзького сповідання» (виклад основ лютеранства), але дозволять усім спокійно дотримуватися своїх релігійних переконань, літургій, обрядів та користуватися своїми статками, іншими правами і привілеями... Так само ті, хто дотримуються «Аугсбурзького сповідання», не будуть заважати тим, хто дотримується давньої

релігії, жити в повному мирі й користуватися їхніми статками, правилами і привілеями...

Послідовникам «Аугсбурзького сповідання» буде надано вільно й безперешкодно здійснювати богослужіння та обряди...

Жоден імперський чин не має права намагатися переконати підлеглих інших чинів змінити свою релігію або захищати їх проти їхньої власної влади.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що проголошував Аугсбурзький релігійний мир.

Жан Кальвін. Художник Тіціан Вечелліо. XVI ст.

Кальвінізм — напрям протестантизму, що виник під час Реформації у Швейцарії в XVI ст. У його основу було покладено вчення Ж. Кальвіна.

Проте після загибелі У. Цвінглі в одній із релігійних війн між католиками та протестантами його вчення поступово занепало.

Іншим центром реформаційного руху у Швейцарії стало місто Женева. Городяни підтримали лютеранських проповідників і примусили католицьке духовенство залишити місто. Остаточну перемогу Реформація здобула в Женеві, коли в 1541 р. туди прибув французький богослов Жан Кальвін, рятуючись від релігійних переслідувань. Він став відомим серед прихильників реформування церкви завдяки своїй головній праці «Настанова у християнській вірі».

Ж. Кальвін розробив вчення, в основу якого було покладено ідею про божественне призначення. Воно отримало назву **кальвінізм**. Проповідник вважав, що доля кожної людини задалегідь визначена Богом, і тільки Бог вирішує, потрапить людина до пекла чи до раю. У своєму земному житті людина має працювати, не прагнути комфорту й насолоди, бути сумлінною та накопичувати багатства. Якщо людині випаде нагода отримати прибуток, і вона не скористається нею, це гідне осуду. Якщо католицька церква вважала багатство гріхом, то Ж. Кальвін, навпаки, видавав його за ознаку Божого благословення. Він виправдовував лихварство, вважав за можливе існування рабовласництва.

У Європі Женеву почали називати «протестантським Римом», а Ж. Кальвіна — «женевським Папою». Він залишався релігійним і політичним лідером міста до самої смерті.

Кальвіністська церква у Швейцарії досить суворо контролювала всі сфери життя людей; заборонялися танці, пісні, святковий одяг, прикраси. За порушення норм християнської моралі жорстоко карали. Тих, хто не бажав підпорядковуватися новим порядкам, позбавляли громадянських прав і виганяли з міста.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із праці Ж. Кальвіна «Настанова у християнській вірі» (1536 р.)

...Шоста заповідь «Не вбивай».

Мета її в тому, щоб порятунок і безпеку всіх людей зробити обов'язком кожної людини, оскільки Бог зв'язав увесь людський рід воедино. Тому нам заборонені будь-яке насильство, посягання і шкода, які спричиняють страждання близьких. Звідси позитивний зміст заповіді: якщо ми можемо що-небудь зробити для збереження життя іншого, необхідно обов'язково це зробити, використовуючи відповідні засоби, й уникати протилежного. Якщо ближній у небезпеці або біді, то необхідно прийти йому на допомогу та підтримати. А якщо згадати, що законодавець, який промовляє тут, — це Бог, то необхідно

пам'ятати, що він дає це правило для нашої душі. Було б абсурдним, якби той, хто спостерігає за таємницями серця й судить перш за все за ними, визначав справжню праведність лише щодо тіл.

Тому тут забороняється вбивство, яке замислюється в душі, та передбачається внутрішнє, душевне прагнення зберегти життя наших ближніх. Рука здійснює вбивство, але планує його розум, засліплений люттю й ненавистю...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як Ж. Кальвін визначив сутність гріха вбивства людини людиною.

Ігнатій Лойола. Невідомий художник. XVI ст.

церковних вчених розробити проект реформи для оновлення католицької церкви. Затвердити цю реформу мав церковний собор, який зібрався в місті Тридент. Тридентський собор працював із перервами протягом 1545—1563 рр. та отримав від Папи повну свободу дій в обговоренні питань церковного життя.

Собор закликав до очищення церкви від негідних церковних діячів, заборонив продаж індульгенцій і церковних посад, установив суворий нагляд за поведінкою священників. Церква повернулася до своєї головної справи — піклуватися про душі людей і допомагати бідним; ченці відкрили двері монастирів для хворих і жебраків, надавали притулок нужденним і годували голодних. На Тридентському соборі також затвердили основні католицькі настанови.

Рішення собору надихали прихильників католицизму, але його категорична відмова знайти порозуміння з протестантами призвела до посилення релігійного розколу в Європі.

? Дайте власну оцінку діяльності ордену єзуїтів. Поясніть свою думку.

4 «ТОВАРИСТВО ІСУСА» (ОРДЕН ЄЗУЇТІВ). Особливу роль у боротьбі проти Реформації відіграло «Товариство Ісуса», або орден єзуїтів, створене іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою в 1534 р. Затверджений Папою Римським у 1540 р. орден швидко розростається. У 1556 р. він налічував близько 1 тис. осіб, а в 1615 р. — уже 13 тис. осіб. Спочатку орден намагався займатися лише проповідницькою та добродійною діяльністю, але пізніше його метою проголосили також захист католицької віри.

Чітка організація та сувора дисципліна дозволяли ордену швидко досягати поставленої мети, використовуючи будь-які засоби. Проте це не була спільнота людей, які

Єзуїти (від латин. *Jesus* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса».

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Духовних вправ» І. Лойоли (1548 р.)

Тиша — небезпечніша й гірша від будь-якої бурі, та найнебезпечніший ворог — відсутність ворогів! Хоч і дуже добре служити Богові з чистої любові, потрібно наполегливо рекомендувати також і страх перед Божою величністю, і не тільки той страх, що його ми називаємо синівським, а й той, що зветься рабським.

Необхідно, аби віра в Бога була настільки великою, щоб людина не вагаючись вийшла в море на дощі, якщо в неї немає корабля!

Якщо церква твердить, що те, що нам здається білим, є чорне, — ми мусимо негайно визнати це!

Якщо ми не знаходимо у священниках та інших церковних керівниках бажаної чистоти звичаїв, ми не маємо звинувачувати їх за це ані в приватних,

ані в публічних розмовах, тому що такі розмови спричиняють більше шкоди й ганьби, ніж користі...

Підлеглий має дивитися на старшого як на самого Христа. Він мусить коритися старшому, як палиця, що підкоряється будь-якому рухові; як куля з воску, яку можна змінювати й розтягувати в усіх напрямках...

...Папі слід підкорятися без будь-яких розмов навіть заради гріха, і треба вчинити гріх, смертний або простий, якщо начальник того вимагає в ім'я Господа нашого Ісуса Христа...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте сутність цінностей, яких дотримувався й прагнув поширювати в суспільстві І. Лойола. Сформулюйте власну оцінку їхнього змісту.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа І. Лойоли до імператора Карла V (середина XVI ст.)

Для боротьби зі злом, що поширюється і лютує в Німеччині, необхідно перш за все віддати перевагу такому засобу, як університети, які служать прикладом релігійного життя, цілісності католицького вчення та приводять учнів до добра...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** До чого автор листа закликав імператора? **2.** Які можливості для боротьби з поширенням Реформації могли дати католицькій церкві заклади освіти?

УКРАЇНА І СВІТ

На українських землях у складі Корони Польської орден єзуїтів розпочав діяльність у 1569 р. Він розгорнув широку освітню роботу, створюючи публічні школи гуманістичного спрямування, колегіями для шляхетської молоді, учительські семінарії та духовні семінарії для священників. На середину XVII ст. на українських землях діяло 13 колегіумів. Із часом школи у Львові, Перемишлі та Ярославі перетворилися на навчальні заклади вищого типу. Модель єзуїтського шкільництва стала взірцем для створення православної Києво-Могилянської колегії. Єзуїтські школи приваблювали безкоштовним навчанням і використанням рідної мови.

сліпо виконували накази керівників. «Товариство Ісуса» об'єднувало високоосвічених людей, які знали на психології, усвідомлено присвячували себе справі відродження могутності церкви. Впливаючи на думки людей, єзуїти намагалися схилити їх на свій бік.

Із розгортанням Контрреформації єзуїти стали першим в історії католицької церкви релігійним орденом, для якого освіта перетворилася на основну діяльність. Дві третини всіх організацій «Товариства Ісуса» в XVII—XVIII ст. складали школи та університети, а 4/5 від загальної кількості його членів становили студенти й викладачі. У своїх навчальних закладах єзуїти надавали ґрунтовні знання з предметів, одночасно виховуючи учнів у дусі католицизму. Їхньою метою стало поступово посилити прихильність населення до католицької церкви через вплив на молодь.

Станом на 1615 р. орден єзуїтів по всьому світу опікувався 370 школами, а на 1773 р. — понад 800.

Не менш впливовим напрямом у діяльності ордену стало **місіонерство**. Характерною рисою цієї діяльності було те, що єзуїти, не втручаючись у місцеві звичаї та традиції, мирно узгоджували їх із вимогами християнської релігії. Стикаючись із фактами грубого порушення колонізаторами норм християнської моралі, єзуїти засуджували ці дії, ставали на захист місцевого населення. У 1556 р., коли помер І. Лойола, орден уже мав понад 100 місій у різних країнах світу.

Місіонерство — тут: проповідь християнства, що здійснювалася в найвіддаленіших куточках планети.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Шмалькальденські війни стали першими релігійними війнами між католиками та протестантами в межах однієї країни.
- Завдяки Аугсбурзькому релігійному миру в Європі вперше перемогла ідея віротерпимості, що стало одним із проявів формування культури Нового часу.
- У середині XVI ст. Ж. Кальвін сформулював вчення про призначення людини й розвинув ідеї Реформації. Женева, де він оселився, стала одним із центрів європейської Реформації.

- Вчення Ж. Кальвіна та створена ним церква здобули у світі навіть більше прихильників, ніж лютеранство.
- Перетворенню та зміцненню католицької церкви сприяла Контрреформація.
- Рішення Тридентського собору оновили католицьку церкву, пристосовуючи її до потреб європейського суспільства Ранняго Нового часу.
- Орден єзуїтів завдяки своїй освітній діяльності став найбільшим у Європі вчителюючим орденом.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1534 р. — створення «Товариства Ісуса» (ордену єзуїтів).

1555 р. — укладення Аугсбурзького релігійного миру.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Ланцюжок».

Правила гри. Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у чотири команди. Вони мають розкрити зміст певного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.

2. Як прибічники лютеранства в Німеччині боролися за свої права? **3.** Чим кальвінізм приваблював підприємців Раннього Нового часу? **4.** У чому полягав зміст Контрреформації як католицького відродження? **5.** Чим орден єзуїтів відрізнявся від інших чернечих орденів?

6. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **7.** Покажіть на карті (с. 45) території поширення лютеранства й кальвінізму в Європі. **8.** Складіть порівняльну таблицю «Лютеранство і кальвінізм».

План порівняння	Лютеранство	Кальвінізм
Місце та обставини виникнення		
Основні ідеї вчення		
Країни поширення		

9. Розв'яжіть пізнавальну задачу. За висловом сучасного історика, «у тих країнах, де протестантизм зазнавав поразки, його переможцем був учитель — єзуїт». Поясніть, як ви розумієте це судження. Чи поділяєте ви думку історика? Чому? **10.** Напишіть листа до знайомого німецького лютеранина від імені жителя/жительки Женеви часів, коли там діяв Ж. Кальвін, з описом змін, які відбулися в житті міста. **11. Робота в парах.** Обговоріть і висловіть свою думку щодо моральних цінностей і переконань тих, хто: 1) підтримував Контрреформацію; 2) присвячував своє життя діяльності в ордені єзуїтів. **12.** Напишіть есе за темою «Уроки поширення Реформації і Контрреформації в Європі». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 229).

§ 8. Культура епохи Бароко. Народження нової європейської науки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про особливості мистецтва епохи Бароко; якою була творчість художників цього періоду; про втілення гуманістичних ідей у творчості М. де Сервантеса; як розвивалися наукові знання.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими засобами мистецтво відображає дійсність? **2.** Із чим пов'язаний перехід від одного до іншого стилю в культурі? **3.** Які риси були притаманні розвитку науки в Середньовіччі? **4.** Яких учених-математиків XVI—XVII ст. ви знаєте?

1 ОСОБЛИВОСТІ МИСТЕЦТВА ЕПОХИ БАРОКО. Наприкінці

XVI ст. в деяких країнах Європи культура епохи Відродження почала поступатися місцем новому стилю — бароко. Його батьківщиною вважається Італія. Саме там розташовані перші пам'ятки бароко в архітектурі, скульптурі й живописі. Яскраві художні засоби бароко, на противагу Ренесансу з його величними, гармонійними, але застиглими композиціями, відзначалися внутрішнім напруженням та динамізмом.

Мистецтво епохи Бароко змінилося за змістом. Головну увагу воно приділяло пристрастям і почуттям людини, поєднувало дійсне та уявне. Митці ігнорували розміри й норму, зображували контрасти, які створювали ілюзію реальності.

Досить поширеною є думка, що епоха Бароко постала на хвилі кризи гуманізму. Той світ, до створення якого закликали гуманісти, мав стати впорядкованим і гармонійним, а перетворився на хаос, у якому людина, як виявилось, була

суперечливою істотою, роздвоєною між добром і злом. Бароко відображало бажання людини насолоджуватися життям, мистецтвом та природою. Якщо Ренесанс майже не виходив за межі країн Західної Європи, то з епохи Бароко почалося поширення мистецьких здобутків на інші регіони світу. Велике значення мало те, що протягом XVII ст., яке називають «століттям Бароко», відбулася справжня наукова революція, яка повністю змінила середньовічне світобачення.

Епоху Бароко, яка стала «золотим віком» іспанської літератури, започаткувала творчість письменника Мігеля де Сервантеса.

Найвідомішими майстрами живопису епохи Бароко вважаються Рембрандт ван Рейн (Голландська республіка), Пітер Пауль Рубенс (іспанські Нідерланди), Дієго Веласкес (Іспанія).

2 РЕМБРАНДТ ВАН РЕЙН. У 30-ті рр. XVII ст. Рембрандт ван Рейн був найпопулярнішим художником Нідерландів. Відомим його зробила картина «Урок анатомії доктора Тульпа» — груповий портрет доктора Тульпа з учнями. Створюючи його, митець уперше вирішив відмовитися від традиційної композиції, де всі персонажі позують художнику. На картині учні оточили стіл, на якому лежить тіло людини, і слухають пояснення доктора. Митець зумів показати різну реакцію на кожному з обличч учнів. Деякі з них, наче стурбовані появою глядачів, дивляться їм просто у вічі.

Рембрандт створив багато картин, щоразу все наполегливіше намагаючись відійти від усталених норм.

У 1642 р. Рембрандт виконав на замовлення груповий портрет офіцерів амстердамської стрілецької роти. Кожен із них заплатив майстрові 100 гульденів, сподіваючись зайняти на картині почесне місце, годинами позував стоячи. Однак коли портрет, який пізніше отримав назву «Нічна варта», було завершено, офіцери обурилися: замість гордовитих вояків, що вже давно забули, як нести військову службу, художник намалював стрільців, що за сигналом

Бароко (від італ. *barocco* — примхливий, химерний) — стиль у мистецтві країн Європи, колоніальної Центральної та Південної Америки кінця XVI — кінця XVIII ст.

? Чи можна стверджувати, що у творчості митців епохи Бароко наявні спільні риси? Як саме?

Повернення блудного сина.
Художник Рембрандт ван Рейн.
1632 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Дослідниця XX ст. В. Березіна про картину Рембрандта «Нічна варта»

Намальована в 1642 р. велика картина, що згодом дістала назву «Нічна варта», мала стати груповим портретом членів стрілецької гвардії. Однак Рембрандт, відмовившись від визнаного в ті часи статичного розташування фігур і рівного зображення всіх учасників, показав сцену, сповнену руху. Він зупинився на моменті, коли за сигналом тривоги, поспіхом та безладно виходять на площу стрільці, у русі поправляючи зброю. Попереду групи урочисто виступають капітан та його помічник. Нерівне

світло осяєє групу, посилюючи враження рухливого натовпу. Зрештою вийшов не звичайний груповий портрет, а сповнена життєвої переконаності сцена. Саме цього й не збагнули замовники, вкрай невдоволені тим, що одні обличчя можна побачити добре, а от інші майже приховані від глядача...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які особливості композиції вирізняли картину Рембрандта «Нічна варта».

Урок анатомії доктора Тульпа.
Художник Рембрандт ван Рейн. 1632 р.

Нічна варта. Художник Рембрандт ван Рейн. 1642 р.

? Які особливості творчості Рембрандта відображають наведені репродукції його картин?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Мистецтвознавець XX ст. М. Алпатов про творчість П. П. Рубенса

Він збагатив мистецтво своїм рідкісним умінням відтворення всієї різноманітності кожного явища природи... Живопис Рубенса справляє враження винятково барвистого багатства та щедрої розкоші. У людських обличчях та оголених тілах передаються рум'янець і повнота, ледь не самий рух крові; біляве волосся жінок і сиве — старих блищить, як золото і срібло, шовкові тканини мерехтять і виблискують найтоншими напівтонами, оксамит густо наливається в сутінках. Рубенс досконало володів даром приведення багатообразних і складних засобів живопису в струнку єдність цілісного образу.

? **Робота в парак.** Обговоріть і визначте, які риси були притаманні творчості П. П. Рубенса. Наведіть приклади їхнього втілення на картинах, зображених у підручнику (с. 59).

тривоги виступили на захист свого міста. Рембрандт відтворив сцену зі справжнього життя, але замовники цього не зрозуміли. Популярність художника пішла на спад. Цього ж року померла дружина Рембрандта. Його будинок і майстерню продали за борги (художник не вирізнявся ощадливістю). Його нещастя тривали: померла друга дружина, а згодом — єдиний син.

Вінцем життя й творчості художника стала картина «Повернення блудного сина», в основу якої покладено біблійну притчу про гульця, який, втративши в житті все, повернувся в рідний дім, де його прийняв старий сліпий батько.

Смерті Рембрандта ніхто й не помітив. Лише через кілька століть його ім'я стало всесвітньовідомим, а картини прикрасили найкращі музеї та приватні колекції.

З ПІТЕР ПАУЛЬ РУБЕНС. Спільною рисою, що об'єднувала фламандське та голландське мистецтво, стала любов до життя в усіх його проявах. Однак якщо на картинах голландських майстрів переважали побутові сцени, портрети бюргерів і міщан, то фламандські художники віддавали перевагу тому, що хотіли побачити католицьке духовенство та дворянство.

Центральною постаттю фламандського мистецтва XVII ст. вважається Пітер Пауль Рубенс. У його творчості ці особливості проявилися найбільш яскраво. Як придворний художник іспанського намісника у Фландрії, він постійно був перевантажений замовленнями від дворян, церкви, але знаходив час виконувати дипломатичні доручення. Майстер та його учні створили сотні картин, уславлюючи в яскравих барвах силу, мужність, красу людських почуттів і вчинків.

Коронація Марії Медічі.
Художник Пітер Пауль Рубенс. 1615 р.

Поклоніння волхвів.
Художник Пітер Пауль Рубенс. 1618 р.

? Яке враження справляють на вас твори П. П. Рубенса? Якими засобами художник досягав впливу на глядача? Поясніть свою думку.

У П. П. Рубенса було багато картин на історичні теми. Одна з найвідоміших серій — «Життя Марії Медічі» — складається з 21 твору, де художник зобразив і реальних історичних осіб, і міфологічних персонажів, відтворив події тогочасної історичної епохи. Творчість П. П. Рубенса мала величезний вплив на становлення фламандської школи живопису, а його роботи відомі в усьому світі.

4 ДІЕГО ВЕЛАСКЕС. Іспанського майстра Дієго Веласкеса сучасники називали «живописцем істини». Із 24 років і до кінця життя він був придворним художником іспанського короля Феліпе IV. Провідне місце у творчості Д. Веласкеса посідали портрети. Він писав портрети членів королівської родини, іспанських дворян і їхніх дружин. Іспанська аристократія не вимагала, щоб її малювали гарнішою, ніж вона була насправді, — вона пишалася своїм походженням, а не мінливою красою. Тому митець ніколи не відмовлявся від зображення правди, малював людину такою, якою вона

Портрет інфанти Маргарити.
Художник Дієго Веласкес. 1659 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Дослідниця ХХ ст. І. Левіна про мистецтво портрета Д. Веласкеса

Вершина портретної творчості Веласкеса — «Портрет Папи Інокентія Х». Папа сидить у кріслі. Його багрове, з грубими рисами обличчя звернено до глядача; пронизливо й недовірливо, впритул дивляться його чорні очі з-під набряклих повік; великий м'ясистий ніс, міцно стулений рот, велике вухо, рідка щетиниста борода, яка не приховує важкого підборіддя, намальовані з такою досконалістю,

що людина, яка сидить у кріслі, здається живою. Веласкес зумів показати за зовнішньою грубуватістю Папи його залізну волю, приховані пристрасті, енергію...

? **Робота в парях.** Обговоріть і визначте особливості мистецтва портрета, притаманні Д. Веласкесу, які визначила дослідниця.

Портрет Папи Інокентія Х.
Художник Дієго Веласкес. 1650 р.

? Чому Д. Веласкеса називали
«живописцем істини»?
Висловіть свою думку.

Прялі (Міф про Арахну). Художник Дієго Веласкес. 1658 р.

була. Д. Веласкес зазначав: «Волю бути найкращим у зображенні потворного, ніж другим у зображенні прекрасного». Папа Римський Інокентій Х, побачивши свій портрет, виконаний Д. Веласкесом, промовив: «Занадто схожий».

Наприкінці життя митець створив картину «Прялі», де зобразив простих робітниць, які ткали килим, а поряд із ними — придворних дам, що розглядали готову роботу. Це було останнє велике полотно Д. Веласкеса.

5 ТВОРЧІСТЬ МІГЕЛЯ ДЕ СЕРВАНТЕСА. Твори Мігеля де Сервантеса Сааведри вважають вершиною тогочасної іспанської літератури. Головним у творчості письменника став роман «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі», який чимало дослідників називають першим сучасним романом та одним із найкращих творів світової художньої літератури.

Головний герой роману дворянин Алонсо Кіхано мріяв відродити лицарські часи, хоча вони вже давно минули. Він один не розумів цього та як останній «лицар сумного образу» був досить кумедною постаттю. Герой називав себе мандрівним лицарем на ім'я Дон Кіхот і намагався самотужки змінити існуючі порядки, захистити вдів і сиріт, покарати винуватців їхніх страждань. Насправді ж він створював тільки безладдя. Проте мотиви його вчинків — людяні та шляхетні.

Роман з'явився як сатира на численні лицарські романи, які набули значного поширення в тогочасній Іспанії. У них змальовувалися ідеальні, але нереальні персонажі. На противагу їм М. де Сервантес зобразив притаманні людині дві складові її природи — благородний ідеалізм та реалістичну

Мігель де Сервантес Сааведра.
Художник Хуан де Хаурегі.
1600 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із твору М. де Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі» (1604 р.)

(Поради Дон Кіхота Санчо Пансі)

...Подивися всередину себе і спробуй пізнати себе, це пізнання є найважчим з усіх, які можуть бути. Коли ти пізнаєш себе, то перестанеш надиматися неначе жаба, яка захотіла дорівнятися до вола...

...Людяма незнатного походження, які обіймають високі посади, належить бути м'якими й поблажливими до інших. Це, вкупі з розумною обережністю, дозволить уникнути злосливих наклепів, а інакше від них ні на якій посаді не захистишся...

Пам'ятай, Санчо, якщо ти підеш шляхом чесноти й намагатимешся робити добрі справи, тобі не доведеться заздрити справам князів і сеньйорів, тому що шляхетність успадковується, а чеснота набувається, і вона має власну вартість, на відміну від шляхетності, яка такої вартості не має. У жодному разі не керуйся у своїх діях законами особистого свавілля: цей закон завжди поширений серед невігласів, які вважають себе розумними.

За однаково сильного відчуття справедливості нехай сльози бідняка викличуть у тебе більше співчуття, ніж скарги багатія. Всіляко намагайся з'ясувати істину, хоч би що обіцяв і давав багатій і хоч би як плакав і благав бідняк. У тих випадках, коли можливо бути поблажливим, не карай винного найвищою мірою покарання, тому що кара судді суворого нічим не краща, ніж кара судді милосердного.

Якщо коли-небудь жезл правосуддя зігнеться у твоїй руці, то нехай це станеться не під вагою подарунків, а під тиском співчуття. Якщо тобі коли-небудь доведеться розбирати скаргу свого ворога, то прожени від себе будь-яку думку про вчинену тобі кривду і думай лише про те, на чиему боці правда...

Якщо ти покараєш кого-небудь дією, то не карай його ще й словом, тому що з винного досить муки тілесного покарання, і додавати до цього суворі промови немає необхідності...

Якщо ти, Санчо, дотримуватимешся всіх цих настанов і правил, то життя твоє буде довгим, слава твоя тривалою, нагороду ти отримаєш велику...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** Які риси, на погляд М. де Сервантеса, мають бути притаманні досконалому правителю? **2.** Порівняйте погляди Н. Макіавеллі та М. де Сервантеса на роль правителя в державі.

Ілюстрація до роману «Дон Кіхот». Художник Гюстав Доре. 60-ті рр. XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Головний герой твору М. де Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі» не сприймає несправедливості світу. Він казав: «За однаково сильного відчуття справедливості нехай сльози бідняка викличуть у тебе більше співчуття, ніж скарги багатія». У цих словах — відлуння думок, що були досить сміливими та навіть небезпечними в Іспанії XVII ст. У романі Дон Кіхота супроводжує його вірний товариш — селянин Санчо Панса. Він часто буває незграбним, кумедним, але водночас є носієм народного гумору, характеру й мудрості.

практичність. Поділяючи ідеали гуманізму, автор одночасно показав, що людина набагато складніша за той образ, який створили гуманісти.

6 РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ Й МАТЕМАТИКИ. Розвиток наукових знань у XVI—XVII ст. відіграв важливу роль у становленні нового суспільства в європейських країнах. У цей час відбулися вирішальні кроки в пізнанні людини й законів Всесвіту, що заклали основи нового природознавства.

? Чи є правильним судження, що в епоху Бароко відбулася наукова революція? Поясніть свою думку.

Андреас Везалій за дослідженням м'язів руки. Художник Джованні да Калькар. 1543 р.

Антоні ван Левенгук. Художник Ян Веркольє. 1860 р.

Рене Декарт. Художник Франц Хальс. Близько 1649 р.

Значних успіхів було досягнуто в розвитку анатомії. Почали проводити систематичні анатомічні розтини, що дало змогу висунути нові теорії про природу людського організму та винайти нові методи лікування хвороб.

Італійський лікар Андреас Везалій у 1543 р. видав фундаментальну працю «Про будову людського тіла». Незважаючи на переслідування церковної та світської влади, А. Везалій робив розтини тіл, вивчаючи анатомію людини. Він назавжди залишився в історії медицини як людина, що зруйнувала вікові забобони про будову людського тіла й започаткувала сучасну анатомію.

Іспанський вчений Мігель Сервет відкрив та описав систему кровообігу людини, існування якого підтвердилося під час анатомічних досліджень А. Везалія. Англійський лікар та анатом Вільям Гарвей створив теорію кровообігу людини. Згодом він почав досліджувати, як зароджується людське життя. Сутність своїх дослідів лікар підсумував у вислові: «Усе живе — із яйця». Однак у тогочасній Європі не сприйняли його відкриття. Сучасники зрозуміли й визнали заслуги вченого лише наприкінці його життя.

Нідерландський вчений-аматор Антоні ван Левенгук винайшов мікроскоп, який дозволив йому зробити чимало важливих відкриттів. Найбільше їх було здійснено в 1674 р., коли він першим дослідив і довів існування мікробів. У краплині води А. ван Левенгук відкрив цілий новий світ.

Із кінця XVI ст. почала активно розвиватися математика. Набула сучасного вигляду алгебра. Французький математик Франсуа Вієт запровадив буквені позначення й започаткував загальну теорію рівнянь, завдяки чому його вважають засновником нової алгебри. Рене Декарт установив взаємозв'язок між теорією рівнянь і геометрією та відкрив нову дисципліну — аналітичну геометрію. Основи своєї теорії він виклав у праці «Міркування про метод».

Нові методи обчислення нескінченно малих величин запропонував професор Болонського університету Бонавентура Кавальєрі у праці «Геометрія неподільних». У розробці цього методу значну роль відіграли також німецький математик Йоганн Кеплер і вже згадуваний Р. Декарт, який увів у науковий обіг поняття змінної величини.

7 РОЗВИТОК АСТРОНОМІЇ. Бурхливий розвиток мореплавання в Ранній Новий час сприяв становленню наукової астрономії. Саме в цій галузі вдалося здійснити відкриття, що завдали нищівного удару старій системі поглядів на будову Всесвіту. Вона базувалася на поглядах Арістотеля і Птолемея, які вважали, що в центрі Всесвіту перебуває нерухома Земля, навколо якої обертаються Місяць, Сонце та зорі.

Хибність старої теорії довів польський вчений Миколай Коперник. Шляхом досліджень він дійшов висновку, що Земля разом з іншими планетами обертається навколо Сонця та навколо своєї осі, і розробив теорію про геліоцентричну систему (із Сонцем у центрі). Свої погляди він виклав у праці «Про обертання небесних тіл». М. Коперник створював її впродовж 40 років, але, розуміючи, яку реакцію вона викличе, боявся видавати. Книгу надрукували після смерті вченого. Вона супроводжувалася обережною передмовою видавця, у якій він розповідав про викладену в книзі теорію. У 1616 р. католицька церква засудила працю й розмістила її в «Індексі заборонених книг».

Наступний крок у розвитку астрономії здійснив італійський вчений Джордано Бруно. На відміну від М. Коперника, який центром Всесвіту вважав Сонце, Дж. Бруно обґрунтував ідею нескінченності Всесвіту, де існує безліч світів з окремими «сонцями». За свої захоплення релігійними містичними практиками він був заарештований, провів вісім років у в'язниці, але так і не зрікся переконань. За вироком суду інквізиції вченого звинуватили в ересі та спалили на вогнищі. Усі твори Дж. Бруно було внесено до «Індексу заборонених книг», де вони залишалися до 1948 р.

Італійський вчений Галілео Галілей зробив телескоп зі збільшенням у 32 рази і за його допомогою розпочав регулярні спостереження. Він переконався в безмежності зоряного простору, відкрив гори на Місяці, плями на Сонці та супутники Юпітера. Усе це підтверджувало правильність теорій М. Коперника та Дж. Бруно. У 1632 р. Г. Галілей видав працю «Діалоги про дві найвідоміші системи світу — Птолемеєву та Коперникову», де навів незаперечні докази правильності теорії М. Коперника. За цю книгу церква влаштувала суд над 70-річним астрономом. Після п'яти місяців принижень і допитів Г. Галілей зрікся своїх поглядів. За легендою, після цього він вигукнув: «А все-таки вона обертається!».

? Чи є правильним твердження, що відкриття астрономів Раннього Нового часу спричинили зміну поглядів на будову Всесвіту? Поясніть свою думку.

Астрономія (від грец. — зоря і закон) — наука про будову та розвиток космічних тіл і Всесвіту загалом.

Джордано Бруно. Гравюра початку XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із книги М. Коперника «Про обертання небесних тіл» (1543 р.)

Порівняно з небом Земля — не більш ніж крапка, чи ніби визначена кількість порівняно з нескінченним. Неможливо, щоб Земля являла собою центр Всесвіту. Як невимірне обертатиметься 24 години навколо мізерності?

Беручи до уваги величезну віддаленість небесних тіл, важко собі уявити, щоб вони могли пройти таке неосяжне коло протягом 24 годин. І для чого: чому саме безмежний Всесвіт має обертатися навколо нікчемно малої Землі?

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, у чому полягала теорія будови Всесвіту, висунута М. Коперником.

Миколай Коперник. Невідомий художник. XVI ст.

УКРАЇНА І СВІТ

Серед усіх східнослов'янських православних земель найбільшого розвитку епоха Бароко набула на українських землях. У другій половині XVII ст. Київ став центром барокової культури, звідки її вплив поширювався в північно-східному напрямку — у Московську державу та в південнозахідному — на Балкани. Саме тоді для української культури дедалі більшого значення набували зв'язки з польською та західноєвропейською культурою. На думку сучасних дослідників, основними особливостями українського Бароко було те, що воно мало церковний характер і йому не передувала розвинена культура Ренесансу.

Геоцентрична система К. Птолемея. Атлас Андреаса Целларія. 1708 р.

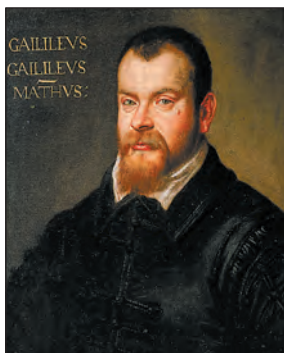

Геліоцентрична система М. Коперника. Атлас Андреаса Целларія. 1708 р.

? Як наведені карти відображають відмінності геоцентричної та геліоцентричної систем будови Всесвіту?

До кінця життя Г. Галілей перебував під наглядом інквізиції, йому заборонили писати й видавати праці. Незважаючи на це, він досяг значних успіхів у фізиці — відкрив закони сучасної механіки.

Лише у 80—90-х рр. XX ст. католицька церква визнала помилковість своїх вироків щодо вчених і погодилася з їхніми поглядами на будову Всесвіту.

Галілео Галілей. Художник Доменіко Тінторетто. 1602—1607 рр.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із вироку кардиналів щодо Г. Галілея (1633 р.)

Ти, Галілею, був звинувачений на цьому суді в тому, що вважаєш за істину й поширюєш у народі брехливе вчення про те, що Сонце перебуває в центрі світу нерухомо, а Земля рухається на осі добовим обертанням; у тому, що ти мав багато учнів, яким викладав це вчення. Нарешті з'явився твій твір, лист до одного твого колишнього учня, де ти, наслідуючи дурниці Коперника, розвинув деякі положення, що суперечать здоровому глузду і Святому Письму. Тому, бажаючи захистити людей від шкоди та спокуси, які виходили з твоєї поведінки й загрожували чистоті віри... вчені-богослови постановили:

1. Положення, що Сонце — центр Всесвіту і є нерухомию, є думка безглузда, філософськи неправильна та вкрай еретична, тому що вона суперечить Святому Письму.
2. Положення, що Земля не центр Всесвіту і не є нерухомою, суперечить духу віри...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, за що церква засудила Г. Галілея. Які докази вона наводила?

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Епоха Бароко збагатила європейське мистецтво творами, що поєднували пишність, вигадливість і різні художні елементи.

■ Унаслідок наукових відкриттів XVI—XVII ст. сформувалися основи нового природознавства, виникла наукова теорія будови Всесвіту, що відкрило шлях до пізнання нових законів природи.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Кінець XVI ст. — початок доби Бароко в Європі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Я запитую — ви відповідаєте».

Правила гри. Учні та учениці складають на аркушах запитання за матеріалом параграфа. Учитель/учителька збирає аркуші, перемішує та роздає в довільному порядку. Учні та учениці мають дати відповіді на зазначені запитання своїх однокласників.

2. Чим відрізнялися стилі епохи Відродження та Бароко? **3.** Що нового додали в розвиток живопису художники епохи Бароко? **4.** Чим уславився М. де Сервантес? **5.** Яким був вплив на розвиток європейського суспільства відкриттів, здійснених у цей період у медицині й математиці? **6.** Чи можна стверджувати, що тогочасні відкриття європейських астрономів створили нову картину Всесвіту? Чому?

7. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **8.** Складіть таблицю «Наукові відкриття XVI—XVII ст.».

Вчений	Зміст відкриття	Значення відкриття

9. Підготуйте опис однієї з картин митців епохи Бароко, розглянутих у параграфі. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).

10. На прикладах життя та діяльності М. Коперника, Дж. Бруно та Г. Галілея висловіть свої думки про те, у чому проявлялася особиста мужність вченого в тогочасну добу. **11.** З'ясуйте, які існують культурні пам'ятки епохи Бароко у вашій місцевості. Коротко опишіть одну з них (назва пам'ятки, ким і коли створена, у чому полягали її особливості). **12.** Висловіть своє ставлення до мистецької спадщини Бароко (на прикладах двох-трьох творів). **13. Робота в парах.** Ознайомтеся з основними науковими відкриттями XVI—XVII ст., обговоріть і висловіть свою думку про важливість розвитку науки для розвитку суспільства. Чи зберігає наука цю роль зараз? **14.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про життя й творчість М. де Сервантеса. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).

Практичне заняття за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання матеріалу розділу, розвивати вміння працювати з контурною картою; удосконалювати навички групової роботи та вміння знаходити необхідну інформацію в тексті історичного джерела.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- Повторити матеріал про культурні здобутки Високого Відродження та Бароко в Європі.
- У складі малих груп опрацювати додаткові джерела інформації та виконати завдання:
  - подати аналіз втілення гуманістичних ідей в уривках із літературних творів Мігеля де Сервантеса, Еразма Роттердамського й Нікколо Макіавеллі;
  - підготувати та презентувати невелику інсценівку за темою «Світ природи та людей очима католика, православного, протестанта»;

ПРИГАДАЙТЕ

- Що таке гуманізм? Наведіть приклади втілення його принципів у творах мистецтва. **2.** Як гуманістичні ідеї втілювалися в мистецьких шедеврах Високого Відродження? **3.** Визначте риси, притаманні мистецтву епохи Бароко.

Леонардо да Вінчі. Імовірний автопортрет. 1512 р.

Рафаель Санті. Автопортрет. 1504—1506 рр.

Мадонна Доні (Святе сімейство). Художник Мікеланджело Буонарроті. 1507 р.

- 3) здійснити уявну подорож до пам'яток культури доби Відродження в Італії, Франції, Німеччині та інших країнах;
- 4) здійснити уявну подорож до пам'яток культури доби Бароко в Італії, Франції, Німеччині та інших країнах.

ХІД РОБОТИ

I. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події, що відбувалися за межами України, ви внесли до таблиці за матеріалом розділу? Поясніть свій вибір.
2. Які події, що відбувалися на землях сучасної України, ви внесли до таблиці? Поясніть свій вибір.
3. За матеріалом таблиці визначте, у чому полягає зв'язок між подіями поза межами сучасної України та на її землях.
4. Як матеріал таблиці допомагає зрозуміти спільність історичного процесу в Європі в Ранній Новий час?

II. Робота з контурною картою

1. Позначте кордони Священної Римської імперії та інших європейських держав. Підпишіть їхні назви.
2. Підпишіть міста — головні центри руху Реформації в Європі.
3. Позначте район Селянської війни 1524—1525 рр. у Німеччині.
4. Біля міста, де Мартін Лютер оприлюднив свої «95 тез» проти продажу індульгенцій, укажіть дату цієї події.
5. Заштрихуйте різними кольорами території поширення католицького, православного та протестантських віросповідань.
6. Підпишіть і підкресліть назви міст — центрів Контрреформації.
7. Позначте місце роботи Тридентського собору та вкажіть поряд роки його діяльності.
8. Позначте на карті відповідними цифрами: 1) місто, яке завдяки діяльності Жана Кальвіна дістало назву «протестантський Рим»; 2) італійське місто, правителю якого присвятив свій твір «Володар» Нікколо Макіавеллі.

III. Робота в малих групах

Малі групи представляють підготовлені ними роботи. Відбувається обговорення досягнутих результатів.

IV. Підсумки заняття

Учні та учениці самостійно аналізують результати своєї роботи на практичному занятті.

Узагальнення за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі

1. Перевірте свої знання термінів і понять, розглянутих у розділі, за допомогою гри «Впізнайте термін (поняття)».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються у дві-три команди. Учитель/вчителька дає завдання визначити за описом, про яке поняття або термін ідеться. Перемагає команда, яка наведе найбільшу кількість правильних відповідей.

2. Об'єднайтеся в малі групи й проведіть гру «Жива картина».

Правила гри. Учням та ученицям доручається зобразити певну історичну подію, не попереджаючи клас про те, що вони демонструють. Вони озвучують від імені свого персонажа одну-дві репліки. Клас має впізнати подію, указати її зміст, де й коли вона відбулася.

3. Об'єднайтеся в пари та проведіть гру «Реставрація».

Правила гри. Пари учнів та учениць складають опорний конспект певного питання за матеріалом розділу, використовуючи скорочення слів, без крапок, із піктограмами та пропусками загальноновживаних слів. Потім пари обмінюються аркушами зі складеними конспектами, «розшифровують» їх та оприлюднюють результати своєї роботи.

4. Об'єднайтеся у дві команди й проведіть гру «Історичний турнір».

Правила гри. Перша команда ставить запитання за матеріалом розділу, команда-суперник відповідає. Якщо відповідь правильна, вона отримує право поставити своє запитання. Гра триває, поки команди не вичерпають усі свої запитання (пропонується 12 запитань).

Церква Святої Сусани в Римі (Італія) — один із перших зразків римського бароко. Архітектор Карло Мадерна. 1603 р.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В XVI—XVII ст.

§9. Становлення абсолютної монархії у Франції

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про посилення королівської влади у Франції в першій половині XVI ст.; які зміни відбувалися в тогочасному французькому суспільстві та економіці; про початок Реформації в країні; чим були спричинені, як розпочалися та чим завершилися релігійні (гугенотські) війни у Франції.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Укажіть особливості соціально-економічного розвитку Франції наприкінці XV ст.
2. Назвіть головні риси станово-представницької монархії у Франції наприкінці XV ст.
3. Якими були причини перемоги Реформації в Німеччині?

Абсолютизм (абсолютна монархія) — форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монарху, що править без станово-представницьких органів влади та законодавчих обмежень.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час одного із засідань Паризького парламенту (найвищого органу, який розглядав судові справи) його глава проголосив, звертаючись до Франсуа I: «Ви стоїте вище законів, закони та ордонанси не можуть вас примушувати, і взагалі немає жодної влади, яка могла б вас до чогось змусити».

1 ПОСИЛЕННЯ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ. На початку XVI ст. Франція була найбільш населеною країною Європи. Наприкінці XV ст. тут проживало 14—15 млн осіб, а в середині XVII ст. — 16—18 млн осіб. Більшість людей жила в селах, і країна загалом залишалася аграрною.

Об'єднання Франції в єдину централізовану державу завершилося наприкінці XV ст. Разом з об'єднанням країни міцніла влада короля. Генеральні штати (станово-представницький орган влади) не скликали з 1484 р. Король Луї XII, уже не радячись із ними, вів війну за підкорення Італії, установлював податки на утримання армії тощо. Королівська влада ставала нічим не обмеженою, тобто абсолютною. У Франції в XVI ст., як і в багатьох тогочасних європейських країнах, відбувалося становлення нової форми державного правління — **абсолютизму (абсолютної монархії)**.

Наступні кроки щодо формування у Франції абсолютної монархії було зроблено за правління короля Франсуа I, який підпорядкував своїй владі католицьку церкву. У 1516 р. Франсуа I досяг домовленості з Папою Римським Левом X, за якою король сам призначав людей на вищі церковні посади, а Папа тільки затверджував його рішення. Церковні особи фактично стали підлеглими короля. Усі справи життя країни розглядалися на Великій королівській раді, яка готувала укази короля, вирішувала важливі судові справи, призначала нові податки. На

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З ордонансу (указу) французького короля Франсуа I (1539 р.)

...139. Наказуємо всім нашим суддям ретельно розбирати й вести справи — кримінальні в першу чергу й раніше за всі інші — під загрозою тимчасового усунення або позбавлення посади та інших визначених на розсуд стягненнях за порушення цього розпорядження; ми зобов'язуємо наші вищі суди його виконувати чесно й сумлінно.

Забороняємо тим суддям, яких ми призначили в кримінальні палати для ведення справ ув'язнених і злочинців, брати участь у розгляді будь-яких інших справ за скаргами на порушення громадянських прав, хоч би вони й були пов'язані з кримінальною справою, до того, доки не будуть негайно завершені всі справи про ув'язнених і злочинців...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, який вплив мав король Франсуа I на судову систему Франції.

указах Франсуа I вперше з'явилася формула необмеженої влади: «Така моя воля». Королівські чиновники публічно проголошували, що влада короля ніким і нічим не обмежується.

Головною передумовою становлення абсолютизму у Франції та інших європейських державах Раннього Нового часу вважають руйнування традиційного середньовічного суспільства з трьома незмінними станами з їхніми інтересами та уявленням про монарха як «помазаника Божого». Тепер на монарха дивилися як на особу, що своєю сильною владою забезпечить загальний добробут у країні.

Дворянство стало більше залежати від королівської служби. Купецтво очікувало, що сильний монарх захистить його від іноземних конкурентів. Городяни згодні були обміняти свої вольності на політику монарха, яка забезпечить сприятливі умови для розвитку підприємництва. Селянство мало надію, що міцна королівська влада обмежить сваволлю сеньйорів і наведе порядок у країні. Тобто різні соціальні групи мали спільну зацікавленість у посиленні королівської влади.

2 ЗМІНИ В СУСПІЛЬСТВІ ТА ЕКОНОМІЦІ. На початку XVI ст. у французькому суспільстві, як і раніше, зберігався поділ на три стани з визначеними правами та обов'язками. Однак упродовж Раннього Нового часу в їхньому становищі відбулися значні зміни.

Найбільш впливовою частиною населення Франції на початку XVI ст. залишалося дворянство. Здебільшого воно не перешкоджало посиленню королівської влади в країні.

Франсуа I. Художник Жан Клуе. 1525 р.

? Чи є правильним судження, що в цей період у суспільстві та економіці Франції відбувалися зміни, що свідчили про те, як старі порядки починають заважати їхньому розвитку?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Коментарів про Французьке королівство», складених послом Венеціанської республіки Мікеле Суріано (1561 р.)

Кількість народу у Франції дуже велика, оскільки вона налічує понад 140 міст... За своїм становищем і гідністю кожен із жителів може належати до одного з трьох станів, звідки й беруть початок три чини королівства: перший чин — духовенство, другий — дворянство, третій не має окремої назви, і оскільки він складається з людей різного становища й занять, то може бути названий станом народу взагалі.

Духовенство приховує в собі велику кількість третього стану й багато іноземців, але дворянство складає найбільшу частину духовенства.

Дворянством називають тих, хто користується привілеєм не сплачувати податків і зобов'язаний нести лише особисту військову службу. До складу дворянства входять і принци, і барони.

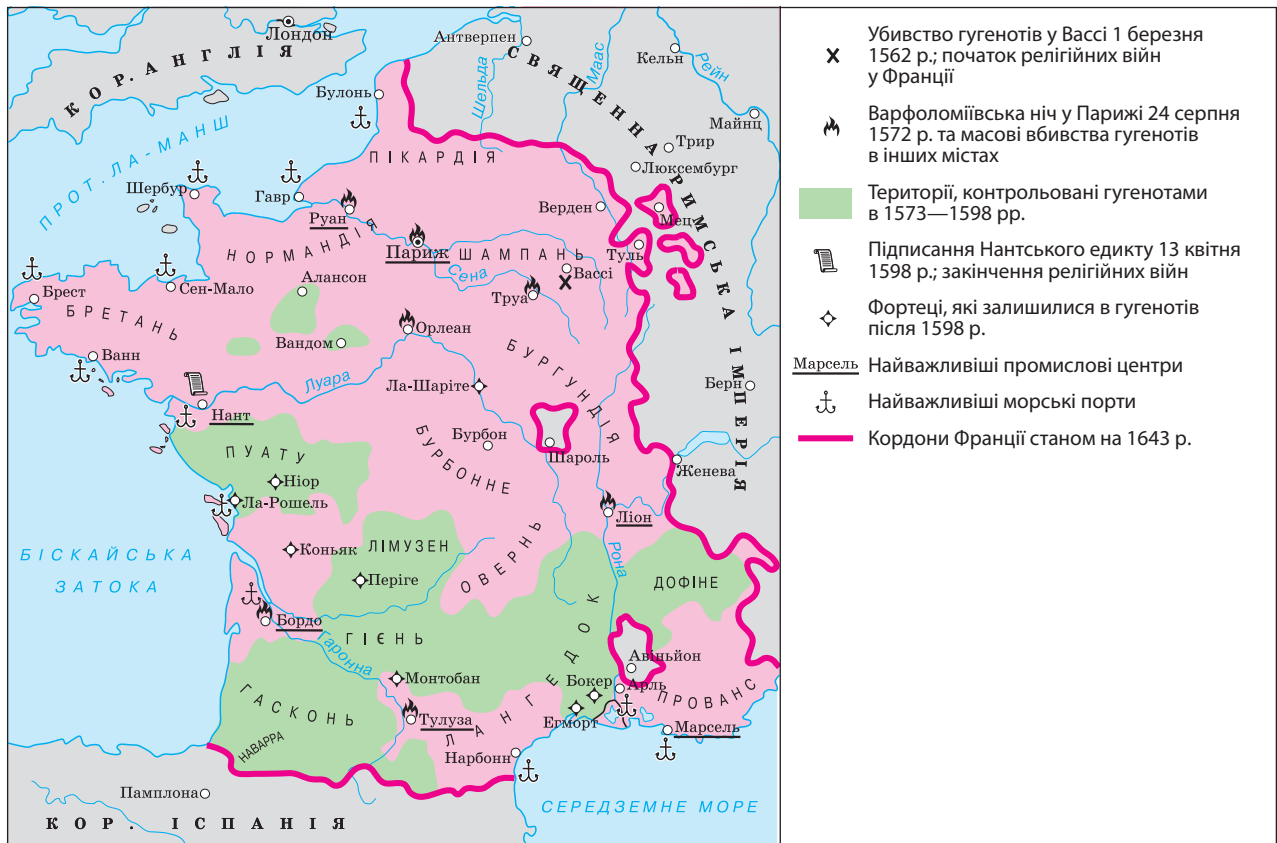
Третій стан складається з людей пера, яких називають також людьми довгої мантії, купців,

ремісників, плебеїв і селян. Той із людей мантії, хто має ступінь президента, радника або має схоже звання, стає дворянином і привілейованим завдяки своїй посаді та вважається таким протягом свого життя.

Купців, яких у наші дні вважають панами грошового багатства, усіляко улещують, але жодних переваг вони не мають... Отже, вони належать до третього стану: сплачують податки такі самі, як і нешляхетні та селяни, а становище останніх найважче, оскільки їх однаково утискують і король, і дворяни.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** За якими критеріями автор оцінює велич держави? **2.** Які стани названо в тексті? **3.** На які зміни в їхньому становищі в другій половині XVI ст. звертає увагу автор?

ФРАНЦІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

Стани — усталені соціальні групи в суспільствах Середніх віків і Раннього Нового часу, що мали спільні права, привілеї та обов'язки

- ➔ Перший стан
Дворянство («дворянство шпаги», «дворянство мантиї»)
- ➔ Другий стан
Духовенство («біле» та «чорне»)
- ➔ Третій стан
Простолюдини (буржуазія, городяни, селяни)

Становий поділ французького суспільства в XVI ст.

Лише кілька родів старої знаті (Гізи, Бурбони, Монморансі) ще зберігали великий вплив та гуртували навколо себе прихильників серед середніх і дрібних дворян. Починаючи від середини XV ст. до складу спадкового, родовитого дворянства вливалися заможні городяни (купці, цехові майстри), які отримували дворянські титули, посади високого рангу з королівської милості (або ж купували їх). Дворянство розділилося на старих «дворян шпаги» (ті, що походили з дворянського роду) і нових дворян.

Нові дворяни не були зобов'язані нести військову службу, яка залишалася привілеєм старих дворян. Військова служба звільняла останніх від сплати податків. Нове дворянство не сплачувало податків тільки в тому випадку, якщо залишало свою попередню торговельну або фінансову діяльність.

Шлях у нове дворянство через посади в державному апараті став найпоширенішим. На початку XVII ст. у його складі формувалася численна чиновницька верства, яку називали «дворянством мантиї».

У XVI—XVII ст. у Франції формувалися ринкові відносини. Цей процес відбувався досить повільно: заважали середньовічні пережитки, станові привілеї дворянства й духовенства, безправність підприємців.

Друкарська майстерня. Гравюра Раннього Нового часу

Мануфактура з виробництва шовку в Ліоні. Гравюра Раннього Нового часу

? Які зміни в суспільстві та економіці Франції відображають наведені ілюстрації?

Осередками формування нових відносин стали міста. Так, центром розвитку парфумерії, ювелірної справи, виготовлення скляного посуду, меблів, одягу вважався Париж, центром друкарства й банківської справи — Ліон. Чотири рази на рік відбувалися Ліонські ярмарки, у яких брали участь купці з усієї Європи.

Поступово в більшості галузей французької промисловості мануфактури витіснили цехове ремесло. Особливо багато мануфактур існувало у виробництві сукна, лляних і шовкових тканин. Ліонські шовкові мануфактури налічували близько 12 тис. найманих працівників.

Із розвитком підприємництва й торгівлі у Франції формувалася буржуазія. Вона відігравала значну роль в економіці, позичала гроші збіднілому «дворянству шпаги», але залишалася політично безправною. Однак чим більше зростала могутність буржуазії, тим більше вона шукала можливостей впливати на державне життя.

3 РЕФОРМАЦІЯ У ФРАНЦІЇ. У 20-ті рр. XVI ст. у Франції почали поширюватися реформаційні настрої. Палким прихильником ідеї оновлення католицької церкви став французький гуманіст Лефевр д'Етапль, який заявляв про це ще в 1512 р. Він першим, раніше за М. Лютера, сформулював два визначальні принципи майбутньої Реформації — виправдання вірою та необхідність визнання Святого Письма єдиним джерелом релігійної істини. У 1523 р. паризький професор Якоб Фабер переклав французькою мовою Новий Заповіт, а вчений Гійом Фарель у 1526 р. вперше виступив із різкою критикою католицизму й закликав до Реформації у Франції.

Досить значний вплив на розвиток протестантизму в країні мало поширення ідей Ж. Кальвіна. У Південній

ЦІКАВІ ФАКТИ

На середину XVI ст. найбільшим за кількістю населення французьким містом був Париж, що налічував 220 тис. осіб. Наприкінці XV ст. майже 97% населення Франції проживало в сільській місцевості. До кінця XVII ст. частка селянства становила вже близько 80%. Період XVI ст. дослідники називають «прекрасним століттям» в історії Франції, коли в країну повернулися мир, процвітання та оптимізм. Саме завдяки цьому розпочалося неухильне зростання її населення.

? Назвіть факти, що свідчать про початок поширення у Франції ідей Реформації та ставлення влади до неї.

Лефевр д'Етапль. Художник Жан де Лаон. Гравюра 1581 р.

? Чи дійсно релігійні війни стали трагедією для тогочасної Франції? Поясніть свою думку.

Релігійні (гугенотські)

війни у Франції — низка громадянських конфліктів між католиками, які становили більшість населення, і гугенотами — протестантською меншістю, що сповідувала кальвінізм.

Герцог Франсуа де Гіз. Художник Франсуа Клуе. 1550—1560 рр.

Франції з'явилися громади прихильників кальвіністського вчення, яких називали гугенотами («товариші»). Проте більшість французів не підтримала кальвінізм. Населення півночі країни, у тому числі Парижа, залишалося вірним католицизму. На відміну від Німеччини, католицька церква у Франції підкорялася королю та своєю діяльністю не викликала такого невдоволення.

Король Франсуа I у середині 30-х рр. XVI ст. почав переслідувати гугенотів. У 1535 р. влада заарештувала 300 осіб і 35 із них засудила до страти. Із 1540 р. в країні розгорнула діяльність інквізиція. Новий король Анрі II у перші роки свого правління створив для боротьби проти гугенотів спеціальну «Вогняну палату», яка за перші три роки діяльності ухвалила 500 обвинувальних вироків. Однак це не могло зупинити поширення ідей Реформації у Франції.

4 ПРИЧИНИ Й ПОЧАТОК РЕЛІГІЙНИХ ВІЙН У ФРАНЦІЇ. ВАРФОЛОМІВСЬКА НІЧ.

У 50—60-х рр. XVI ст. Франція переживала тяжку кризу. Сподівання дворян на воєнну здобич, нові землі та посади внаслідок війн, які вела в цей час Франція, не виправдалися. До того ж «революція цін» призвела до різкого зменшення їхніх прибутків. У цій ситуації ідеали Реформації приваблювали частину дворянства можливістю захопити церковні землі. Водночас ті, хто залишався вірним королю й католицькій церкві, сподівалися отримати у винагороду за свою відданість володіння супротивників.

Однак більшість дворянства не мала чітко визначеної позиції та зберігала нейтралітет. На чолі прихильників католицької церкви стояла родина лотаринзьких герцогів Гізів. Вождями гугенотів стали принци з родини Бурбонів, яким належало королівство Наварра на кордоні Франції та Іспанії. Між цими двома угрупованнями й розпочалися війни, які тривали 36 років (1562—1598 рр.) та отримали назву **релігійних (гугенотських) війн**.

Основними причинами війн стало загострення релігійної боротьби між католиками й гугенотами та ускладнення політичної ситуації у Франції. Напередодні війн французький уряд намагався проводити політику віротерпимості. Проте примирити сторони не вдалося.

Приводом до війн стала така подія. 1 березня 1562 р. герцог Франсуа де Гіз, проїжджаючи зі своїм загоном через містечко Вассі, напав на гугенотів, які зібралися на богослужіння. Було вбито 23 особи та майже 200 осіб поранено. Католицький Париж зустрів герцога Ф. де Гіза як героя, а гугеноти сприйняли це як початок війни.

У перші десять років жодна сторона не могла здобути незаперечної переваги. За згодою короля Шарля IX 24 серпня 1572 р. в Парижі та інших містах Франції відбулося масове винищення гугенотів та їхніх родин, що призвело

Варфоломіївська ніч. Художник Франсуа Дюбуа. 1572—1584 рр.

? Яку інформацію про Варфоломіївську ніч надає ілюстрація?

до загибелі тисяч людей. Ця подія увійшла в історію під назвою Варфоломіївська ніч. Війни між католиками й гугенотами спалахнули з новою силою.

Тепер гугеноти розгорнули боротьбу за зміну королівської династії та створили в 1576 р. на півдні Франції гугенотську Конфедерацію з окремими органами правління, податками, військом. Її очолив Анрі Наваррський.

Королем Франції після смерті Шарля IX став його брат Анрі III Валуа. Відсутність у нього нащадків перетворювала Анрі Наваррського на найвірогіднішого кандидата на престол. Імовірність появи короля-гугенота спонукала католиків до активних дій. У 1585 р. вони створили Лігу — об'єднання

Герцог Анрі де Гіз.
Невідомий художник. 1580 р.

? Які риси характеру історичних осіб, зображених на с. 69—74, прагнули показати художники?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З опису подій Варфоломіївської ночі в Парижі французьким письменником-гугенотом Теодором д'Обіньє у «Загальній історії» (1620 р.)

...Із вечора герцог [Анрі де] Гіз, головний керівник заходу, покликав до себе декілька французьких і швейцарських капітанів і промовив до них: «Настав час, коли відповідно до волі короля потрібно помститися богопротивному роду...». Сказавши це, він розташував своїх капітанів з обох боків Лувру (королівського палацу), наказавши їм не випускати звідти нікого з прибічників принців Бурбонів (у Парижі). Міський голова повідомив капітанів міста, що вони мають опівночі чекати біля міської ратуші... Особливо незвичним видався наказ не жаліти нікого, і що всі міста Франції чинитимуть так само... Про час езекуції вони дізналися за дзвоном великого набату в палаці...

[Після цього] вулиці Парижа заповнили озброєні люди. (Герцог Гіз зі своїми прибічниками дісталися квартири адмірала Коліньї, одного з лідерів гугенотів, і вбили його.)

...Також кажуть, що герцог [Гіз], перш ніж рушити на вулиці та повсюдно спонукати до повного завершення того, що так успішно розпочалося, вдарив у живіт (труп адмірала Коліньї)...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яку інформацію про події Варфоломіївської ночі в Парижі можна отримати з тексту історичного джерела.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Загалом у Франції в період релігійних війн, що тривали 36 років, відбулося вісім воєнних конфліктів. Вони забрали багато життів, однак загальну кількість загиблих не було встановлено. Лише під час Варфоломійської ночі, за різними оцінками, загинуло від кількох тисяч до десятків тисяч гугенотів.

Анрі IV. Художник Франс Пурбус (Молодший). 1600 р.

католицьких міст. Її очолив син Ф. де Гіза герцог Анрі де Гіз, який також висунув претензії на французьку корону. Країна розділилася на дві ворогуючі частини: гугенотський південь і католицьку північ.

5 ЗАВЕРШЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ВІЙН. Король Анрі III виявився неспроможним покращити ситуацію. Герцог А. де Гіз вимагав від нього позбавити Анрі Наваррського права на наступництво престолу. Король у відповідь оголосив про розпуск Ліги. Герцог А. де Гіз підняв населення Парижа на боротьбу проти короля. Анрі III уклав союз із гугенотами та за їхньою допомогою заспокоїв Париж. Проте невдовзі його було вбито. У Франції встановилося безвладдя. Король Іспанії Феліпе II і Папа Римський обговорювали можливість обрання королем Франції іспанського принца.

Налякані ситуацією в країні прибічники католиків погодилися визнати королем Анрі Наваррського, але вимагали від нього прийняти католицизм. Останній відповів на це словами: «Париж вартий меси!» (меса — католицька церковна служба) і став католиком. У 1594 р. він коронувався під ім'ям Анрі IV.

Релігійні війни завершив **Нантський едикт**, виданий новим королем у **1598 р.** Католицизм визнавався панівною релігією, але гугеноти отримали дозвіл вільно сповідувати свою віру та утворювати релігійні громади в усіх містах, крім Парижа. Вони могли обіймати будь-які державні посади. Як гарантію здійснення цієї угоди гугеноти зберігали на півдні 200 фортець із гарнізонами та 25-тисячну армію.

Значення Нантського едикту полягало в тому, що він припинив релігійні війни у Франції, надав гугенотам певні громадянські права, відкривши шлях до релігійної терпимості.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У XVI ст. у Франції розпочалося становлення абсолютної монархії.
- У Ранній Новий час відбулися зміни у структурі дворянства, і воно поділилося на старе і нове.
- Поширення у Франції ідей Реформації викликало в країні глибокий розкол між її прихильниками та противниками, що спричинило тривалі релігійні війни.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1562—1598 рр. — релігійні (гугенотські) війни у Франції.

1598 р. — укладення Нантського едикту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте дату або термін».

Правила гри. Учитель/вчителька загадує дату або термін, записує на картці та кладе її в конверт. Учні

та учениці мають право поставити йому/їй певну кількість запитань (наприклад, шість), щоб з'ясувати загадану дату або термін. Учитель/вчителька може відповісти тільки «так», «ні» або «частково».

 2. Які зміни відбулися у Франції в першій половині XVI ст. під час становлення абсолютної монархії? **3.** Назвіть нові явища в суспільному житті та економіці тогочасної Франції. **4.** Як поширення ідей Реформації вплинуло на суспільну ситуацію в країні? **5.** Визначте причини, результати й наслідки релігійних війн у Франції.

 6. Покажіть на карті (с. 70) події, пов'язані з розгортанням релігійних війн у Франції. **7.** Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6).

8. Складіть перелік змін, які відбулися у Франції в період становлення абсолютної монархії.

 9. Робота в парях. Обговоріть і порівняйте релігійні війни в Німеччині та Франції. Яким, на вашу думку, є їхнє значення для Європи? **10.** Напишіть листа від особи жителя/жительки Франції до свого друга або подруги в Німеччині з розповіддю про те, до чого призвело поширення ідей Реформації в країні. **11.** Підготуйте есе за темою «Уроки релігійних війн у Франції». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 229).

§ 10. Завершення формування абсолютної монархії у Франції

1 ПІДНЕСЕННЯ ФРАНЦІЇ ЗА АНРІ IV. У період правління Анрі IV (1594—1610 рр.) було наведено лад у господарстві Франції, яке занепало за роки релігійних війн; стягування податків із населення було впорядковано та зменшено. Анрі IV отримав прізвисько «добрий король».

Здійснення заходів, спрямованих на відбудову й розвиток економіки, було насамперед пов'язано з діяльністю першого міністра Франції Максимільяна де Бетюна Сюллі. Він вважав, що відновити економіку можна лише за сприяння розвитку сільського господарства та промисловості.

Ремісників звільнили від обмежень, які накладали цехові статuti, створили сприятливі умови для розвитку мануфактурного виробництва. Обмежувалося ввезення промислових виробів з інших країн, а вивезення сировини призупинялося. Для розширення виробництва з королівської скарбниці власникам мануфактур навіть надавалася грошова допомога. Виникли привілейовані королівські мануфактури, що виготовляли шовк, фаянсові вироби, парфуми. Політика, яку уряд Анрі IV здійснював для відродження господарського життя Франції, базувалася на популярних серед тогочасних європейських економістів принципах **протекціонізму** та **меркантилізму**.

Зовнішню політику Анрі IV спрямовував на сприяння розвитку заморської торгівлі. У 1604 р. розпочалася колонізація французької Канади, губернатором якої призначили мандрівника Самюеля де Шамплейна.

Головними противниками Франції в Європі Анрі IV вважав іспанських і австрійських Габсбургів. Він намагався протидіяти спробам іспанського короля Феліпе II придушити Реформацію, розуміючи, що посилення Іспанії зачіпатиме інтереси Франції. Вважаючи війну з Габсбургами неминучою, Анрі IV і Сюллі активно готувалися до неї. Проте вбивство французького короля припинило цю підготовку.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про роль періоду правління короля Анрі IV в історії Франції; як відбувалося зміцнення абсолютизму за Рішельє під час правління Луї XIII; якими були особливості абсолютизму за Луї XIV; про роль Кольбера в історії тогочасної Франції.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке абсолютизм (абсолютна монархія)? **2.** Якими були основні передумови появи абсолютизму у Франції? **3.** Укажіть зміни, які відбувалися в управлінні Францією на початковому етапі становлення абсолютизму. **4.** Назвіть найважливіші, на вашу думку, події історії Франції XVI — початку XVII ст. Поясніть свій вибір.

 Чи можна вважати Анрі IV видатним державним діячем Франції? Чому?

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на підтримку й захист власних виробників товарів від іноземної конкуренції.

Меркантилізм — економічна політика доби становлення капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними загарбаннями й торговельними війнами.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Парламентської декларації про знесення замків» (1626 р.)

...Щоб в усіх укріплених місцях, що розташовані всередині нашого королівства... укріплення були знесені та зруйновані; навіть старі стіни мають бути зруйновані, відповідно до того, як це буде визнано для блага і спокою наших підданих і безпеки держави, так щоб наші піддані відтепер не боялися, що названі укріплення спричинять для них якийсь неспокій і щоб ми були вільні від видатків, які змушені виділяти на гарнізони.

? 1. Як у джерелі обумовлюється доцільність знесення укріплень усередині країни? 2. Як зруйнування замків мало посилити владу короля у Франції?

2 ЗМІЦНЕННЯ АБСОЛЮТИЗМУ ЗА РІШЕЛЬЄ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ЛУї XIII. Зміцнення країни продовжив перший міністр Франції за правління короля Луї XIII (1610—1643 рр.) кардинал католицької церкви герцог **Арман-Жан дю Плессі Рішельє**.

Рішельє вдалося привернути увагу короля своїми виступами на зборах Генеральних штатів у 1614 р., куди його обрали представником від духовенства. Саме він виголосив промову від свого стану на завершальному засіданні Генеральних штатів 1615 р. Було вирішено, що наступного разу вони зберуться через 175 років. Це стало черговим свідченням того, що Франція переходила від станово-представницької до абсолютної монархії.

Одним зі своїх головних завдань Рішельє вважав посилення авторитету королівської влади. Наприкінці життя у своєму «Політичному заповіті» він писав: «Коли Ваша Величність вирішила запросити мене до Вашої Ради (Королівської ради), можу зазначити, що гугеноти поділяли з вами владу в державі, дворяни поводитися так, наче не були вашими підданими, а губернатори почували себе правителями своїх земель... Союзи з іншими державами перебували в занедбаному стані, а особиста вигода переважала над загальним добробутом».

Нагальною потребою, без вирішення якої Францію не можна було вважати цілісною державою з необмеженою владою короля, за переконанням Рішельє, стала ліквідація гугенотських привілеїв на півдні країни. Війни проти гугенотів, що розпочалися в 1620 р., завершилися перемогою королівської армії. Фортеці гугенотів зруйнували. У 1629 р. з'явився «Едикт милості», за яким гугенотам дозволялося сповідувати їхню віру, але заборонялося мати гарнізони та фортеці.

Рішельє розпочав рішучу боротьбу проти старої родовитої аристократії. Усіх її представників, які не бажали коритися королівській владі, відправили у вигнання або засудили, а їхні замки зруйнували. Під загрозою смерті заборонили дуелі — поєдинки між дворянами. Для виконання своїх рішень на місцях Рішельє змінив систему управління та зробив її залежною від короля. З'явилися посади інтендантів — королівських урядовців у провінціях, які повністю відповідали за надходження податків і стан справ на своїх землях. На відміну від інших чиновників, які купували свої посади, інтендантів призначав король. Вони поступово підпорядкували весь апарат управління провінціями, посилили в них владу короля та зменшили тим самим вплив місцевої знаті.

У центральному апараті посилилася роль призначуваних королем секретарів, що контролювали певні питання.

Чимало зусиль Рішельє доклав для розвитку військового й торговельного флоту. У цей час у Середземному морі панував флот Іспанії, яку Франція вважала своїм противником.

Франція мала там лише 12 галер. Зусиллями Рішельє ситуація змінилася. На 1635 р. французький флот у Середземному морі налічував декілька десятків суден різних видів, які мали 1 тис. гармат і понад 5 тис. матросів.

Зусилля з розвитку торговельного флоту були обумовлені прагненням Рішельє налагодити вільну торгівлю з Новим Світом і створити там французькі колонії. Він активно сприяв заснуванню торговельних компаній (за роки його перебування при владі з'явилося 22 компанії). Сам Рішельє був головним учасником торговельної компанії «Нова Франція», яка здійснювала колонізацію Канади. За Рішельє Франція активно розбудовувала свою колоніальну імперію, вела боротьбу проти Англії та Нідерландів за нові території.

У зовнішній політиці перший міністр робив усе, щоб піднести престиж своєї країни в європейських справах. У 1635 р. Франція втрутилася в Тридцятилітню війну. Завдяки дипломатичному таланту Рішельє країна домоглася послаблення впливу Іспанії в Європі.

Велику увагу Рішельє приділяв також розвитку науки й культури, але вимагав від їхніх діячів підтримки своєї політики, прагнучи поставити ці галузі на службу французькому абсолютизму. Він ініціював відродження Сорбонни (Паризького університету) і створення Французької академії.

Головним підсумком діяльності Рішельє стало затвердження у Франції абсолютизму. За роки перебування на посаді першого міністра він міцно тримав у своїх руках важелі управління державою, вчасно помічав небезпеку для розвитку Франції та усував її.

Кардинал Рішельє. Художник Філіпп де Шампань. 1642 р.

? Проаналізуйте портрети історичних діячів Франції XVII ст. (с. 77—79). Які риси своїх персонажів прагнули показати художники? Поясніть свою думку.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Політичного заповіту» Рішельє (1688 р.)

Я кажу, що дворянство слід розглядати як один із найголовніших нервів держави, який може сприяти її збереженню й посиленню.

Хоча дворяни заслуговують на те, щоб із ними поводитися добре, коли вони поведуться добре, але потрібно бути з ними суворими, якщо вони нехтують тим, до чого зобов'язує їхнє походження. Я з усією твердістю кажу, що ті, хто відстав від доблесті предків, ухиляється від того, щоб служити короні шпагою та життям постійно й твердо, як вимагають закони держави, заслуговує бути позбавленим блиску свого походження і примушеним нести частину турбот народу.

Честь для них мусить бути дорожчою за життя, тому їх належить карати радше позбавленням першої, ніж останнього...

Якщо нічого не слід забувати, щоб зберегти дворянство в істинній доблесті його попередників, то водночас не треба нічого робити, щоб зберегти за ним володіння подарованої землі або перейматися можливим придбанням нової.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яке місце в державі Рішельє відводив дворянству? **2.** Чим, на вашу думку, була зумовлена така позиція Рішельє?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Арман-Жан дю Плессі

Рішельє народився в небагатій дворянській родині. Спочатку він хотів вступити до війська, але потім вирішив служити церкві. У 22-річному віці Рішельє став єпископом. Юнак мав неабиякі літературні здібності, здобув добру освіту. У віці 31 року Рішельє призначили військовим міністром, із 1624 р. він був членом Королівської ради, згодом — першим міністром Франції (главою уряду). Упродовж 18 років Рішельє фактично правив Францією за досить нерішучого короля Луї XIII. Як влучно зауважив один із сучасників кардинала, «Луї XIII лише носив корону, а Рішельє мав скіпетр».

Луї XIV. Художник Гіацинт Ріго. 1701 р.

Фронда — громадсько-політичний рух проти абсолютизму у Франції середини XVIII ст.; сукупність антиурядових заворушень, що відбувалися у Франції в 1648—1653 рр.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Анна Австрійська, донька іспанського короля Феліпе III, вважалася першою красунею тогочасної Європи. Проте її стосунки з Луї XIII поступово погіршувалися через схильність Анни до інтриг і спроби проводити у Франції проіспанську політику. Вона підтримувала змови проти Рішельє, а останній ставився до неї відверто вороже. Стосунки Анни Австрійської та Луї XIII стали однією із сюжетних ліній славнозвісної трилогії французького письменника XIX ст. Александра Дюма «Три мушкетери», «Двадцять років по тому», «Віконт де Бражелон, або Десять років по тому».

З АБСОЛЮТИЗМ ЗА ЛУЇ XIV. Формування абсолютної монархії загалом завершилося за часів правління Луї XIV (1643—1715 рр.). Його проголосили королем Франції у п'ятирічному віці. Від його імені правила мати Анна Австрійська, а фактично — її фаворит, наступник Рішельє на посаді першого міністра кардинал Джуліо (Жуль) Мазаріні. На цій посаді він продовжував політику Рішельє, спрямовану на зміцнення Франції та посилення королівської влади.

За Мазаріні успішно для Франції завершилася Тридцятилітня війна. Держава здобула панівне становище в тогочасній Європі.

Потребуючи коштів на реалізацію своїх планів, Мазаріні запровадив нові податки, що викликало невдоволення населення та протести в різних регіонах країни.

У 1648 р. у Франції розпочалися антиурядові заворушення, що тривали до 1653 р. Ці події увійшли в історію як **Фронда**. Мазаріні зміг приборкати виступи. Поразка Фронди сприяла зміцненню королівської влади.

Після смерті Мазаріні Луї XIV заявив, що не призначатиме нового першого міністра та управлятиме сам. Своєю діяльністю король довів, що він є правителем, гідним могутньої європейської держави. Головним виконавцем волі короля, інтендантом (міністром) фінансів і фактичним главою уряду став Жан-Батіст Кольбер. Саме з його діяльністю пов'язана внутрішня політика уряду короля Луї XIV.

У сфері економіки Кольбер, як і його попередники, дотримувався політики протекціонізму. Запровадивши високі мито, він захистив французьких виробників від конкуренції з іноземними товарами. Вивезення із Франції сировини повністю заборонили.

Анна Австрійська. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1620—1625 рр.

Кардинал Мазаріні. Художник П'єр Міньяр. 1658—1660 рр.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі спогадів Луї XIV (1661 р.)

Що ж до осіб, які мали допомагати мені в моїй праці, то я вирішив не брати зовсім першого міністра; і якщо зі мною погодитесь ви... то це ім'я назавжди зникне у Франції, бо немає нічого негіднішого, ніж бачити в руках одного всі королівські функції, а в руках іншого — самий лише королівський титул. Заради цього необхідно було розділити мою довіру й виконання моїх приписів, не віддаючи їх нікому повністю...

Коли працюєш для держави — працюєш на себе. Благо одного складає славу іншого. Коли перше

З Едикту про морську торгівлю, який видав Луї XIV за наполяганням Кольбера (1669 р.)

Через те, що торгівля, особливо морська, є життєдайним джерелом, що приносить державі добробут і поширює його також серед підданих, і що не можна знайти більш чистого й законного засобу набути багатства; при тому, що воно завжди було у великій пошані в найбільш забезпечених народів; через те, що для блага наших підданих і для нашого власного задоволення важливо повністю знищити

Із «Курсу державного права Франції» — підручника для онука Луї XIV (кінець XVII ст.)

Франція є монархічною державою в найбільш широкому значенні цього слова. Король уособлює в ній усю націю загалом. Тоді як кожна приватна особа являє собою лише ізольовану особу перед королем. Отже, уся могутність, уся влада зосереджені в руках короля, і в королівстві не може бути

щасливе, високо піднесене й могутнє, тоді той, хто є причиною цього щастя, набуває слави і, відповідно, має більше, ніж його підлеглі щодо нього й самих себе, користуватися всім, що є найбільш приємним у житті.

? Робота в парах. 1. Обговоріть і визначте, як Луї XIV оцінював роль і місце короля в державі.
2. Яку особливість здійснення влади королем у період завершення формування у Франції абсолютної монархії відображено в тексті?

залишки все ще поширених поглядів, що заняття морською торгівлею несумісне з дворянством і позбавляє його привілеїв, ми вирішили... оголосити заняття морською торгівлею таким, що не зменшує дворянської гідності...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як наведений документ мав вплинути на становище французького дворянства.

жодної іншої влади, крім тієї, яку встановлює король... Нація не створює самостійного тіла у Франції — вона вся перебуває в особі короля.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як у джерелі відображено державний устрій Франції як абсолютної монархії.

Значні кошти щорічно виділялися на утримання, ремонт і будівництво доріг. Чимало зусиль докладалося для створення та розвитку французьких колоній.

Розвивалася морська торгівля. За підтримки держави активну діяльність розгорнули Ост-Індська і Вест-Індська торговельні компанії. У 1683 р. Франція посіла третє місце в Європі після Нідерландів та Англії за обсягами морської торгівлі. За турботу про французький військовий флот Кольбера називали його «батьком». Значно зросла кількість французьких суден і було запроваджено матроську повинність для служби на флоті. Завдяки реформі армії тепер вона налічувала 320 тис. осіб і стала найсильнішою в Європі.

В управлінні фінансами Кольбер вирізнявся впертістю та суворістю аж до жорстокості. Викоріненням зловживань у цій сфері займалася Особлива судова палата.

Чимало уваги Кольбер приділяв розвитку науки й мистецтва. За його сприяння з'явилися Академія написів і літератури, Королівська академія наук, Королівська академія музики та Королівська академія архітектури. За пропозицією

Жан-Батіст Кольбер. Художник Філіпп де Шампань. 1655 р.

Кольбер знайомить Луї XIV із членами Королівської академії наук. Художник Анрі Тестелен. Близько 1667 р.

Члени Французької академії пропонують королю Луї XIV Словник Академії. Художник Жан Марієтт. 1694 р.

Кольбера було відкрито Паризьку обсерваторію. Він збільшив королівську бібліотеку, створив ботанічний сад, фінансував експедиції для дослідження нових земель.

Міцна фінансова система, надійна армія — ось те, на що перш за все спиралася королівська абсолютна влада за Луї XIV. Уся вища судова влада також належала королю. За його наказом дозволялося ув'язнити будь-яку людину та без суду відправити її до паризької в'язниці Бастилії.

Навіть відносини з католицькою церквою Луї XIV побудував на її всебічній залежності від короля. У 1685 р. було повністю скасовано Нантський едикт, заборонено кальвінізм, а понад 200 тис. гугенотів мусили залишити Францію.

У зовнішній політиці Луї XIV докладав чималих зусиль, щоб перешкодити Габсбургам панувати в Європі. Водночас він намагався збільшити територію своєї держави, загарбавши сусідні землі. За 54 роки самостійного правління Луї XIV Франція протягом 32 років вела війни. У 1667—1668 рр. вона завоювала іспанські Нідерланди, однак війна 1672—1678 рр. за підкорення Голландії завершилася поразкою. Причинами невдач Франції у цій війні та наступних — у 1683—1684 рр. (Війна за об'єднання), 1688—1697 рр. (Війна Аугсбурзької ліги) та 1701—1713 рр. (Війна за іспанську спадщину) — став опір як католицьких, так і протестантських держав спробам короля підпорядкувати своїм інтересам усю Європу.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ За правління Анрі IV у Франції відновили зруйноване тривалими релігійними війнами господарство, король посилив свою владу та міжнародний авторитет країни.
■ Рішельє відіграв важливу роль в історії Франції. Його зусилля були спрямовані на зростання могутності держави.

■ Кольбер своєю економічною політикою сприяв посиленню Франції. Проте його діяльність часто ставала несумісною з невгамовною жагою до війн Луї XIV.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1629 р. — прийняття «Едикту милості».

1685 р. — заборона кальвінізму у Франції указом Луї XIV.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Історична абетка».

Правила гри. Учитель/вчителька називає букву алфавіту. Окремі учні та учениці або команди за визначений час мають записати слова, які починаються на цю букву, пов'язані зі змістом параграфа. Перемагають ті, чий перелік буде найдовшим.

2. Дайте оцінку діяльності короля Анрі IV.

3. Яку роль в історії Франції відіграв її перший міністр Рішельє? Проаналізуйте діяльність Рішельє та визначте риси характеру та ділові якості, які були йому притаманні. **4. Колективне обговорення.** Як вплинули на розвиток Франції дії короля Луї XIV та Кольбера?

5. Покажіть на карті (с. 70) місця, де відбулися події, пов'язані з розвитком Франції в цей період.

6. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **7.** Складіть таблицю «Розвиток Франції в 1594—1715 рр.».

Король, роки правління	Глава його уряду	Внутрішня політика	Зовнішня політика

8. Робота в малих групах. За додатковими джерелами опрацюйте інформацію про правителів і глав урядів Франції наприкінці XVI — на початку XVIII ст. Обговоріть і сформулюйте обґрунтоване судження про їхню діяльність. Якими моральними цінностями, на вашу думку, керувалися французькі правителі й глави урядів цього періоду?

9. Напишіть листа від особи французької/французької, що жив(-ла) за правління Анрі IV, Луї XIII або Луї XIV (на вибір), до своїх родичів в іншій країні зі спогадами про цей час. За необхідності зверніться до додаткових джерел.

10. Розв'яжіть пізнавальну задачу. Анрі IV у Франції називали «добрим королем». Як, на вашу думку, можна було б назвати Луї XIII і Луї XIV? Чому?

§ 11. Володіння Габсбургів. Національно-визвольна війна в Нідерландах

1 **ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ у другій половині XVI ст.** Після зречення престолу в 1556 р. Карла V володіння Габсбургів було поділено. Іспанія, Нідерланди та Італія відійшли до його сина Феліпе II (1556—1598 рр.), а австрійські землі та посаду імператора отримав його брат Фердинанд I (1556—1564 рр.). Такий розподіл загалом позитивно вплинув на становище в імперії. На відміну від ревного католика Феліпе II, схильний до компромісів Фердинанд I був одним з авторів Аугсбурзького релігійного миру.

У другій половині XVI — на початку XVII ст. Фердинанду I вдавалося підтримувати територіальну цілісність імперії та релігійний мир, вирішуючи конфлікти, що виникали, переважно правовими засобами (без застосування сили).

Проте відносини між католиками, лютеранами й кальвіністами залишалися напруженими. Під впливом рішень Тридентського собору активізувалася Контрреформація. У деяких німецьких князівствах почалося переслідування католиками протестантів. До цього додавалося поступове посилення невдоволення імперськими порядками.

Феліпе II, успадкувавши трон батька та значну частину його володінь, став власником земель, які розташовувалися не лише в Європі, але й у Новому Світі. Цю ситуацію відображало тогочасне висловлювання, що він володіє

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про те, що сталося з володіннями Габсбургів після зречення Карла V; яким було становище Нідерландів під владою іспанських Габсбургів у XVI ст.; про причини й початок національно-визвольної боротьби в Нідерландах; яку політику проводив у Нідерландах герцог Альба та як перемогло повстання на півночі країни; про результати, значення та наслідки Національно-визвольної війни в Нідерландах.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Покажіть на карті атласу територію Священної Римської імперії наприкінці правління Карла V. **2.** Коли та під впливом яких подій Карл V зрікся влади?

3. Якими були особливості вчення Ж. Кальвіна?

4. Чим кальвінізм приваблював буржуазію?

? Яку роль відігравав король Іспанії Феліпе II у тогочасній Європі? Поясніть свою думку.

Нідерланди («нижні землі») — землі, розташовані в Нижньому Рейні, на Маасі, Шельді та узбережжі Північного моря.

Національно-визвольна війна — збройна боротьба народів проти чужоземного панування та за зміну свого становища.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із виступу іспанського короля Феліпе II перед нідерландським дворянством (1559 р.)

...Крім шкоди Божій справі, як доводить досвід минулого, зміна релігії завжди супроводжується зміною державного устрою, і часто бідняки, нероби й волоцюги користуються цим як приводом, щоб заволодіти майном багатих...

? **Робота в парак.** Обговоріть і визначте, яким було ставлення Феліпе II до Реформації.

? Проаналізуйте портрети на с. 82—85. Які спільні й відмінні риси були притаманні зображенню історичних діячів на портретах XVI ст. різними майстрами? Підготуйте повідомлення з презентацією про одного із цих діячів. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).

«імперією, над якою ніколи не заходить сонце». Себе Феліпе II оголошував захисником католицької церкви в боротьбі з протестантизмом, ісламом та ересями. За умовами Іберійської унії 1580 р. він став королем Португалії та отримав усі її колонії.

Феліпе II допомагав католицькій владі Франції перемогти гугенотів у релігійних війнах. Він намагався підкорити протестантську Англію, але зазнав поразки в морській битві. Здобувши важливу перемогу біля Лепанто в 1571 р., Феліпе II захистив від османського загарбання Західне Середземномор'я. Складним випробуванням для короля стала ситуація в Нідерландах. Унаслідок його політики там спалахнула **Національно-визвольна війна** проти іспанського панування, яка завершилася перемогою повсталих.

2 **НИДЕРЛАНДИ ПІД ВЛАДОЮ ІСПАНІЇ В XVI ст.** Із величезних володінь Іспанії виділялися Нідерланди. У середині XVI ст. вони займали територію, на якій сьогодні розташовані Нідерланди, Бельгія, Люксембург і частина Північної Франції.

Тут не було родючих земель, корисних копалин, країна постійно потерпала від повеней. Головним її багатством стали працелюбні жителі. Вони з гордістю казали: «Бог створив небо, а ми — суходіл». Нідерландці відвойовували в моря землю, на якій створювали нові поля та будували свої поселення.

Фердинанд I. Художник Ганс Боксбергер (Старший). XVI ст.

Феліпе II. Художник Тіціан Вечелліо. 1551 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

3 «Опису Нідерландів» флорентійського дипломата Людовіко Гвіччардіні про місто Антверпен як відображення економічного розвитку Нідерландів у XVI ст. (1567 р.)

Місто живе головним чином торгівлею, своїм добробутом і відомістю значною мірою зобов'язане іноземцям. Зверну увагу, що, по-перше, крім місцевих жителів і вихідців з інших міст країни, а також численних купців із Франції, яких тут під час миру буває дуже багато, в Антверпені є ще понад тисяча купців, які належать до шести різних національностей і мешкають тут навіть у воєнний час. Це німці, данці з ганзейцями, італійці, іспанці, англійці та португальці...

Підкоряючись місцевим законам, іноземні купці можуть жити тут абсолютно спокійно, носити свій

національний одяг і дотримуватися в усьому звичаїв своєї країни. Іноземці користуються в Антверпені, як у Нідерландах узагалі, більшою свободою, ніж в усіх інших державах світу... Завдяки іноземцям у місті завжди знають новини з усього світу. Найбагатші й найвідоміші з усіх купців-іноземців — Фугери, німці з міста Аугсбург...

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яку роль відігравала торгівля в розвитку Антверпена? **2.** Що, на вашу думку, приваблювало в місті іноземних купців?

Нідерланди поділялися на 17 провінцій, які відрізнялися за рівнем розвитку. На півночі земля належала вільним селянам, які часто використовували найману робочу силу. Саме тут поступово формувалися нові, ринкові відносини. На півдні більша частина землі перебувала у власності дворян. На ній працювали вільні селяни, які виконували повинності за користування землею. Однак і на півдні Нідерландів розвивалися ринкові відносини, особливо в промисловості. Ткацькі мануфактури Фландрії виготовляли сукно, шовкові вироби, килими.

Після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перетині нових торговельних шляхів, а місто Антверпен стало центром світової торгівлі. Завдяки економічному зростанню Нідерланди перетворилися на найбільш населену територію тогочасної Європи.

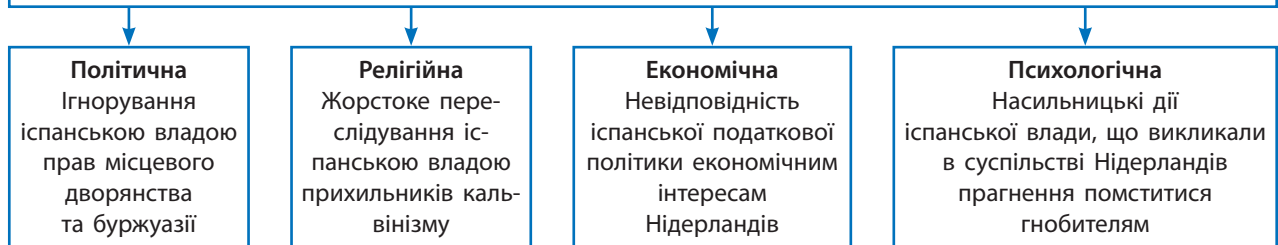
У другій половині XV ст. Нідерланди увійшли до складу Священної Римської імперії. Ця невелика територія давала їй у чотири рази більше прибутку, ніж усі володіння в Новому Світі. Однак значні податки, що збирали з Нідерландів, ішли на ведення війн імперії із сусідніми країнами в Європі, Османською імперією та протестантськими князівствами Німеччини. Нідерландці сприймали ці війни як непотрібні або шкідливі, оскільки вони велися з їхніми важливими торговельними партнерами.

? Чи згодні ви з тим, що іспанське панування заважало розвитку Нідерландів у XVI ст. Поясніть свою думку.

Віллем ван Оранье («Мовчазний»). Художник Адріан Кей. 1579 р.

Причини Національно-визвольної війни проти іспанського панування в Нідерландах (1566—1648 рр.)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА В НІДЕРЛАНДАХ (1566—1648 рр.)

Поширення ідей Реформації спричинило появу в країні спочатку досить значної кількості прихильників лютеранства, а потім — кальвінізму. Для боротьби з ними влада імперії розпочала в Нідерландах діяльність інквізиції та видала особливі закони проти протестантів.

У самому нідерландському суспільстві, залежному від розвитку торгівлі й підприємництва, переважали повага до свободи й віротерпимість. Переслідування владою протестантів викликало невдоволення та зростання напруженості в суспільстві.

? Чи є правильним судження, що Національно-визвольну війну в Нідерландах зумовила політика іспанського короля Феліпе II в країні? Чому?

3 ПРИЧИНИ Й ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В НІДЕРЛАНДАХ. Ситуація в Нідерландах, зумовлена політикою Феліпе II, який намагався перетворити їх на католицький регіон, ускладнилася. У країні збільшилася кількість іспанських військ, а вся влада зосередилася в руках

Державної ради (консультів) із прихильників іспанців. Утворилися 14 нових єпископств, активізувала діяльність інквізиція, почалися переслідування єретиків. Феліпе II заборонив нідерландським купцям торгувати з Новим Світом, у 40 разів збільшив розмір мита на вовну, яку вони купували в Іспанії. У Нідерландах закривалися суконні мануфактури, чимало людей втрачали роботу.

У 1565 р. група нідерландських дворян звернулася до штатгальтера (намісника) іспанського короля в Нідерландах Маргрете (Маргарити) Пармської із проханням припинити діяльність інквізиції та скликати Генеральні штати (парламент). Один із її радників презирливо назвав скромно одягнених дворян гезами, тобто жебраками. Згодом це прізвисько поширилося на всіх, хто боровся за визволення Нідерландів від іспанської влади. Їхньою відзнакою стали портрет Феліпе II і напис «Вірні королю до жебрацької суми» як згадка про невдале звернення дворян та натяк на те, що іспанська влада руйнувала їхню країну. Опозицію в Нідерландах очолив принц Віллем фан Ораньє (Оранський).

В умовах зростання загального невдоволення владою Іспанії кальвіністські проповідники рішуче засуджували католицьке «шанування ідолів», маючи на увазі ікони, і закликали народ знищувати їх.

Маргрете Пармська. Художник Антоніс Мор. 1562 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа герцога Альби до іспанського короля Феліпе II (1568 р.)

...Потрібно ще дуже багато зробити. Міста мають бути покарані за бунтарство; великі суми мають бути витиснуті з приватних осіб; має бути отримана згода [Генеральних] штатів країни на стягування постійного податку... Кожного необхідно примусити жити в постійному жаху, що дах може впасти йому на голову.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, що вважав головним в іспанській політиці щодо Нідерландів герцог Альба.

Із листа герцога Альби до іспанського короля Феліпе II (1573 р.)

...Якщо я захоплю Алькмаар, я вирішив не залишати живою жодної істоти. Ніж буде засаджено до кожного горла. Оскільки приклад Гаарлема не подіяв, можливо, цей приклад жорстокості примусить інші міста отямитися... До цього часу стриманість ні до чого не призвела... Нехай ваша величність не вірить у те, що добротою можливо що-небудь зробити із цим народом. Справи вже дійшли до тієї межі, що чимало людей, які народилися в цій країні й до цього часу виступали за милосердя, тепер відійшли від цієї омани та визнали свою помилку. Вони такої думки, що в Алькмаарі не потрібно залишати жодної живої душі, а що необхідно перебити всіх до останнього...

? Робота в парах. Обговоріть і сформулюйте своє ставлення до політики герцога Альби щодо повсталих нідерландців.

Фернандо Альварес де Толедо (герцог Альба). Художник Антоніс Мор. 1549 р.

УКРАЇНА І СВІТ

Український історик Р. Бутенко порівняв Національно-визвольну війну в Нідерландах і Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. Він зазначав, що як Нідерланди, так і Україна мали важливе економічне значення для країн, яким вони були підпорядковані. Нідерланди перебували в процесі поступового формування фермерських відносин. В Україні існували фільваркові господарства, а на її півдні, де створювалися козацькі зимівники, набули розвитку форми господарювання, тождні фермерським господарствам.

Боротьба і в Нідерландах, і в Україні була спричинена посиленням суперечностей у політичній, національно-релігійній і соціально-економічній сферах.

До боротьби Нідерландів проти іспанського абсолютизму в Європі поставилися загалом прихильно. Боротьба в Україні розпочалася після завершення Тридцятилітньої війни, коли Європа була виснажена та не хотіла бачити сильну незалежну Україну своїм сусідом.

Війна в Нідерландах перемогла лише на півночі країни. Нова держава стала однією з економічно розвинених країн Європи. Наслідки війни для України виявилися трагічними: створити незалежну державу не вдалося. Втрати від воєнних дій, голоду, хвороб тощо сягали 65—70% від тогочасного населення України.

У Нідерландах розпочалися стихійні виступи. Улітку 1566 р. окремі заворушення набули форми повстання проти іспанської влади та католицької церкви. Озброєні ремісники й селяни нищили церкви, монастирі, спалювали ікони. Протягом кількох днів повстання іконоборців охопило 12 із 17 провінцій. Воно започаткувало Національно-визвольну війну проти іспанського панування в Нідерландах.

Налякана Маргрете Пармська погодилася на деякі поступки за умови, якщо нідерландці припинять боротьбу. Проте цього не сталося. За розпорядженням Феліпе II в 1567 р. до Нідерландів було введено 10-тисячну іспанську армію на чолі з Фернандо Альваресом де Толедо (герцогом Альбою). Він почав «заспокоювати» Нідерланди мечем і вогнищем інквізиції. Було засновано Раду в справах про бунти (її назвали «Кривава рада»), яка мала необмежені повноваження. Майно бунтівників конфісковували. У країні збільшили податки. Упродовж перших трьох місяців влада стратила 1,8 тис. осіб. Багато людей через переслідування залишили країну.

У березні 1569 р. герцог Альба вирішив запровадити в Нідерландах нові податки: 10% — із продажу будь-якого товару, 5% — із продажу земельної власності та 1% — на все рухоме й нерухоме майно.

У Нідерландах, де кожен товар проходив через кілька рук, перш ніж потрапити до споживача, це призводило до значного підвищення цін. «Краще зберегти для Бога й короля збіднілу та зруйновану державу, — казав герцог Альба, — ніж мати її у квітучому стані для диявола та його поплічників — еретиків». Країну охопило обурення. Нідерландці зрозуміли, що їм уже нічого втрачати.

4 ПЕРЕМОГА ПОВСТАННЯ НА ПІВНОЧІ КРАЇНИ. ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ.

Населення Нідерландів розгорнуло боротьбу проти іспанської влади. У 1572 р. кораблі морських гезів кинули якор у порту Брілле. Разом із жителями міста вони знищили іспанський гарнізон, сформували велику морську ескадру й почали звільняти узбережжя, не допускаючи кораблі з допомогою для іспанської армії. У лісах з'явилися загони лісових гезів. Населення активно підтримувало їх.

Повстання охопило всю північ Нідерландів. Герцог Альба зневажливо назвав ці події «бунтом селянок» і додав: «Це не варте уваги». Проте він помилився. Повстанці на півночі перемагали, витісняючи іспанців. Для керівництва повстанням запросили В. фан Оранье. Він прийняв цю пропозицію і в 1572 р. став штатгальтером звільнених провінцій Голландія, Зеландія, Фрисландія та Утрехт.

Період 1573—1576 рр. виявився для повстанців найтяжчим. Іспанська армія нищила нідерландські міста, які підтримували повсталіх.

У 1575 р. Іспанія оголосила про банкрутство, після чого припинила забезпечувати платнею своїх найманців

Представники провінцій Нідерландів пропонують на підпис Вілему ван Ораньє Утрехтську унію в 1579 р.
Художник Жозеф-Дені Одеваре. 1815—1830 рр.

у Нідерландах, і ті вдалися до грабунків і насильства щодо місцевого населення. Так, було спалено місто Антверпен, де під час пожеж загинуло та було вбито близько 8 тис. осіб. Це спонукало більшість нідерландців до об'єднання зусиль у боротьбі з іспанською армією.

Восени 1576 р. північні (кальвіністські) і південні (католицькі) провінції Нідерландів підписали угоду «Гентське примирення», проголосивши взаємну релігійну терпимість та об'єднання зусиль для спільної боротьби з іспанськими силами. Цей союз протримався три роки.

У 1579 р. представники трьох провінцій, невдоволених діями кальвіністів, підписали Арраську унію та визнали владу іспанського короля Феліпе II. Згодом до них приєдналися інші провінції. У відповідь на це того самого року п'ять північних провінцій (пізніше їхня кількість збільшилася до семи) уклали **Утрехтську унію**. Цей союз започаткував створення на півночі країни незалежної держави. Унія стала правовою основою держави Сполучені провінції Нідерландів, яку за назвою найбільшої провінції також називали Голландська республіка, або Голландія. Республікою новостворена держава стала вимушено, оскільки монархи Англії та Франції, яким пропонували правити Нідерландами, не погодилися на це.

Протистояння Сполучених провінцій Нідерландів та Іспанії тривало до 1648 р. Стан війни між державами припинив Мюнстерський договір, що був складовою Вестфальського миру, яким завершилася Тридцятилітня війна. Під іспанською владою залишилися південні провінції Нідерландів (сучасна Бельгія).

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З Утрехтської унії (1579 р.)

...I. Названі провінції будуть поєднані й пов'язані союзом однієї з одною та разом і назавжди допомагатимуть одна одній усіма шляхами й засобами, так, якби вони склали одну провінцію; ніколи вони не матимуть права відокремитися, дозволити відокремитися або перейти [в інше володіння] за заповітом, дарунком, обміном, продажем, мирним договором, шлюбним договором або будь-яким іншим способом...

II. Також [встановлено], що вищезгадані провінції... допомагатимуть одна одній життям, майном і кров'ю проти будь-якого насильства, яке будь-хто може їм заподіяти під прикриттям імені його величності короля [Феліпе II] або на його користь.

IX. Також [встановлено], що без загальної одногосної ради та згоди вищеназваних провінцій не буде укладено жодної угоди...

XIII. Щодо релігії жителі Голландії та Зеландії дотримуватимуться своєї думки; інші провінції союзу регулюватимуться відповідно до статей релігійного миру, виробленого губернатором... у згоді з Генеральними штатами... Кожна особа вільна у своїй релігії, і ніхто не має зазнавати утисків у своїй релігії...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яку інформацію про Утрехтську унію можна отримати з документа.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із книги Томаса Мана «Багатство Англії в зовнішній торгівлі» про розвиток Голландії в XVII ст. (1628 р.)

...Відтоді як Сполучені провінції Нідерландів скинули із себе ярмо іспанського рабства, як чудово вони розвинули свої здібності! Які великі можливості отримали вони, щоб захищати свою свободу проти могутності такого великого ворога! І чи не відбулося все це завдяки їхнім безперервним зусиллям у торгівлі? Чи не є ці провінції складами товарів для більшості країн християнського світу, завдяки чому їхні багатство, мореплавання, моряки, ремесла, народ, а тому й суспільні прибутки зросли до дивовижної висоти? Якщо ми порівняємо часи їхнього поневолення з їхнім сучасним станом, вони здаватимуться нам іншим народом...

Наша мета — показати головні причини багатства й величі Голландії. Усьому світові здається дивом, що така маленька країна, навіть менша від наших двох кращих графств, маючи мало природних багатств, харчових запасів, лісів та інших необхідних припасів для війни або миру, незважаючи на це, має все це в таких кількостях, що крім власних

потреб (які дуже великі), вона може постачати та справді постачає й продає іншим державам кораблі, артилерійські гармати, снасті, зерно, порох, кулі та інше і все, що тільки голландці збирають з усіх кінців світу завдяки своїй завзятій торгівлі... А для того, щоб досягти всього цього... у них було мало засобів, крім рибальства, яке їм дозволено здійснювати в морі Його Величності. Велике рибальство й вилов оселедцю є головними заняттями та головною золотою жилкою Сполучених провінцій; завдяки їм багато тисяч господарств, сімей, ремісників, торговельних справ і занять процвітають та працюють... Крім того, завдяки рибальству ми отримуємо багато грошей, що збільшує наш флот, митний збір і прибутки провінцій.

? Робота в парах. 1. Обговоріть і визначте, як автор джерела оцінює наслідки звільнення північних провінцій Нідерландів від іспанського панування. 2. У чому Т. Ман вбачав основні причини багатства й величі Голландії?

Будівництво корабля на верфі Амстердама. Гравюра

Олігархія — політичний режим, за якого політичне та економічне панування в державі здійснює невелика група людей, а також назва самої цієї групи.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний термін; існує поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

5 ЗНАЧЕННЯ ТА НАСЛІДКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В НІДЕРЛАНДАХ.

Унаслідок перемоги Національно-визвольної війни проти іспанського панування було досягнуто незалежності північних провінцій Нідерландів і створено умови для розвитку тут протестантизму як ідейної основи нового суспільства. Розпочалося формування голландської (у північних провінціях) та фламандської (у південних провінціях) націй, які мали єдину мову, але сповідували різні релігії.

Сучасні дослідники визначають форму правління, що встановилася в Голландії, як **олігархічну (бюргерську) республіку**.

Перемога Національно-визвольної війни в північних провінціях Нідерландів створила сприятливі умови для формування капіталістичних відносин. Почала швидко розвиватися торгівля, сюди перевели свої мануфактури багато підприємців із півдня. Усе більшого розвитку набувало мореплавання. У середині XVII ст. військово-морський і торговельний флот Голландської республіки вдвічі перевищував флоти Франції та Англії разом узяті. Наявність флоту стала важливим чинником у боротьбі Голландської республіки з Іспанією. Величезної могутності набула заснована в 1602 р. Голландська Ост-Індська торговельна компанія.

Першість серед портових міст Голландської республіки здобув Амстердам, який перебрав на себе колишню роль

Антверпена. Кількість його жителів на початку XVII ст. перевищувала 100 тис. осіб. Щодня в його гавані стояло близько 2 тис. кораблів із різних країн. Амстердам перетворився на головний європейський ринок торгівлі індійськими товарами, зерном, рибою, хутром та деревиною. Він став також одним із європейських центрів банківської справи завдяки виникненню в 1609 р. Амстердамського національного банку.

У 1581 р. щодо південних (переважно католицьких) провінцій Нідерландів, які залишилися під іспанською владою, почали застосовувати назву Південні Нідерланди. Їхньою столицею стало місто Брюссель. Однак іспанське панування негативно вплинуло на розвиток регіону та спричинило втечу на північ представників культури, інтелектуальної еліти, підприємців, фінансистів.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На початку XVII ст. голландці захопили землі на східному узбережжі Північної Америки та назвали їх Новою Голландією. Тут було засновано місто Новий Амстердам. Згодом англійці перейменували його на Новий Йорк — Нью-Йорк. Один із районів міста — Гарлем — зберіг голландську назву. У 1648 р. голландці витіснили португальців із півдня Африки й заснували колонію Капська Земля. Упродовж XVII ст. утворилася величезна Голландська колоніальна імперія.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У другій половині XVI ст. володіння Габсбургів, як і раніше, відігравали важливу політичну роль у житті Європи.
- Національно-визвольна війна в Нідерландах стала першим випадком успішної боротьби проти іноземного панування в тогочасній Європі.

- Перемога повстання на півночі Нідерландів зумовила появу першої республіки в Європі Раннього Нового часу — Сполучених провінцій Нідерландів.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1566—1648 рр. — Національно-визвольна війна в Нідерландах.

1579 р. — укладення Утрехтської унії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- **1.** Перевірте набуті знання за навчальною грою «Три речення».

Правила гри. Учитель/учителька доручає учням та ученицям передати зміст вивченого питання трьома простими реченнями. Перемагають ті, чия розповідь буде точнішою та правильно передаватиме зміст матеріалу. Для зручного виявлення переможців гри можна провести в письмовій формі.

- **2.** У якому становищі перебували володіння Габсбургів у другій половині XVI ст.? Поясніть свою думку. **3.** Визначте особливості становища Нідерландів напередодні Національно-визвольної війни. **4.** Назвіть причини Національно-визвольної війни в Нідерландах і події, які її започаткували. **5.** Як перемогло повстання на півночі Нідерландів і як завершилася війна? **6.** Укажіть значення та наслідки Національно-визвольної війни в Нідерландах. **7. Колективне обговорення.** Чому, на вашу думку, Іспанія, яка була однією з могутніх держав тогочасної Європи, не змогла приборкати повсталі Нідерланди?

- **8.** Покажіть на карті (с. 84) місця подій, пов'язаних із розгортанням Національно-визвольної війни в Нідерландах. **9.** Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6).

- **10. Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та підготуйте розповіді про події Національно-визвольної війни в Нідерландах, якими їх бачили нідерландський католик, нідерландський кальвініст і представник іспанської влади. **11. Колективне обговорення.** Які висновки можна зробити з порівняння Національно-визвольної війни в Нідерландах і Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.? **12.** Висловіть обґрунтоване судження про соціальну активність і почуття відповідальності нідерландців за долю своєї країни, що проявилися в роки війни. Наведіть приклади. За необхідності скористайтеся додатковими джерелами інформації.

§ 12. Англія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

які зміни відбулися в економіці й суспільстві Англії в XVI ст.; про перебіг Реформації в країні та процес посилення королівської влади; як виник рух пуритан; про правління королеви Єлизабет I й особливості відносин Англії та Шотландії; як Англія підкорила Ірландію та боролася з Іспанією за панування на морі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості розвитку Англії наприкінці XV ст.?

2. Що таке Реформація? 3. Які держави захопили найбільшу кількість колоній завдяки Великим географічним відкриттям?

? Про що свідчили зміни, які відбувалися в економіці й суспільстві Англії в XVI ст.? Поясніть свою думку.

Акціонерна компанія — колективне товариство, що об'єднує індивідуальні капітали акціонерів.

Аграрна революція — перехід від натурального до товарного виробництва в сільському господарстві, ліквідація дрібних господарств і зосередження землі в руках великих землевласників, орендарів; запровадження найманої праці. Основним результатом цих змін було встановлення капіталістичних ринкових відносин.

1 ЗМІНИ В ЕКОНОМІЦІ ТА СУСПІЛЬСТВІ. У XVI ст. Англія була невеликою за територією країною. Її володіння в Ірландії були незначними, Шотландія також не входила до її складу. Населення Англії на початку XVI ст. становило близько 3 млн осіб, а наприкінці століття збільшилося до 4 млн (без урахування Шотландії). Тогочасна Англія залишалася переважно аграрною країною: у містах проживало 10—20% населення. Земля належала лендлордам (землевласникам) і королю. Більшість селян не мала власної землі, а за користування нею сплачувала грошову ренту.

Справжнім потрясінням для Англії стала «революція цін», унаслідок якої великі землевласники збільшили грошову ренту селян у три, п'ять, а іноді й сім разів. Селяни втрачали свої господарства, а з ними і єдиний засіб до існування, перетворюючись на жебраків.

Головною галуззю промисловості стало виробництво сукна. У 60-ті рр. XVI ст. сукно становило 80% усього англійського експорту. Саме зі зростанням попиту на сукно пов'язано поширення мануфактурного виробництва в країні.

Унаслідок Великих географічних відкриттів Англія опинилася на перехресті торговельних шляхів між Європою та Америкою. Це стало поштовхом до зростання зовнішньої торгівлі. Поодиночі купцям було ризиковано вирушати в далекі мандрівки, тому вони об'єднувалися в компанії. Перша така компанія виникла в 70-х рр. XV ст. У XVI ст. з'явилися нові капіталістичні **акціонерні компанії**. Купці об'єднували свої капітали та ставали акціонерами компанії, отримуючи прибутки відповідно до свого внеску.

У XVI ст. швидко зростало економічне значення Лондона, який перетворився на один із великих портів світу, центр торгівлі та фінансових операцій. Почалося формування лондонського Сіті — центральної частини міста, де зосереджувалися банківські контори та великі торговельні підприємства.

Особливістю розвитку сільського господарства Англії XVI ст. став початок **аграрної революції**. Після зростання попиту на вовну, необхідну для виробництва сукна, почало розширюватися вівчарство. Лендлорди активно перетворювали свої землі на пасовища. Збільшуючи площі пасовищ, вони привласнювали землі селянських громад та обгороджували їх. Цей процес отримав назву **обгороджування**. Унаслідок проведення обгороджувань в Англії з'явилися нові суспільні верстви — нові дворяни та сільські наймити. Нові дворяни отримували прибутки від розведення овець і продажу вовни. Поява нових суспільних верств стала свідченням формування в сільському господарстві Англії капіталістичних відносин. Гроші перетворювалися на капітал, який його власники вкладали в розвиток господарства з метою отримання прибутку.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Англійський політичний діяч XVI ст. Томас Мор про обгороджування (1516 р.)

Ваші вівці, зазвичай такі покірні, задоволені крихтами, тепер, кажуть, стали такими ненажерливими й невгамовними, що поїдають навіть людей. Саме в усіх тих частинах королівства, де видобувається більш тонка й тому більш цінна вовна, знатні люди... не задовольняються тими щорічними прибутками та відсотками, які зазвичай отримували від маєтків їхні предки... Так-от, у своїх маєтках вони не залишають нічого для ріллі, відводять усе під пасовиська, зносять будинки, руйнують міста...

Отже, відтоді, як лише один ненажера, справжня кара Господня, знищує межі між полями, оточує суцільним парканом кілька тисяч акрів, він викидає геть селян, позбавляє їх, обплутаних обманом або пригнічених насиллям, навіть їхнього власного майна чи, замучивши кривдами, змушує продавати його. У будь-якому разі відбувається переселення нещасних: чоловіків, жінок, сиріт, удів, батьків із дітьми...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яким було ставлення Т. Мора до обгороджувань?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Венеціанський посол, що відвідав Англію в другій половині XVI ст., повідомляв: «Виробництвом сукна займаються тут у всьому королівстві: у невеликих містах і в маленьких селах».

Обгороджування — форма ліквідації громадських земель шляхом примусового позбавлення селянства землі, яку землевласники потім обгороджували в період первинного накопичення капіталу.

Влада намагалася зупинити процес обгороджувань. Король Генрі VIII у 1516 р. заборонив перетворювати орні землі на пасовища, а в 1533 р. дозволив одному власнику мати не більше 2 тис. овець. У 1597 р. за наказом королеви Єлизабет I зруйновані селянські садиби мали відновити. Проте все було марним.

Мануфактурні підприємства та господарства нових дворян не могли забезпечити роботою величезну кількість позбавлених землі селян. Міста заповнили жебраки. На початку XVII ст. лише в Лондоні їх налічувалося 50 тис. осіб. Генрі VIII почав видавати закони, спрямовані проти жебрацтва. Збирати милостиню дозволялося тільки німечим і старим; тих, хто міг працювати, били батогами і змушували повертатися додому. Якщо жебрака затримували вдруге — знову били та відрізали половину вуха. Тих, кого затримували втретє, — страчували як злочинця. За роки правління Генрі VIII стратили 72 тис. волоцюг і жебраків. В історію ці закони увійшли під назвою «**Криваве законодавство**».

Наступний король Едвард VI посилив ці закони. Людину, яка не працювала, віддавали в рабство тому, хто на неї доніс. Якщо раб тікав, то за першу втечу йому випалювали на лобі або щоці тавро й віддавали в довічне рабство. За другу втечу ставили друге тавро, за третю — страчували.

2 ЗМІЦНЕННЯ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ. КОРОЛІВСЬКА РЕФОРМАЦІЯ. У XVI ст. Англією правила династія Тюдорів. Цей період в історії країни пов'язаний зі становленням абсолютизму. Король **Генрі VII** (1484—1509 рр.) позбавив баронів можливості воювати з ним, заборонивши мати артилерію та

Генрі VII. Невідомий художник. 1505 р.

? Уявіть, що ви проводите екскурсію до зали англійського портрета XVI ст. в музеї. Ознайомте відвідувачів із персоналіями на картинах (с. 91—98).

? Назвіть події, пов'язані зі здійсненням в Англії Реформації.

Генрі VIII Тюдор. Художник Ганс Гольбейн (Молодший). 1537 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Енн Болейн була другою дружиною Генрі VIII. Їхнє подружнє життя не склалося. Спадкоємця престолу шлюб не приніс — королева народила доньку, а син помер. Через деякий час розчарований король безпідставно звинуватив Енн Болейн у невірності, що прирівнювалося до державної зради, і наказав стратити її. Усього король був одружений шість разів.

озброєні загони. Для розгляду злочинів, які чинила знать проти держави, створили суд Зоряної палати, суд палати лордів і канцелярський суд.

У період правління другого короля з династії Тюдорів — **Генрі VIII** (1509—1547 рр.) — головним органом управління країною з практично необмеженими повноваженнями стала підпорядкована королю Таємна рада. Однак, на відміну від Франції та Іспанії, де діяльність станово-представницьких органів фактично припинилася, в Англії важливе значення зберігав парламент. Крім цього, особливостями англійської абсолютної монархії були існування у графствах місцевого самоврядування та відсутність постійної армії.

За правління Генрі VIII в Англії розпочалася Реформація. Тут вона здійснювалася «згори» — за активного втручання самого короля, і тому її називали королівською.

Спочатку Генрі VIII виступив проти Реформації. Проте через особисту зацікавленість у звільненні від влади Папи Римського король змінив свої погляди. Приводом до проведення Реформації в Англії стала відмова Папи Римського Климента VII дати Генрі VIII дозвіл на розірвання шлюбу з його першою дружиною — іспанською принцесою Катариною Арагонською. Тоді Генрі VIII змусив з'їзд англійського духовенства ухвалити рішення, за яким король очолив церкву в Англії. Після цього він без перешкод розлучився та уклав шлюб із придворною красунею Енн (Анною) Болейн.

Коли Климент VII за такі дії пригрозив Генрі VIII відлученням від церкви, парламент у **1534 р.** прийняв «**Акт про супрематію**» (верховенство), яким оголосив про виведення англійської церкви з-під зверхності Риму й перехід її під опіку короля. Усі католицькі догмати при цьому зберігалися.

За рішенням парламенту в Англії закривалися всі монастирі, а їхнє майно переходило до короля. За часів Генрі VIII в Англії було закрито 376 монастирів, а їхні землі

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З «Акта про супрематію» (1534 р.)

...Для сприяння християнській релігії в королівстві Англія, для придушення та знищення всіх зловживань, існуючих у ньому досі, нехай буде встановлено владою цього парламенту, що король, наш верховний володар, його нащадки й наступники, королі цього королівства, мають прийматися, визнаватися й поважатися єдиним у світі верховним главою церкви Англії... і володіти імператорською короною цього королівства, і прибутками, що належать посаді вищого глави церкви. Нашому верховному володареві, його нащадкам і наступникам, королем цього королівства, має належати повне право і влада періодично інспектувати, здійснювати

візити, підтримувати порядок, придушувати, виправляти, реформувати, стримувати... усі ті помилкові думки, ересі, зловживання, вчинки й порушення порядку, що їх будь-яка духовна влада... має реформувати для добра всемогутнього Бога, для успіхів християнської релігії, для збереження миру, єдності, для спокою в королівстві. Використання будь-яких звичаїв іншої країни, іноземного закону, іноземної влади суперечить сказаному вище.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яких прав набув за «Актом про супрематію» король як глава церкви.

й майно перейшли у власність короля. Землі купували або брали в оренду нові дворяни та буржуазія для створення на них своїх господарств. Реформа церкви сприяла розвитку ринкових відносин в Англії. Одночасно із цим десятки тисяч англійських ченців опинилися без притулку й були покарані «кривавими законами» проти жебраків. Від усіх англійців вимагали беззаперечного визнання **англіканської церкви**, а за відмову карали, як за державну зраду.

Наступний король **Едвард VI** (1547—1553 рр.) продовжував реформування церкви. Усі служби здійснювалися англійською мовою, було спрощено церковні обряди. Прихильниками католицизму залишалися старі дворяни й велика кількість селянства, яке пов'язувало нову церкву з обгороджуванням.

За правління королеви **Мері I Тюдор** (1553—1558 рр.), доньки Генрі VIII та Катарини Арагонської, яка дотримувалася католицизму, в Англії відбулася спроба повернутися до старої, католицької віри. Королева відновила католицьку церкву, почала страчувати протестантів, за що отримала прізвисько Мері Кривава. Однак англіканська церква вже досить глибоко вкорінилася в суспільне життя. Повертати землі й майно монастирям ніхто не хотів.

Після смерті Мері I Тюдор корона перейшла до **Елізабет I** (1558—1603 рр.), доньки Генрі VIII та Енн Болейн. Вона відновила англіканську церкву, оскільки Рим не визнавав її прав на престол. Було видано суворі закони проти католиків. Перехід з англіканської церкви в католицьку

Англіканська церква — державна церква в Англії, утворена в країні в XVI ст. під час Реформації. З усіх протестантських церков вона зберегла найбільше рис католицької.

Едвард VI. Художник Вільям Скрот. Близько 1550 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З інструкції лорда — зберігача печатки Томаса Кромвеля (радника короля Генрі VIII) до англійського духовенства (1536 р.)

...Необхідно, щоб священники, вікарії та інші всіма силами, наскільки вистачить їхніх знань і вченості, проповідували, свідчили та відкривали чисто й відверто... протягом перших трьох місяців — кожної неділі, а далі — не менше двох разів на три місяці — у своїх проповідях і бесідах, що римський єпископ узурпував свою владу та юриспруденцію, не маючи на це жодних підстав та опори в Законі Божому, був справедливо відкинутий та усунутий, і тому йому ніяк не потрібно висловлювати покору, і що король у своїх володіннях є під Богом вищою владою й монархом, якому його піддані, за Божими заповідями, зобов'язані найчеснішим підкоренням більше, ніж будь-якій іншій владі й правителям на Землі.

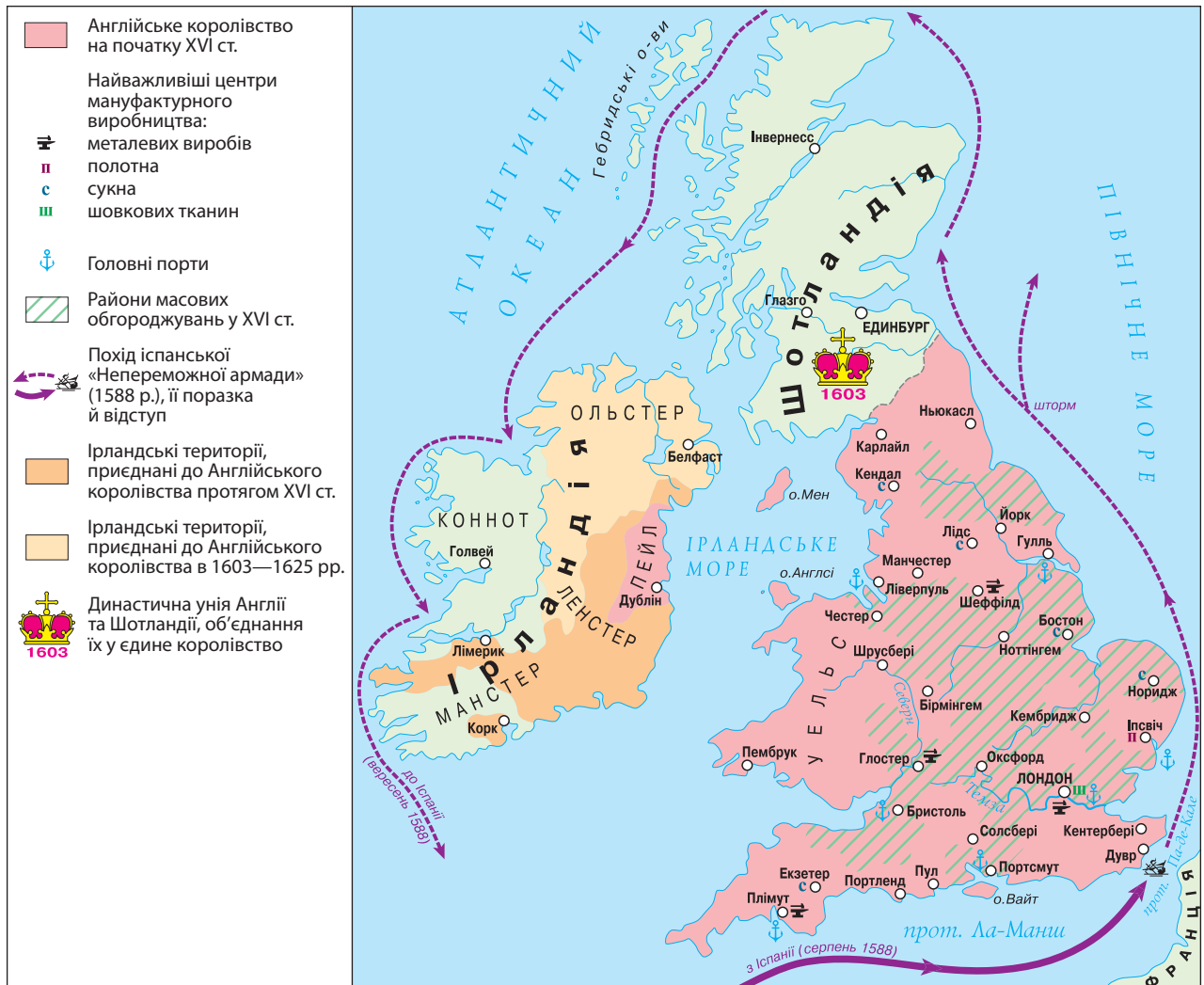
Із метою знищення лицемірства й забобонів... священники не мають вихвалити образи, моці або дива, що слугують забобонам і розкоші, а також спонукати народ до мандрівок на честь будь-якого святого... Маючи на увазі, що будь-яке благо, здоров'я й милість необхідно просити безпосередньо в Бога...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яку інформацію про те, як влада сприяла становленню англіканської церкви, надає документ.

Мері I Тюдор. Художник Антоніс Мор. 1554 р.

АНГЛІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

вважався державною зрадою. Діяльність ордену єзуїтів заборонили. У 1571 р. було прийнято англійський «Символ віри» («39 статей»), у якому проголошувалися основні принципи англіканської церкви. Як і в лютеранстві, декларувався принцип спасіння людини вірою, але в Англії зберігалися два таїнства: хрещення та причастя. Богослужіння мало здійснюватися лише англійською мовою за особливим служебником, затвердженим урядом. В іншому нова церква нагадувала католицьку: зберігалися шанування ікон, розкішне вбрання духовенства, виконання органної музики, урочисті процесії. Порівняно з лютеранством і кальвінізмом англіканська церква мала більш поміркований характер.

? За що боролися пуритани?

З ВИНИКНЕННЯ РУХУ ПУРИТАН. Серед частини буржуазії, невдоволеної обмеженістю Реформації, набули поширення ідеї кальвінізму. Ці люди виступали за «очищення»

англіканської церкви від залишків католицизму. Їх називали **пуританами**. Поступово вони вийшли з англіканської церкви та почали створювати власні церковні громади на чолі з обраними старійшинами (пресвітерами).

Пуритани сподівалися на підтримку Елізабет I, але помилилися. Їхні вимоги відокремити церкву від держави й підпорядкувати королівську владу церкві не відповідали інтересам королеви, тому пуритан почали переслідувати та карати.

Проте рух пуритан відіграв помітну роль в історії Англії та англійських колоній у Північній Америці. У середині XVII ст. відбулася Англійська революція, у якій пуритани разом з англійським парламентом виступили проти короля Чарльза I Стюарта й засудили його до страти (про це ви дізнаєтеся в наступному параграфі). Частина пуритан, які внаслідок переслідувань владою переселилися до Північної Америки, у 1620 р. заснували своє поселення у штаті Массачусетс, що сприяло англійській колонізації Північної Америки.

4 ПРАВЛІННЯ ЕЛІЗАБЕТ I. ВІДНОСИНИ АНГЛІЇ ТА ШОТЛАНДІЇ. ПІДКОРЕННЯ ІРЛАНДІЇ.

Елізабет I, остання королева з династії Тюдорів, зуміла залишити помітний слід в історії Англії. Вона вміло маневрувала між давньою аристократією та новими дворянами, посилювала королівську владу, одночасно зберігаючи парламент і місцеве самоврядування.

Королева дотримувалася політики протекціонізму, сприяючи розвитку англійського виробництва й торгівлі, надаючи привілеї торговельним компаніям, особливо Ост-Індській. Свідченням успішного розвитку торгівлі стало відкриття Лондонської біржі.

Значними були успіхи і в зовнішній політиці. Елізабет I активізувала боротьбу за включення до складу англійських володінь сусідніх Шотландії та Ірландії.

Економічно слабка, роздерта внутрішньою боротьбою Шотландія в XVI ст. стала об'єктом загарбницьких прагнень Англії. Війна Шотландії проти Англії в першій половині XVI ст. тривала впродовж кількох десятиліть. У 1542 р.

Пуритани (від латин. *purus* — чистий) — англійські протестанти, які не визнавали авторитет державної церкви, виступали за ліквідацію залишків католицизму й поглиблення Реформації в країні; послідовники кальвінізму в Англії в XVI—XVII ст.

? Чи можна вважати Елізабет I видатною правителькою в історії Англії? Чому?

Кораблі Ост-Індської компанії на верфі в Лондоні. Гравюра XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Англійський мислитель другої половини XVI — першої чверті XVII ст. про правління королеви Елізабет I

...Елізабет I і за вдачею, і за долею своєю була дивовижною особистістю...

Правління жінок у всі часи було рідкістю, ще рідше таке правління бувало успішним; поєднання благополуччя й тривалості є найрідкіснішим. Ця королева, однак, правила повні 44 роки.

Істина в тому, що справжню шану цій жінці склав час, якого хоча й досить багато сплинуло відтоді,

але не було створено в цій половині роду людського нікого, схожого на неї в управлінні державними справами...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** У чому автор історичного джерела вбачав заслуги та унікальність королеви Елізабет I? **2.** Чи погоджуєтеся ви з його оцінкою? Чому?

Елізабет I Тюдор. Художник Ніколас Хіллард. Близько 1573—1575 рр.

Мері I Стюарт. Художник Роуланд Локкі. Початок XVII ст.

шотландський король, який зазнав поразки в цій війні, помер. Корона перейшла до його новонародженої доньки **Мері I Стюарт**. Її відправили на виховання до Франції, де вона стала ревною католичкою. Шотландією в той час правила мати королеви — Марі Гіз, представниця могутнього французького роду Гізів.

У середині XVI ст. в Шотландії поширилися кальвіністські ідеї. Лідером шотландської Реформації став Джон Нокс. Свої проповіді він завжди закінчував словами: «Боже, звільни нас від влади розпусниці!», маючи на увазі Мері I Стюарт.

Боротьбу кальвіністів проти католицької церкви підтримувала зброєю та грошима Елізабет I. Іспанія та Папа Римський сподівалися зробити Мері I Стюарт англійською королевою замість Елізабет I і покінчити з протестантами в Англії. Після смерті свого чоловіка, короля Франції Франсуа II, у 1560 р. Мері I Стюарт повернулася до Шотландії. Боротьба кальвіністів і католиків спалахнула з новою силою.

Мері I Стюарт підтримувала католицьку церкву, установила зв'язки з англійськими дворянами-католиками, які готували змову проти Елізабет I. Натомість остання організувала виступ кальвіністів проти Мері I Стюарт у 1567 р. Мері I Стюарт змушена була тікати й попросила захисту в Елізабет I. Підступна королева надала їй притулок, ув'язнивши в замку аж на 20 років.

У Шотландії за підтримки англійської королеви до влади прийшли проанглійські сили. Королем Шотландії став син Мері I Стюарт Джеймс VI.

У 1585 р. англійський парламент прийняв закон, за яким кожен, хто брав участь у змові проти королеви, мав бути страчений. За цим законом королівський трибунал засудив Мері I Стюарт до страти за діяльність, небезпечну для Англії та королеви. У 1587 р. вирок було виконано.

Джеймс VI погрожував Англії війною за страту матері, але Елізабет I знайшла спосіб, щоб домовитися з ним.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Мері Стюарт, за свідченням сучасників, вирізнялася чарівною красою та легковажністю й справами державного управління не переймалася. **Елізабет**, навпаки, була непривабливою, жорстокою та хитрою, але компенсувала це природним розумом, доброю освітою та неабиякою здатністю до управління державою. Мері була ревною католичкою, Елізабет — переконаною протестанткою.

Дитинство Мері було безхмарним. Корону Шотландії вона отримала майже з народження, у шестирічному віці стала нареченою спадкоємця французького

престолу, виховувалася у Франції; 16-річна Мері Стюарт стала королевою Франції, а через рік — удовою. Елізабет росла як донька людини, звинуваченої в державній зраді. Після страти матері — Енн Болейн — Елізабет опинилася у в'язниці Тауер.

Мері Стюарт була переконана, що будь-яка країна належить монарху, її не турбувало, у якій саме країні правити. Елізабет вважала, що вона сама належить Англії та її народу, що, керуючи державою, виконує волю Бога. Вона не вагалася у прийнятті рішень тоді, коли це, на її думку, мало принести користь Англії.

Бездітна королева визнала Джеймса VI спадкоємцем англійського престолу. Після смерті Елізабет I він став королем Англії під ім'ям **Джеймс I** (1603—1625 рр.), започаткувавши правління в країні династії Стюартів.

Процес підкорення Англією Ірландії прискорився ще за Генрі VIII, який у 1541 р. оголосив себе її королем. Цьому сприяла конфіскація земель у місцевої знаті. Землі роздавали англійським колоністам.

У другій половині XVI ст. на півдні острова спалахнуло кілька повстань проти англійського панування. Повстанці вимагали повернути конфісковані землі, припинити утиски католиків-ірландців. У 1594 р. 16-тисячна армія повстанців повела успішну боротьбу. Після декількох поразок англійські війська в 1603 р. розпочали каральні заходи проти населення Ірландії. Вони спалювали села, убивали їхніх жителів, знищували врожай на полях, залишаючи після себе спустошену землю. Повстання завершилося поразкою, й Ірландія потрапила під контроль Англії.

5 БОРЬБА АНГЛІЇ ПРОТИ ІСПАНІЇ ЗА ПАНУВАННЯ НА МОРИ. У XVI ст. Англія розпочала спроби проникнення в Америку. Проте на її шляху була Іспанія, яка після об'єднання з Португалією мала там величезні колонії. Боротьба Англії проти Іспанії із середини XVI ст. набула форми контрабандної торгівлі з колоніями Іспанії та нападів **флібустьєрів** на її порти й кораблі, що перевозили золото до Європи. Ці «шукачі пригод» мали дозвіл англійського уряду на пограбування володінь і кораблів держав, ворожих до Англії. У той час це була звична практика боротьби з противником для багатьох європейських держав.

У 1562 р. англійські флібустьєри почали завозити до іспанських колоній в Америці темношкірих рабів з Африки. Фаворит королеви Елізабет I флібустьєр і мандрівник Волтер Релі в 1584 р. відкрив і дослідив територію

Джеймс I. Художник Деніел Мейтенс (Старший). 1621 р.

- ? Назвіть основні події боротьби Англії проти Іспанії за панування на морі.

Флібустьєри — у XVI — на початку XVII ст. пірати й контрабандисти, які діяли переважно у володіннях Іспанії в Новому Світі та на морських шляхах до них.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі свідчень сучасника-англійця про загибель «Непереможної армади» в 1588 р.

(із хроніки Вільяма Кедмена «Літопис правління королеви Елізабет»)

...В останній день місяця рано-вранці подув сильний північно-західний вітер, й іспанський флот, який намагався повернутися до вузької протоки, був знесений у напрямку до Зеландії. Англійці не переслідували його, тому що (як вважають іспанці) бачили, що вони майже приречені на загибель, оскільки за такого вітру вони не могли не наштукнути на піски й мілини поблизу Зеландії. Проте оскільки швидко вітер повернув на південний захід, то вони попливли за ним й, оминувши мілину, увечері почали радитися, що робити далі.

За загальною згодою було вирішено повернутися до Іспанії через Північний океан, оскільки вони багато чого потребували, особливо важкої артилерії, їхні кораблі були пошкоджені, і не було надії, що герцог Пармський виставить свій флот. Тому, увійшовши в глибокі води, вони взяли курс на північ, часом вступаючи в бій з англійським флотом, який переслідував їх.

- ? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як і чому відступив іспанський флот.

Френсіс Дрейк. Художник Маркус Герардс (Молодший). 1590 р.

Гравелинська битва. Художник Ніколас Хіллард. Початок XVII ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У битві з іспанською «Непереможною армадою» флот Англії не втратив жодного корабля. У своєму донесенні королеві Ф. Дрейк писав: «Ми одне за одним виривали пір'я з хвоста іспанського птаха, а жалюгідні його залишки розвіяли по всьому морю». На відзнаку перемоги Елізабет I наказала викарбувати медаль із написом: «Бог подув, і їх було розвіяно».

в Північній Америці та назвав її на честь незаміжньої королеви Вірджинією (від англ. *virgin* — діва). Серед англійських флібустьєрів того часу найвідомішим став «флібустьєр її Королівської Величності», як він себе називав, мореплавець Френсіс Дрейк.

Короля Іспанії Феліпе II обурювала зухвалість англійської королеви. Останньою краплею стала для нього страта Мері I Стюарт.

Для вторгнення в Англію Феліпе II вирішив зібрати величезний флот. Проте в 1587 р. Ф. Дрейк за наказом королеви здійснив рейд до порту Кадіс — бази іспанського флоту — і знищив більшість іспанських кораблів. Іспанцям довелося знову збирати сили. У 1588 р. флот Феліпе II під гучною назвою «Непереможна армада» вирушив до берегів Англії. Командувати англійським флотом королева доручила Ф. Дрейку. Англійські кораблі атакували «Непереможну армаду» в протоці Ла-Манш. Битва, яку назвали Гравелинською, тривала два тижні. Важкі іспанські кораблі було розбито легкими англійськими. Залишки іспанського флоту обійшли Англію з півночі й повернулися додому.

Ця перемога започаткувала процес перетворення Англії на країну — «володарку морів», а для Іспанії засвідчила втрату нею морської переваги.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У XVI ст. економіку й суспільство Англії охопили зміни, які руйнували чимало традиційних зв'язків і відносин.
- У добу правління Тюдорів в Англії відбулася королівська Реформація та сформувався абсолютизм.

- Остання королева з династії Тюдорів — Елізабет I — сприяла перетворенню Англії на впливову європейську державу.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1534 р. — прийняття парламентом Англії «Акта про супрематію».

1588 р. — Гравелинська битва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Закінчіть речення».

Правила гри. Учитель/вчителька пропонує учням та ученицям закінчити речення, пов'язані зі змістом параграфа.

Зразок речень. 1) Головною галуззю англійської промисловості в XVI ст. стало... 2) Колективне товариство, що об'єднує індивідуальні капітали акціонерів, — це... 3) Королівська Реформація в Англії була започаткована за правління... 4) Англійський «Символ віри» («39 статей») було прийнято за правління... 5) Англійських протестантів — послідовників кальвінізму, які не визнавали авторитет державної церкви, називали... 6) Морська битва 1588 р., у якій загинула іспанська «Непереможна армада», мала назву...

2. Які зміни в економіці й суспільстві Англії в XVI ст. ви вважаєте найважливішими? Чому?

3. Назвіть основні події з історії Англії, пов'язані з розгортанням королівської Реформації. **4.** Порівняйте французький та англійський абсолютизм. **5.** Яку роль у розвитку Англії відіграла її боротьба проти Іспанії за панування на морі?

6. Покажіть на карті (с. 94) події, пов'язані з розвитком Англії в XVI — першій половині XVII ст.

7. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **8.** Складіть таблицю «Діяльність королеви Єлизабет I».

План характеристики	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Основні заходи		
Результати		

9. Чому другу половину XVI ст. називають «епохою Єлизабет»? Які події цього періоду ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою думку.

10. Робота в парах. Уявіть, що патріотично налаштовані англієць та іспанець у XVI ст. сперечаються про своїх правителів (королеву Англії Єлизабет I та короля Іспанії Феліпе II). Розподіліть ролі та розіграйте діалог між ними.

§ 13. Англійська революція

1 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК АНГЛІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ.

На початку XVII ст. в Англії швидко формувалися нові капіталістичні відносини. Проявами цього стали створення мануфактурного виробництва, розвиток торгівлі, піднесення міст, поширення товарного сільськогосподарського виробництва. Англія перетворилася на основного постачальника нефарбованих тканин на європейський ринок. У середині XVII ст. вона забезпечувала 80% загальноєвропейського видобутку вугілля (близько 3 млн тонн). За перші 40 років XVII ст. подвоїлися обсяги торгівлі Англії. Цьому сприяли торговельні компанії, які користувалися монополією на торгівлю в певному регіоні. Найбільшою була Англійська Ост-Індська компанія.

У сільському господарстві південних і центральних графств активно поширювалися ринкові відносини.

Зміни в економіці позначилися на соціальній структурі англійського суспільства. Хоча воно за формою залишалося становим, у поведінці, звичаях, діяльності деяких верств суспільства відбулися значні зміни. Так, серед землевласників виокремилася нове дворянство, яке, на відміну від старого, активно займалося господарством: розводило овець, не цуралося торгівлі та мануфактурного виробництва. Швидко зростав прошарок найманих працівників.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були причини, передумови, перебіг і наслідки Англійської революції; про діяльність О. Кромвеля; про проголошення республіки в Англії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку роль у житті Англії відіграв парламент? **2.** Коли виник рух пуритан? Якими були їхні основні погляди?

Яка галузь стала провідною в розвитку господарства Англії? Чим це було зумовлено?

? Чи можна стверджувати, що прагнення королів в Англії встановити абсолютизм стало однією з причин революції?

Революція — радикальна, докорінна якісна зміна, стрибок у розвитку природи, суспільства, пізнання. У політичному розумінні термін «революція» почали використовувати лише в XVII ст. Першою подією, яку визначили як революцію, стала «Славна революція» 1688—1689 рр. в Англії. Згодом так почали називати й події, що відбувалися як раніше, так і пізніше.

Будівля Ост-Індської компанії в Лондоні. Гравюра Нового часу

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що являє собою збройну сутичку між соціальними групами задля здобуття державної влади або досягнення (відстоювання) певних прав, привілеїв.

2 ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЇ. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ.

У 1603 р. завершилося майже 50-річне правління королеви Єлизабет I. Через відсутність близьких родичів вона заповіла престол синові своєї єдинокровної сестри Мері I Стюарт Джеймсу I. В Англії почала правити династія Стюартів. Вони прагнули встановити в країні абсолютну монархію. Давні права парламенту вони вважали поступками з боку монархів, які можна й скасувати. Католицькі симпатії Стюартів призводили до гострих релігійних конфліктів із протестантами та англіканською державною церквою. Така політика Джеймса I викликала невдоволення більшості громадян. Незважаючи на це, його син **Чарльз I** (1625—1649 рр.) її продовжував. Він розпочав війни проти Іспанії та Франції, для ведення яких були потрібні кошти.

За перші три роки правління Чарльз I тричі скликав і розпускав парламент: перший дав йому незначну суму, другий узагалі відмовив, а третій погоджувався надати кошти за умови, що король підпише петицію, яка відновить усі здобуті англіїцями права. Отримавши кошти, Чарльз I проігнорував умови договору та протягом 11 років узагалі не скликав парламент.

Для покриття своїх витрат він поширив на всю Англію корабельний податок (щитові гроші — обов'язок прибережних областей утримувати флот). Для придушення невдоволення було розширено діяльність надзвичайних судів. У країні почалася масова еміграція до Північної Америки. Занепокоений цим Чарльз I заборонив її під загрозою жорстоких покарань.

Приводом до відкритого виступу проти короля стала спроба збільшити оподаткування шотландських дворян, поширити в пресвітеріанській Шотландії англіканську церкву. Шотландці взяли за зброю. Війна набула затяжного характеру. Чарльз I змушений був у 1640 р. скликати парламент, щоб затвердити збирання нових податків. Він увійшов в історію під назвою «Довгий парламент», оскільки діяв аж до 1653 р. Його члени домоглися від короля згоди, що розійдуться тільки тоді, коли самі визнають це за потрібне. Парламент висунув королю вимоги, викладені у «Великій ремонстрації» (протесті), які Чарльзу I довелося виконати. Надзвичайні суди й корабельний податок було скасовано. Король зобов'язувався скликати парламент не рідше ніж кожні три роки. На думку істориків, початок діяльності «Довгого парламенту» був початком Англіїської революції.

3 ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ. У січні 1642 р. Чарльз I залишив Лондон і вирушив на північ, де мав найбільше прихильників. 22 серпня 1642 р. король оголосив війну парламенту. У країні спалахнула перша **громадянська війна** (1642—1646 рр.). Військо короля складалося з дворян (кавалерів) і прихильників англіканської церкви. Парламентське

О. Кромвель у битві під Марстон-Муром.
Художник Ернест Крофтс. 1877 р.

Битва під Несбі. Невідомий художник. XVII ст.

військо (отримало назву «круглоголові» за форму зачіски воїнів) складалося переважно з пуритан і прихильників парламенту. Спочатку армія парламенту зазнавала поразок, але після появи **Олівера Кромвеля** ситуація змінилася. Він реформував армію й очолив її.

Армія парламенту завдала королівським військам рішучих поразок у битвах під Марстон-Муром (1644 р.) і Несбі (1645 р.). Король потрапив у полон. Після ув'язнення Чарльза I парламент прийняв низку законів: усю землю було проголошено приватною власністю її володарів (крім селян); торговельно-промислові верстви суспільства домоглися повної свободи підприємницької діяльності та знищення монополій; землі короля, його прихильників та церкви було розпродано або роздано воїнам як плату за службу.

Наприкінці 1648 р. король утік із полону й розпочав другу громадянську війну (1648—1649 рр.), однак знову зазнав поразки.

Парламент схилився до збереження королівської влади. О. Кромвель із відданими йому військами вступив у Лондон та усунув із парламенту прихильників монархії. Також було створено суд, за рішенням якого в 1649 р. короля Чарльза I стратили. У парламенті було скасовано палату лордів. Англію було проголошено республікою. Законодавчу владу передали «Довгому парламенту», виконавчу — Державній раді. Однак фактичним правителем країни став О. Кромвель.

4 АНГЛІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА. Після проголошення республіки до влади в країні прийшли **індепенденти**. На їхню думку, держава мала будуватися на тих самих засадах, що й громади вірян, тобто на основі ідеї суспільного договору, який передбачав взаємне визнання прав та обов'язків членів колективу або громадян. Індепенденти визнавали лише власне тлумачення Святого Письма й тому одразу розпочали тиск на інші релігійні громади.

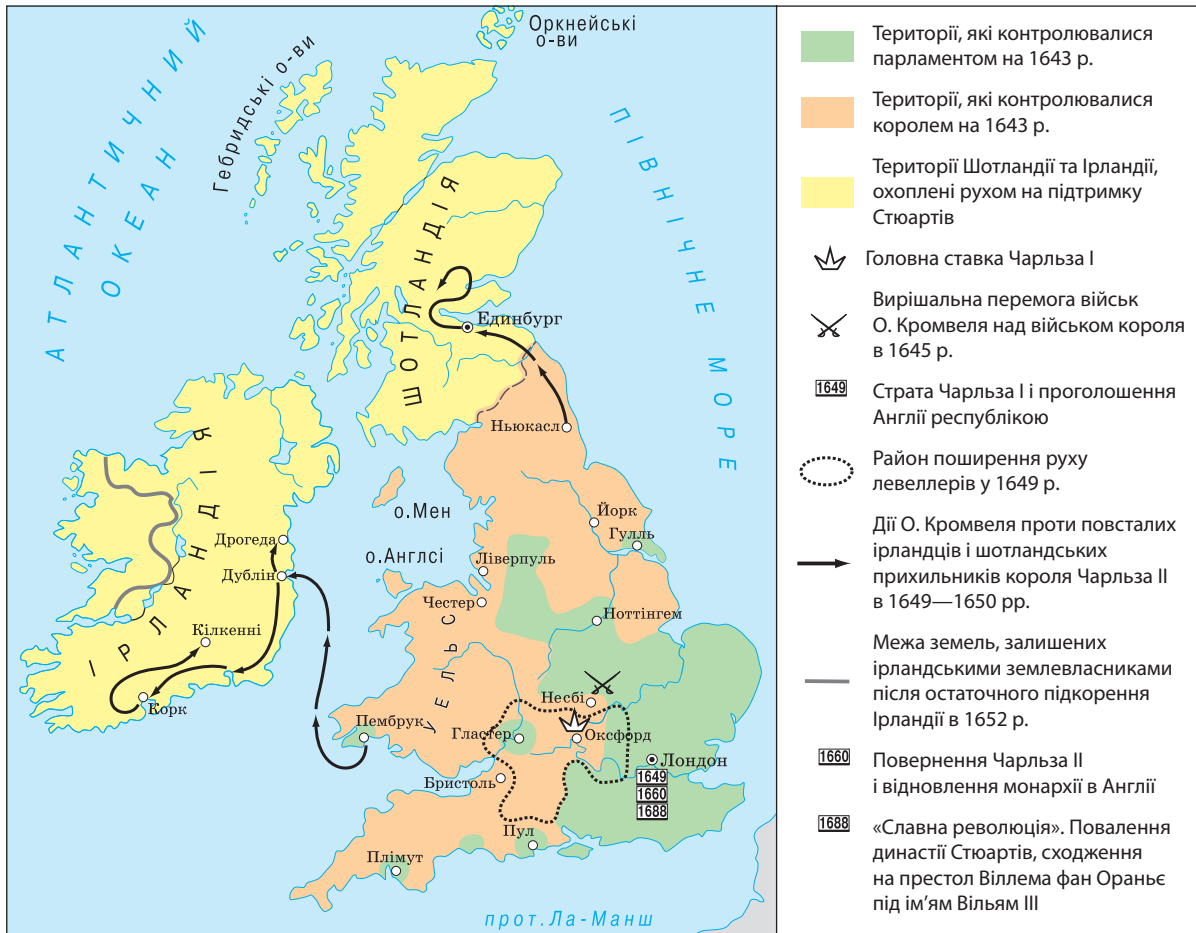

Чарльз I. Художник Деніел Мейтенс (Старший). 1631 р.

? Визначте роль протестантизму в розбудові Англійської республіки.

Індепенденти (від англ. *independent* — незалежний) — радикальна частина прихильників кальвінізму (пуритан).

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ середини XVII ст.

Найбільше постраждали дигери («справжні урівнювачі»), які обробляли громадські землі. Вони вважали, що ці землі не можуть бути чиеюсь власністю, а отже, є спільними. Дигери стверджували, що в суспільстві всі мусять працювати на загальне благо на чолі з вибраними наглядачами. На їхню думку, у держави не має бути грошей, а за купівлю-продаж слід карати на смерть.

Однак О. Кромвель був твердо переконаний, що приватна власність є невід'ємним правом кожної людини, а встановлення майнової рівності — це порушення англійських традицій.

Зазнали переслідувань і громади левеллерів («урівнювачів»). Вони стверджували: оскільки перед Богом усі рівні, то слід для всіх установити рівні права. Із цього випливали їхні вимоги: встановлення загального виборчого права для чоловіків, скасування «гнилих містечок» (міста, які в минулому здобули право посилати своїх депутатів до парламенту, але згодом занепали) тощо. Левеллери вважали народ джерелом влади. Свого часу вони відіграли вирішальну роль у страті короля Чарльза I та ліквідації палати лордів.

О. Кромвель біля труни Чарльза I. Художник Поль Діларош

? Поміркуйте, з якими думками О. Кромвель дивився на свого противника.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

1) З обвинувального акта проти короля Англії Чарльза I (січень 1649 р.)

Названий Чарльз Стюарт, ставши королем Англії, у такий спосіб перебрав відповідальний обов'язок керувати країною в згоді з її законами, а не будь-яким іншим чином; з огляду на це він мав використовувати отриману владу на користь і добробут свого народу та для охорони його прав і свобод. Однак унаслідок злочинних намірів установити й тримати у своїх руках необмежену тиранічну владу для управління країною, знищити права й свободи народу, знищити і зробити непотрібними всі

основи цих прав... названий Чарльз Стюарт оголосив зрадницьку й злочинну війну проти чинного парламенту і народу...

Зі сказаного вище випливає, що названий Чарльз Стюарт був і є натхненником, автором і продовжувачем жорстоких і кривавих війн; і тому він є винуватцем усіх зрад, убивств, пограбувань, пожеж, збитків і нещастя нашого народу, що були здійснені під час названих вище війн та були спричинені ними.

2) Відповідь Чарльза I на висунуті звинувачення (січень 1649 р.)

Не може бути судових справ проти будь-якої людини інакше, ніж на основі Божих і суспільних законів країни, у якій вона живе. Я переконаний, що цей процес не може бути виправданий Божими законами, або навпаки, підкорення королю дуже ясно визначається Старим і Новим Заповітами...

Що стосується законів нашої країни, то я переконаний, що жоден вчений юрист не буде стверджувати, що може бути висунуто звинувачення королю, бо такі звинувачення можуть іти лише від його імені, а один із принципів права каже, що король не може помилятися...

? **1. Колективне обговорення.** Порівняйте два документи. Висловіть власне ставлення до аргу-

ментів, що містяться в них. **2.** Дайте історичну оцінку рішенню про страту короля Чарльза I.

Щоб завершити боротьбу з прихильниками монархії, О. Кромвель здійснив каральні заходи в Шотландії, яка визнала своїм королем Чарльза II, сина страченого Чарльза I. Наступного удару зазнала Ірландія, католицьке населення якої допомагало англійському королю в боротьбі проти парламенту. Походи в Шотландію та Ірландію започаткували становлення майбутньої Британської колоніальної імперії. Ці події англійські історики називають третьою громадянською війною (1649—1651 рр.), яка завершилася вигнанням Чарльза II і зміцненням влади О. Кромвеля.

Важливим для колоніальних завоювань та першості на морі став виданий у 1651 р. в Англії навігаційний акт. Згідно з ним усі товари, що потрапляли до Англії, могли перевозити лише англійські судна або ж судна країни-виробника. Цей документ був спрямований проти голландців, які вели посередницьку торгівлю. Він призвів до війни з Нідерландами, у якій Англія здобула перемогу.

5 **ПРОТЕКТОРАТ О. КРОМВЕЛЯ.** Із моменту проголошення республіки верховна влада в країні належала «Довгому парламенту», який повністю складався з інDEPENDENTІВ. Другою важливою силою в державі була армія, підпорядкована особисто О. Кромвелю.

Тривале правління «Довгого парламенту» викликало обурення населення, особливо армії, яка протягом значного часу не отримувала платні. У 1653 р. О. Кромвель розігнав

Олівер Кромвель. Художник Семюел Купер. 1656 р.

? Що зумовило усунення від влади парламенту та встановлення протекторату О. Кромвеля? Яку роль відіграв цей діяч в Англійській революції?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Олівер Кромвель був дрібним дворянином і належав до протестантської громади індепендентів. Коли розпочалася громадянська війна, О. Кромвель за згодою парламенту за власні кошти спорядив два кавалерійські полки, до яких добирав людей зі стійкими релігійними переконаннями (індепендентів). Зразково дисципліновані, хоробрі, віддані вождю, об'єднані спільними релігійними й політичними переконаннями, полки О. Кромвеля започаткували нову парламентську армію. Одним з улюблених висловів О. Кромвеля був: «На Бога сподівайся, але порох тримайте сухим!».

Протекторат (латин. *protector* — покровитель) — форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи (або іншої держави), коли основні питання суспільно-політичного життя регулює протектор.

Політична реставрація — відновлення старого, поваленого суспільного устрою або династії.

Декларація — документ, офіційна заява, де проголошуються основні принципи зовнішньої і внутрішньої політики держави або програмні положення партій та організацій.

«Довгий парламент» і скликав конвент (Установчі збори), до якого також входили лише індепенденти. Цей конвент назвали «парламентом святих» (через побожність депутатів). «Святі» прийняли низку важливих реформ: оголосили свободу совісті (віросповідань); запровадили цивільний шлюб, вибори священників мирянами; скасували церковну десятину; замінили стару (прецедентну) систему судочинства, що спиралася на закони різних часів, на нову, в основі якої був єдиний судовий статут (кодекс).

Проти таких реформ виступили священники, юристи, а також армія. О. Кромвель розпустив «парламент святих». За згодою армії було прийнято нову Конституцію («знаряддя управління»), яка передавала всю владу О. Кромвелю — **лорду-протектору** Англії, Шотландії та Ірландії. О. Кромвель зосередив у своїх руках усю виконавчу владу, отримав право затверджувати членів Державної ради, а також збирати податки в розмірах, достатніх для утримання армії. Після цього в руках О. Кромвеля було зосереджено більше влади, ніж у короля напередодні революції.

За новою Конституцією законодавчу владу було передано однопалатному парламенту, який складався з депутатів від найважливіших міст країни.

Новий парламент також виявив непокору, і О. Кромвель розпустив його. Він поділив країну на 14 військових округів, а всю владу в них передав генерал-майорам, яких сам і призначив. Для прихильників короля було встановлено спеціальний податок. Святкування Великодня й Трійці заборонили, як і недільні гуляння та спортивні змагання. Головними заняттями визначалися праця й молитва.

Отже, протекторат О. Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою, яка трималася на авторитеті сили, пуританських уявленнях про життя та успіхах діяча в зовнішній політиці.

6 РЕСТАВРАЦІЯ СТЮАРТІВ. «СЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ». У 1658 р. О. Кромвель помер, залишивши своїм наступником сина Річарда. Проте Річард швидко перетворився на маріонетку генералів і зрештою змушений був відмовитися від звання лорда-протектора. Торгово-промислові та аристократичні верстви, занепокоєні можливими виступами населення, вирішили запросити на англійський престол Чарльза II (1660—1685 рр.). У 1660 р. в Англії в результаті змови генерала Джорджа Монка було здійснено **політичну реставрацію** й відновлено правління династії Стюартів.

Королівську владу Чарльз II розглядав як абсолютну. Перш за все він наказав вчинити привселюдну розправу над усіма винними у страті його батька. Було відновлено панування англіканської церкви, незначну частку земель повернули колишнім власникам.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із Декларації прав (Білля про права) 1689 р.

...Піддани протестантського віросповідання можуть носити зброю, що відповідає їхньому становищу, і так, як дозволено законом...

...Звертатися з клопотаннями до короля є правом підданих, і всяке затримання й переслідування за такі клопотання незаконні...

...Будь-які пожалування та обіцянки із сум, очікуваних від штрафів і конфіскацій, до засудження є незаконними й нечинними...

...Не допускається вимога надмірних застав, а також накладення надмірних штрафів або жорстоких і надзвичайних покарань...

...Вибори членів парламенту мають бути вільними...

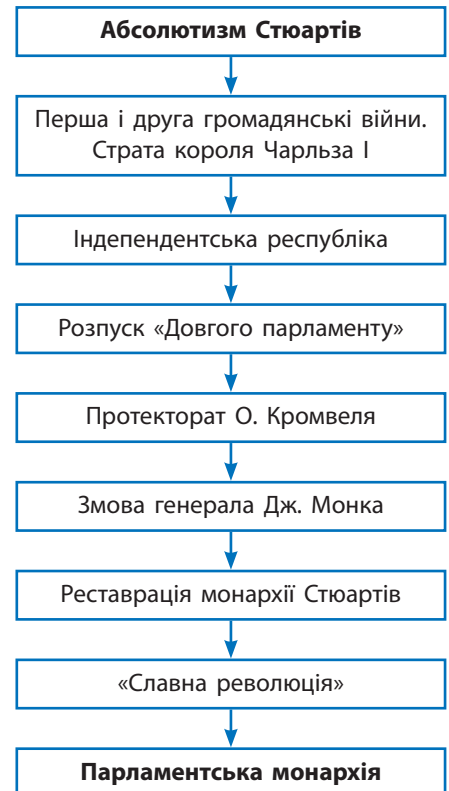
? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які права надавалися англійським підданам згідно із цим документом.

Проте управляти країною, як раніше, уже було неможливо. Парламент суворо охороняв завойовані під час революції права, а також стежив за тим, щоб король не видавав будь-яких законодавчих актів. Згодом у парламенті виникли дві політичні партії — торі та вігі. Торі були прихильниками королівської влади, обстоювали непорушність прав короля та існуючих порядків. Вігі захищали парламент і виступали за реформи економіки, державного устрою, церкви. Однак обидві партії були проти абсолютної монархії.

У 1685 р. новим королем став брат Чарльза II **Джеймс II** (1685—1688 рр.). Він продовжив політику відновлення абсолютної влади. Як ревний католик, Джеймс II призначав на державні посади своїх одновірців. Після прийняття **Декларації** про віротерпимість він розпустив парламент і почав правити одноосібно. Населення Англії також обурювала профранцузька зовнішня політика короля. Члени парламенту вирішили таємно запросити на англійський престол правителя Нідерландів Віллема фан Оранье, одруженого з донькою Джеймса II. Восени 1688 р. він висадився на англійському узбережжі та рушив до Лондона. Народ зустрічав його з радістю. Джеймс II утік до Франції.

В. фан Оранье був проголошений королем Англії під ім'ям **Вільям III** (1689—1702 рр.). Йому вручили Декларацію прав (Білля про права), у якій було викладено права та обов'язки законодавчої (парламенту) і виконавчої (короля та його міністрів) влади. Декларація забороняла королю видавати закони, збирати податки, скликати армію без згоди парламенту. У ній підкреслювалося, що народ за потреби має право усунути короля і на його місце обрати іншого, а також змінити порядок престолонаслідування. Також зазначалося, що вибори членів парламенту мають бути вільними.

Так в Англії відбувся державний переворот, який отримав назву **«Славна революція»** (1688—1689 рр.). Вона завершила тривалу боротьбу парламенту й короля. В Англії встановилася **парламентська монархія**.

Парламентська монархія — державний лад, за яким глава держави — монарх — не може безпосередньо впливати на склад і політику уряду, що формується парламентом, і підзвітний лише йому.

Карикатура на О. Кромвеля.
XVII ст.

УКРАЇНА І СВІТ

Лорд-протектор Англії, Шотландії та Ірландії О. Кромвель і гетьман Української козацької держави Б. Хмельницький представляли новий тип політика. Обидва, маючи стратегічне мислення, демонстрували навмисну грубість і нахабство в спілкуванні, нехтували правилами вищого світу. Вони не побоялися кинути виклик існуючим порядкам у своїх країнах, були стійкими противниками католицизму, виступали проти монархічної влади.

Обидва діячі мали вольовий характер, поєднаний із жорстокістю, але водночас тонку, вразливу душу. Втративши в бою свого сина, О. Кромвель сказав: «На те Божа воля!». Проте коли помирала його донька, він три тижні ридав біля її ліжка й ревно молився за її одужання. Трагічну звістку про загибель старшого сина Тимоша Б. Хмельницький зустрів спокійно. А коли гетьман зрозумів, як його обдурих московський цар, то плакав. Імовірно, унаслідок душевних переживань і Б. Хмельницький, і О. Кромвель передчасно пішли з життя.

У період правління Вільяма III було закладено головні принципи існування англійської політичної системи. Депутатів до парламенту обирали кожні три роки. Король формував уряд із представників тієї партії, яка мала більшість у парламенті. Отже, правління короля обмежувалося парламентом. Змагання партій за владу заклали основу двопартійної системи в Англії.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У першій половині XVII ст. в Англії виник конфлікт між парламентом і королями, які прагнули абсолютної влади. Зрештою це призвело до громадянських війн, страти короля Чарльза I та встановлення республіки.
- Важливу роль у революції в Англії відіграло релігійне питання. Саме протестантські громади стали рушіями докорінних змін у суспільстві.

- Встановлення одноосібної влади (протектора, монарха) не сприяло стабільності в державі. Зрештою була вироблена політична модель, яка діє й зараз.
- Унаслідок революції в Англії встановилася парламентська монархія та утвердилися ринкові відносини.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1640 р. — початок революції в Англії.
1649 р. — страта короля Чарльза I і проголошення Англії республікою.

1653—1658 рр. — протекторат О. Кромвеля.
1688—1689 рр. — «Славна революція»; утвердження в Англії парламентської монархії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню». *Правила гри.* Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.

 2. Охарактеризуйте становище Англії напередодні революції. **3.** Як відбувалася боротьба між королем і парламентом? **4.** Які риси були притаманні Англії в період республіки? **5.** Чому конвент республіки отримав назву «парламент святих»? **6.** Які факти свідчать, що лорд-протектор напередодні революції мав більше влади, ніж король? **7.** Чому події 1688—1689 рр. в Англії назвали «Славною революцією»?

8. Простежте за картою (с. 102), які колоніальні загарбання здійснила Англія в період республіки. **9.** Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6).

10. Чому король програв війну парламенту? Дайте розгорнуту відповідь. **11.** За додатковими джерелами підтвердьте або спростуйте твердження, що події 1688—1689 рр. були революцією. **12. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яку роль відігравав релігійний чинник у подіях Англійської

революції. Поясніть свою точку зору. **13. Колективне обговорення.** Чи правильне твердження, що протекторат О. Кромвелля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою? Поясніть свою точку зору. **14.** Розгляньте карикатуру на О. Кромвелля (с. 106). Що намагався відобразити карикатурист? Проаналізуйте зміст карикатури за відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227). **15. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чому стала можливою реставрація Стюартів. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що їхня нерозважлива політика призвела до нової зміни династії?

§ 14. Річ Посполита

1 ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК. СТАНИ СУСПІЛЬСТВА.

У XVI ст. під впливом зростання попиту на сільськогосподарську **товарну продукцію** польська шляхта перейшла на **фільваркову** форму господарювання. Крім вирощування сільськогосподарських культур (переважно зерна), які йшли на продаж, у фільварках будували й власні переробні підприємства — млини, ґуральні тощо. На українських землях у фільварках також активно розводили худобу.

У результаті поширення фільварків грошовий чинш (податок) для селян було замінено на відрібок (панщину). У 1505 р. панщина становила один день на тиждень, а до кінця XVI ст. — до п'яти днів на тиждень. Для землевласників така система забезпечила зростання прибутку в 10—15 разів.

Проте примусова праця була малоефективною, і такий вид господарювання міг розвиватися лише екстенсивно (за рахунок розширення виробництва, а не його покращення). Для того щоб отримати більше прибутку, землевласнику було потрібно більше землі й залежних селян. Це зробило шляхту «жадібною на землю». У 1557 р. польський король і великий князь литовський Жигмунт (Сигізмунд) II Август прийняв «Уставу на волоки», згідно з якою громадські землі поділялися на волоки. Нормою наділу стала одна волока — 19,5 га на двір. Надлишки землі передавали шляхті під фільварки.

У першій половині XVI ст. Польщу охопило господарське піднесення. Виникло чимало нових міст. Варшава, яка выросла з невеликого поселення, у XVI ст. стала новою столицею королівства замість Кракова. Польські купці вели жваву торгівлю з Німеччиною, Угорщиною, Італією, Скандинавськими державами, Московією. З'явилися суконні, полотняні, шкіряні, паперові, скляні та інші мануфактури.

Період зростання польських міст тривав недовго — у другій половині XVI ст. він уповільнився.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якою була роль шляхти, зокрема магнатів, в управлінні Річчю Посполитою; якими були причини й наслідки укладення Люблінської унії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що спонукало Польщу до укладення унії із Литвою?
2. Кого називали козаками?

? Чи дійсно Великі географічні відкриття негативно вплинули на розвиток Польщі?

Товарна продукція —

продукція, що виробляється не для власного споживання, а для продажу на ринку.

Фільварок — багатопрофільне господарство, у якому вся земля належала землевласнику та яке базувалося на праці селян, що відробляли панщину. Фільваркова форма господарювання була зорієнтована на товарне виробництво сільськогосподарської продукції, хоча й зберігала чимало рис натурального господарства.

Жигмунт II Август. Художник Лукас Кранх (Молодший). Близько 1553 р.

Краєвид Варшави кінця XVI ст. Художник Франс Хогенберг

Османські завоювання на Балканському півострові майже повністю зупинили всю південно-східну торгівлю.

Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі сприяло розвитку торгівлі по Віслі й далі Балтійським морем. Ця торгівля приносила великі прибутки не міському купецтву, а шляхті. До того ж король нічого не зробив для захисту польських виробників від іноземної конкуренції. Купці припиняли свою діяльність, мануфактурне виробництво занепадало. Саме тому в Польщі не утворився міцний третій стан підприємців (буржуазії), який у країнах Західної Європи сприяв формуванню основ нового суспільства.

Суспільство тогочасної Польщі поділялося на привілейовані (духовенство та шляхта), напівпривілейовані (міщани) і непривілейовані (селяни) стани. Католицькій церкві належала п'ята частина земельних володінь. Вона зосередила у своїх руках чималі матеріальні та фінансові ресурси.

На початку XVI ст. завершилося формування єдиного стану землевласників — шляхти. Вони користувалися значними правами і привілеями. Шляхтичі, як правило, володіли одним-двома селами. Обов'язками шляхти була військова служба та участь в управлінні державою. Найзаможніших шляхтичів називали магнатами. Більшість із них походила з давніх родів — Радзивіллів, Острозьких, Конєцпольських, Ходкевичів тощо.

Після приєднання українських земель до Польщі деякі дрібні та середні шляхтичі, захопивши ці родючі землі, перетворилися на магнатів (Замойські, Любомірські, Потоцькі). Переважна частина дрібної шляхти підтримувала когось із магнатів. У власності магнатів перебувала третина сіл

Польський шляхтич. Художник Рембрандт ван Рейн. 1637 р.

у Польщі. Фінансова могутність давала їм змогу впливати на внутрішню та зовнішню політику держави.

Частина польського селянства втратила будь-які особисті та юридичні права й перебувала в кріпосній залежності від магнатів і середньої та дрібної шляхти. У цей час також погіршилося становище селян, що зберегли особисту свободу.

2 ПРОЯВИ РЕФОРМАЦІЇ ТА КОНТРЕФОРМАЦІЇ. У 20-х рр. XVI ст. в Польщі поширилися ідеї Реформації. Особливістю польського реформаційного руху були участь у ньому представників різних соціальних груп і відсутність єдиного напрямку, який би підтримувала більшість населення країни.

Після виступу М. Лютера значної популярності в Польщі, особливо серед населення міст, набуло лютеранство.

У 30-х рр. XVI ст. в Польщі поширився кальвінізм. Протестантизм підтримувала переважно шляхта, яка вбачала в ньому можливий засіб тиску для досягнення більшої незалежності від центральної влади та сподівалася отримати церковні землі. Протестанти в Польщі не вдавалися до збройної боротьби за втілення в життя своїх поглядів, обмежуючись пропагандою.

Використовуючи ідеї протестантизму, шляхта розпочала **екзекуційні рухи**, завдяки яким досягла нових поступок і змін в управлінні державою. А занепад міст позбавив Реформацію соціальної бази. Селянство взагалі залишилося байдужим до нових вчень.

Із кінця XVI ст. в Польщі посилилася й зрештою перемогла католицька Контрреформація. Першим допомогу католицькій церкві в боротьбі проти Реформації надав король Стефан Баторій. За його правління активну діяльність розгорнули єзуїти, які розглядали східні землі Речі Посполитої як плацдарм для поширення впливу католицької церкви на схід.

Під час правління Жигмунта (Сигізмунда) III, який був фанатичним прихильником католицизму, протестантизм у Польщі було фактично знищено. Король забороняв протестантам обіймати державні посади, що зменшувало популярність протестантизму серед шляхти.

Проте в 1573 р. для збереження єдності держави було гарантовано релігійну свободу й безпеку представникам усіх конфесій, тобто проголошено віротерпимість.

3 ЗМІНА ДИНАСТІЇ НА КОРОЛІВСЬКОМУ ТРОНІ. ШЛЯХЕТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ. Особливістю політичного розвитку Польщі в XVII ст. було те, що в країні склалася не абсолютна монархія, а аристократична (шляхетська) республіка, або **шляхетська демократія**. Шляхта обирала короля. Виборний король не мав права ухвалювати важливі рішення без згоди сейму, що складався із сенату й палати послів. Влада в державі належала магнатам, що зумовлювало її аристократичний характер.

? Чому в Речі Посполитій було проголошено віротерпимість, у той час як в інших країнах Європи точилися релігійні війни?

Екзекуційні рухи — рухи середньої шляхти за проведення модернізації держави з метою не допустити встановлення абсолютизму та впровадити республіканську форму правління.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Екзекуційні рухи отримали свою назву від головних вимог — екзекуції (виконання) чинних законів королем і магнатами та повернення «королівщин», які були незаконно привласнені магнатами. Крім того, лідери рухів вимагали створення постійного війська та повної інтеграції з Польщею Литви та Пруссії. У результаті цих рухів відбулася конфіскація частини маєтків у магнатів, а їхні доходи були спрямовані на створення постійної армії, хоч і невеликої. Також зросла роль посольської палати сейму й сеймиків в ухваленні рішень, було запроваджено релігійну терпимість та створено апеляційні суди.

? Чому в Польщі (згодом Речі Посполитій) склалася шляхетська демократія?

РІЧ ПОСПОЛИТА в XVI—XVII ст.

У 1572 р. зі смертю Жигмунта II Августа припинилася династія Ягеллонів. Якщо до цього часу обрання нового короля було формальним актом, то тепер воно набуло іншого характеру: короля обирали голосуванням палат сейму. Першим виборним королем став французький принц Генрік (Анрі III Валуа) (1573—1574 рр.). Хоча через кілька місяців він повернувся до Франції, із його ім'ям пов'язане підписання «Генрікових артикулів». За цим документом король не мав права призначати свого наступника, затверджувати або скасовувати постанови сейму, оголошувати війну, укладати мир, скликати ополчення. У разі порушення королем цих умов шляхта могла позбавити його влади. Виконувати ці умови був зобов'язаний і новий король Стефан Баторій (1576—1586 рр.), хоча він зумів повернути авторитет королівської влади. У 1587 р. королем було обрано Жигмунта III (1587—1632 рр.), який започаткував на польському престолі шведську династію Ваза. Королі, не маючи впливу на внутрішнє життя, здійснювали активну зовнішню політику, втягуючи країну в усі війни й суперечки того часу.

Шляхетська демократія — політична система, що існувала в XVI—XVII ст. у Короні Польській, а згодом і в Речі Посполитій, за якої шляхта мала широкі права в управлінні державою. Шляхетська демократія є варіантом представницької демократії, але нею могла користуватися лише шляхта.

? Чи була Люблінська унія закономірною подією?

4 ЛЮБЛІНЬКА УНІЯ. Із XIV ст. почалася активна польська експансія на схід. Одним зі шляхів реалізації цієї ідеї стало створення тісного союзу між Коронаю Польською і Великим князівством Литовським.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Мандат короля Жигмунта (Сигізмунда) I Старого щодо боротьби з лютеранською єресю (1539 р.)

Минуло вже кілька років, відколи з приводу поширення лютеранської зарази ми видали мандат, аби повідомити всіх довкола, щоб не намагалися подорожувати до Віттенберга або до тих місць, у яких існує якась підозра щодо єресі, чи висилати туди своїх дітей. Хто наважиться заражені лютеранською заразою книжки ввозити або послуговуватися ними приватно чи публічно, той буде покараний на горло та втратить усі маєтки.

Із рішення сейму 1573 р.

Ми — ради коронні, духовні й світські та рицарство — усі обіцяємо з'їхатися й спільно акт виборний згідно з волею Божою до слушного наслідку привести.

А що в Речі Посполитій нашої є незгода чимала у справі релігії християнської, запобігаючи тому, аби із цього приводу між людьми не почався розпад якийсь шкідливий, як по інших королівствах ясно бачимо, обіцяємо те собі спільно, за нас і нащадків наших, різних за вірою, мир між собою зберегти, а заради різної віри й відмінностей церковних кров не проливати.

? 1. Чому присвячені ці документи? 2. Чим були зумовлені зміни, що відбулися між виданням цих документів? 3. Чому Жигмунту I Старому не вдалося приборкати рух протестантів?

УКРАЇНА І СВІТ

Через два дні після коронації Генріка в Польщі сталася трагічна подія. В одній із численних суперечок між придворними кланами у Вавелі (королівському палаці у Кракові) шляхтич Самійло Зборовський із Золочева вбив каштеляна Анджея Вавовського з Перемишля. Монарх вирішив не починати своє правління з винесення смертного вироку, тому щодо С. Зборовського обмежився позбавленням прав і вигнанням із країни. Перебуваючи в Трансильванії, шляхтич і його родина сприяли обранню Стефана Баторія королем Речі Посполитої. Повернувшись, С. Зборовський подався на Запорозьку Січ, де українські козаки обрали його гетьманом. Він здійснював походи проти татар і турків. Проте згодом С. Зборовський був заарештований і страчений за звинуваченням у змові проти короля Стефана Баторія.

Причин для об'єднання двох держав у XVI ст. було декілька.

Польська шляхта насамперед прагнула отримати українські землі, що входили до складу Литви, для розвитку фільваркового господарства. Литовська шляхта хотіла набутти привілеїв, які мала польська шляхта. Іншою причиною було бажання зупинити просування Московської держави на захід.

У січні 1569 р. в Любліні король Жигмунт II Август скликав спільний литовсько-польський сейм для вирішення питання про унію двох держав. Представники Литви й Польщі висунули два різні проекти цього союзу.

Литовський проект містив положення про окремі органи влади в кожній державі, що формувалися тільки з її громадян, про окрему грошову одиницю тощо. У польському проекті пропонувалося об'єднати Литву й Польщу в єдину державу з одним королем і спільними органами влади.

Прагнучи якомога швидше примусити Литву до угоди, польська сторона вирішила діяти з позиції сили. У березні 1569 р. за згодою польської шляхти король видав універсал про відібрання в Литви та приєднання до Польщі Волині й Підляшшя, а пізніше — Київщини та Брацлавщини. Так майже всі українські землі увійшли до складу Польщі. Ослаблена Лівонською війною Литва не чинила опору.

Експансія — розширення панування однієї держави над іншими в економічній, політичній та інших сферах, прагнення захоплення і поневолення.

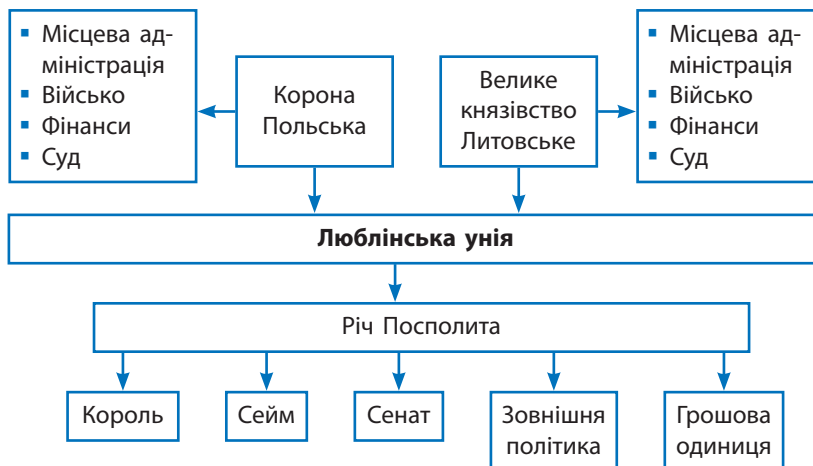
Стефан Баторій.
Художник Марцін Кобер. 1583 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Етапи обрання короля в Речі Посполитій:

- Конвокаційний сейм — на цьому етапі призначали місце й дату виборів короля, оголошували вимоги до претендента.
- Елекційний сейм — вибори нового монарха прямим голосуванням усією шляхтою, яка прибула на сейм. Король обирався довічно.
- Коронаційний сейм — на цьому етапі обраний король підтверджував умови, за яких відбувалося його обрання.

Щоб залучити на свій бік місцеву шляхту на приєднаних землях, король зрівняв її у правах із польською. Обурені таким рішенням литовські магнати намагалися захистити права Литви на ці землі, але марно.

Литовсько-польську унію було підписано 1 липня 1569 р. в Любліні. Утворилася єдина держава **Річ Посполита** (республіка) із єдиним виборним королем, сеймом, грошовою одиницею та зовнішньою політикою. Окремими залишалися печатка, місцева адміністрація, фінанси, військо, суд.

? Чому в другій половині XVI ст. відбувалося протистояння Речі Посполитої зі Швецією, Московією та Османською імперією?

Жигмунт III. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1624 р.

5 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. Після укладення унії Польща опинилась у нових зовнішньополітичних умовах. Їй довелося вступити в боротьбу за панування в Центрально-Східній Європі.

Так, Польща втрутилася в Лівонську війну (1558—1583 рр.), у якій Литва виступала на боці Лівонського ордену проти Московської держави. Король Стефан Баторій зумів завдати відчутних ударів війську царя Івана IV Грозного. У 1582 р. з Московською державою було підписано угоду, за умовами якої вона мала залишити Лівонію. Ця угода зупинила просування Московської держави до Балтійського моря.

Проте незабаром Польщі довелося вести боротьбу за Лівонію зі Швецією (тривала з перервами протягом 1600—1635 рр.). У результаті війн Рига з Лівонією відійшли до Швеції, а Курляндія залишилася під владою Речі Посполитої. Такий розподіл не влаштував жодну зі сторін, і через 20 років війна спалахнула знову.

Приєднавши за Люблінською унією українські землі, Польща мала приділяти увагу обороні цих земель із півдня. Українські козаки, які захищали свої землі від набігів татар і самі здійснювали походи до Османської імперії, тепер опинилися під владою польського короля. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. відносини між Польщею та Османською імперією різко загострилися через козацькі

Люблінська унія. Художник Ян Матейко. 1869 р.

походи. Кульмінацією боротьби стала Хотинська війна 1621 р., у якій козацько-польське військо зупинило наступ Османської імперії на Річ Посполиту. Однак на цьому протистояння Польщі й Османської імперії не завершилося.

У першій третині XVII ст. розпочався новий конфлікт із Московією. Так, Річ Посполита, скориставшись занепадом династії Рюриковичів, втрутилася в боротьбу за царський престол, прагнучи посадити на нього свого ставленника, а потім і сама вступила у війну (1609—1618 рр.). Війна завершилася підписанням Деулінського перемир'я, що стало найбільшим успіхом Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою. Річ Посполита поширила свою владу на Смоленщину, Чернігівщину та Новгород-Сіверщину (загалом 29 міст). Польський король офіційно зберіг за собою право претендувати на московський трон.

У 1632 р. Московія спробувала відвоювати втрачені землі (Смоленська війна), але зазнала поразки.

У 1634 р. між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано Поляновський мирний договір, який загалом підтвердив межі, встановлені Деулінським перемир'ям. Як відступне Московській державі відійшли невеличкі містечка Серпейськ і Трубчевськ із повітами. Крім того, московські послы за хабар королю Владиславу домоглися його відмови від звання «цар московський».

6 КУЛЬТУРА. У XVI—XVII ст. Польща досягла вагомих успіхів у розвитку культури, який був зумовлений впливом Відродження.

Крім того, у самій Польщі почалося масове заснування шкіл, які поширювали ідеї Відродження. У широких верств суспільства пробудився інтерес до книг. Завдяки створеній Жигмунтом II Августом пошти почався більш активний культурний вплив із Заходу.

УКРАЇНА І СВІТ

У подіях польсько-московської війни 1609—1618 рр. активну участь узяли українські козаки. У 1618 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний на прохання польського короля повів 20-тисячне військо на допомогу королевіччю Владиславу, який із невеликим військом перебував на території Московії. Під Москвою гетьман уцент розбив московське військо. Цар ще раз спробував зупинити козаків, пославши назустріч їм бояр з усіма наявними силами. Однак ті, ледве помітивши козацьке військо, розбіглися. П. Конашевич-Сагайдачний з'єднався з військами Владислава й почав готуватися до штурму Москви. Однак, дізнавшись про це, П. Конашевич-Сагайдачний наказав припинити підготовку: на тривалу облогу добре укріпленої фортеці в зимові холоди козаки сил не мали. Існує й інша версія відмови П. Конашевича-Сагайдачного від штурму: нібито він почув дзвони православних церков, заплакав і повернув назад. За ще однією версією, П. Конашевичу-Сагайдачному було не вигідно припинити війну, тому що тоді могутньому козацькому війську потрібно було б шукати нове заняття.

Польський полководець Станіслав Жолкевський представляє королю Жигмунту III і королевичу Владиславу на сеймі 1611 р. полонених московського царя Василя IV Шуйського та його родичів. Художник Томазо Долабелла (копія невідомого художника)

Облога Смоленська в 1609—1611 рр. під час війни Речі Посполитої та Московської держави. Гравюра XVII ст.

Портрет магната Дмитра Вишневецького — взірць сарматського стилю в моді: оселедець, східний жупан, шабля і лук. Невідомий художник. XVII ст.

Польщу охопив нечуваний інтерес до науки й відкриттів. Так, Мацей із Міхова створив «Трактат про дві Сарматії», у якому описав Східну Європу та Азію.

Хроніст Бернард Ваповський уславився створенням великих карт Європи. Значної популярності набули історичні праці Марціна Бельського, Мартіна Кромера, Лукаша Гурницького. Почала розвиватися й художня література. Завдяки творам Миколая Рея і Яна Кохановського було закладено основи польської літературної мови. Вершиною «золотого віку» культури Речі Посполитої вважається наукова діяльність М. Коперника.

Відродження мало великий вплив і на розвиток архітектури Польщі. Будувалися маетки шляхти. Прикметним явищем тієї доби стало встановлення шляхтичами й міщанами в костьолох монументальних надгробних скульптур. Під впливом мистецтва Відродження скульптури набули реалістичних рис.

Центром поширення нових культурних явищ був королівський двір. Саме за короля Жигмунта II Августа стало модним запрошувати митців. Символом нового культурного впливу став перебудований у стилі Відродження Вавельський замок у Кракові.

У XVII ст. на території Речі Посполитої поширилося польське, або, як його називали, «сарматське бароко». Головну роль у цьому процесі відіграла католицька церква, яка після Тридентського собору прагнула вплинути на вірян засобами мистецтва. У новому стилі також був перебудований замок у Варшаві, куди в 1596 р. переїхав королівський двір. Велич і красу королівського замку та костьолів прагнули наслідувати й польські магнати. У першій

половині XVII ст. країна пережила справжній будівельний бум.

Наслідком розвитку польської культури тієї доби стало формування ідеалів, цінностей і звичаїв шляхти. Це явище отримало назву **сарматизм** (згідно з легендою, польська шляхта походила від сарматів). Фактично сарматизм став другим напрямом польської культури цієї доби. Він поєднував елементи як західної, так і східної культури. Це, наприклад, виявлялося в мові: польська мова активно поповнювалася латинськими словами. Одяг шляхтичів також був поєднанням елементів моди Сходу і Заходу. Сарматизм породив відчуття зверхності польської культури над культурами сусідніх народів, що виливалось в процес колонізації та окатоличення.

Вавельський замок у Кракові. Сучасний вигляд

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Період XVI—XVII ст. став часом піднесення й занепаду Польщі. Завдяки Люблінській унії та війнам було досягнуто найбільшого територіального зростання держави.

■ Зовнішня могутність Речі Посполитої не була підкріплена внутрішньою стабільністю. Багатонаціональний характер держави та шляхетська демократія послаблювали внутрішні сили держави і зрештою призвели до її занепаду.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1573 р. — проголошення віротерпимості в Речі Посполитій.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Поясніть термін або поняття».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Учителю/вчителька записує на картках терміни й поняття за вивченою темою. Команди по черзі витягують картки. Їхнє завдання — пояснити терміни і поняття, не називаючи їх. Команда-суперник має відгадати, про які терміни й поняття йдеться.

 2. Охарактеризуйте зміни в сільському господарстві Польщі в XVI ст. **3. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чим був зумовлений занепад польських міст у XVI ст. **4. Колективне обговорення.** Назвіть особливості поширення ідей Реформації в Польщі. **5.** Які зміни в політичному устрої Польщі відбувалися в XVI ст.? **6.** Коли була укладена Люблінська унія? Назвіть причини та наслідки цієї події.

 7. Робота в парах. Обговоріть, визначте та охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Польщі. **8.** Використовуючи додаткові джерела, розкажіть про перебіг польсько-турецької війни 1620—1621 рр. та участь у ній українських козаків. **9.** Покажіть на карті (с. 110) територію Речі Посполитої на середину XVII ст. У боротьбі з якою державою були зроблені найбільші територіальні придбання Речі Посполитої?

 10. Що допомогло Речі Посполитій у першій половині XVII ст. стати однією з наймогутніших держав Європи? Дайте розгорнуту відповідь. **11. Колективне обговорення.** Шляхетська демократія робила Річ Посполиту сильною чи слабкою?

§ 15. Міжнародні відносини в XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про зміст міжнародних відносин XVI — першої половини XVII ст.; якими були причини, перебіг та наслідки Тридцятилітньої війни.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть провідні європейські держави в XVI ст. **2.** Покажіть на карті (с. 45) території поширення протестантських громад та панування католицької церкви в цей період.

- ?** **1.** Які держави відігравали вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи XVI ст.
2. Які чинники були вирішальними для міжнародних відносин XVI ст.?

1 **ХАРАКТЕР МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН у XVI ст.** У міжнародних відносинах Європи доби Раннього Нового часу, як і раніше, важливе значення мали династичні принципи. Проте новим чинником відносин між державами став розкол Європи за релігійною ознакою внаслідок Реформації. Чимало держав ставали учасниками міжнародних конфліктів, приєднуючись до своїх одновірців або прагнучи перешкодити поширенню віросповідання, яке вони не підтримували.

Вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи цього періоду відігравали іспанські та австрійські Габсбурги, Англія і Франція. Гострі суперечки виникали між Францією та Габсбургами, володіння яких межували з її кордонами. Найбільшим проявом цих суперечностей були Італійські війни (1494—1559 рр.). Гострої форми набуло протистояння між протестантською Англією та католицькою Іспанією.

Незважаючи на численні воєнні сутички, жодна з провідних європейських країн — учасників конфліктів не мала достатньо сил, щоб завдати поразки противнику. Таку систему міжнародних відносин називали системою рівноваги.

Перемир'я в Ніцці в 1538 р. між королем Франції Франсуа I та імператором Священної Римської імперії Карлом V за посередництва Папи Римського Павла III. Художник Таддео Зуккарі. XVI ст.

ЕКСПАНСІЯ ШВЕЦІЇ в XVII ст.

Наприкінці XVI ст. важливу роль у Європі почала відігравати Швеція. Підпорядкувавши Норвегію та Фінляндію, вона намагалася поширити вплив на данські, німецькі, польські землі та узбережжя Східної Балтії.

Вагомим чинником міжнародних відносин XVI ст. була боротьба з просуванням у Європу Османської імперії. Турецька загроза примушувала європейських правителів спільно виступати проти агресора. Проте це не заважало деяким державам укласти тимчасові союзи з турецьким султаном задля власної користі.

2 ЗАГОСТРЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ на початку XVII ст. ПРИЧИНИ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ. Міжнародне становище в Європі наприкінці XVI ст. було напруженим і складним. Іспанська та австрійська гілки династії Габсбургів після періоду суперництва вирішили об'єднати зусилля в боротьбі за встановлення свого панування в Європі. Франція прагнула не допустити цього й надавала підтримку протестантам у Німеччині. До того ж Франція бажала утвердити свою владу в Італії та була невдоволена посиленням тут впливу іспанських Габсбургів.

Англія не хотіла збільшення впливу католицьких Габсбургів у Нідерландах та Німеччині, але водночас посилення Франції не відповідало її торговельним інтересам. Данія, яка мала політичні та економічні зв'язки з Північною Німеччиною, також не бажала зміцнення в Німеччині Габсбургів. Королі Швеції та Данії намагалися посилити вплив своєї країни на північних морських шляхах. Експансія Іспанії заважала їхнім намірам.

Водночас на більшості території Європи спостерігалось падіння авторитету католицької церкви. В одних країнах перемогу здобули прихильники Реформації,

? Чи можливо було уникнути воєнного розв'язання загальноєвропейського конфлікту?

Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна між двома великими угрупованнями: габсбурзьким союзом (іспанські та австрійські Габсбурги, католицькі князівства Німеччини, Річ Посполита) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, протестантські князівства Німеччини та інші).

ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА 1618—1648 рр.

Рудольф II. Художник Йозеф Хейнц (Старший). 1594 р.

Фердинанд II Штирійський. Художник Юстус Сустерманс. 1624 р.

в інших — Контрреформації. Обидві сторони не бажали домовлятися. Наслідком загострення цих суперечностей стала **Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.**

Якими були причини війни? На початку XVII ст. обидві гілки династії Габсбургів вели боротьбу з протестантами, підтримували католиків і намагалися затвердити своє панування над країнами Європи. Активну боротьбу з протестантами розпочав обраний імператор Священної Римської імперії Рудольф II Габсбург (1576—1612 рр.). За його підтримки єзуїти поширили свою діяльність у Чехії та протестантських князівствах Німеччини.

У відповідь на переслідування протестантські князі Німеччини в 1608 р. об'єдналися в Євангелічну унію (лігу), яку очолив курфюрст Фрідріх V Пфальцьський. У свою чергу, католицькі князі створили в 1609 р. союз під назвою Католицька ліга, очолюваний герцогом Максиміліаном Баварським.

Обидва об'єднання шукали прихильників у Європі. Євангелічну унію підтримали протестантські країни Нідерланди, Данія, Швеція та Англія, а також католицька Франція, яка не бажала посилення впливу Габсбургів у Європі. Католицьку лігу підтримували австрійські та іспанські Габсбурги. Поступово відносини між двома тaboraми загострювалися.

З ЧЕСЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (1618—1623 рр.). Події, які стали приводом до початку війни, сталися в Чехії, що перебувала під владою австрійських Габсбургів.

Більшість верств населення Чехії була невдоволена утисками, відсутністю політичних прав. У 1617 р. королем Чехії було обрано прихильника Габсбургів Фердинанда II Штирійського (згодом він став імператором Священної

Бій біля Білої Гори в 1620 р. Художник Пітер Снаєрс

УКРАЇНА І СВІТ

У битві біля Білої Гори в 1620 р. на боці Католицької ліги брали участь значні сили українських козаків-найманців на чолі зі Станіславом Русиновським (приблизно 12—25% від 28-тисячного війська Габсбургів). Козацька кіннота забезпечила перемогу в битві, у вирішальний момент розгромивши угорську (трансільванську) кавалерію. Під час бою козаки захопили 52 штандарти й навіть головний штандарт короля Чехії (Богемії) та курфюрста Фрідріха V Пфальцьського. Армія протестантів була розбита, вони втратили до 5 тис. осіб.

Римської імперії німецької нації). Ця подія викликала в Чехії вибух невдоволення. У столиці Чехії Празі спалахнуло повстання. Натопи протестантів захопив замок Празький град і викинув із вікна трьох королівських радників, які керували країною за відсутності короля. Ця подія відома як «празька дефенестрація».

На чеський престол запросили главу Євангелічної унії Фрідріха V Пфальцського. У відповідь на це Фердинанд II, не бажаючи втратити корону, за підтримки Католицької ліги розпочав військові дії. Чехи мужньо воювали й здобули декілька перемог. Проте їхня армія була набагато меншою, ніж війська Католицької ліги, очолювані досвідченим полководцем Йоганном Тіллі. У битві біля Білої Гори 8 листопада 1620 р. він розгромив чеських протестантів. У Чехії розпочався католицький терор. Ще одним наслідком цієї поразки була втрата Чехією своєї державності майже на 300 років.

Тим часом Й. Тіллі рушив далі на німецькі землі й захопив володіння Фрідріха V Пфальцського.

Успіхи католиків на першому етапі війни занепокоїли протестантських правителів країн Північної Європи.

4 ДАНСЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (1624—1629 рр.). У війну проти Габсбургів на боці Євангелічної унії вступив король Данії Крістіан IV. Тепер угруповання мало значно більше сил, ніж Фердинанд II, якому не вистачало коштів на утримання армії. Вихід із цієї ситуації Фердинанд II знайшов, прийнявши пропозицію про створення нової армії від полководця **Альбрехта Валленштейна**.

А. Валленштейн зобов'язувався своїм коштом зібрати 20-тисячне наймане військо, якщо Фердинанд II дозволить утримувати цю армію за рахунок реквізицій (пограбування) місцевого населення. Імператор погодився та призначив А. Валленштейна головнокомандувачем. За домовленістю з імператором у нього залишалася вся воєнна здобич. За короткий час було створено 100-тисячну армію, завдяки якій католики розбили данське військо Крістіана IV. Проте успіхи головнокомандувача викликали заздрість у керівників Католицької ліги. За їхнім наполяганням імператор усунув А. Валленштейна від командування армією та наказав розформувати його війська.

Занепокоєний розвитком подій, перший міністр Франції кардинал Рішельє почав підбурювати шведського короля **Густава II Адольфа** (1611—1632 рр.) до війни проти Католицької ліги.

5 ШВЕДСЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (1630—1634 рр.). Улітку 1630 р. Густав II Адольф прибув до Північної Німеччини й розпочав військові дії. Шведська армія складалася з вільних

«Празька дефенестрація». Художник Карел Свобода. 1844 р.

Альбрехт Валленштейн. Художник Ентоні Ван Дейк. 1629 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Альбрехт Валленштейн

за походженням був чеським дворянином, виховувався єзуїтами, став ревним католиком. У його особі поєднувалися цинічний авантюрист і талановитий полководець. А. Валленштейн брав участь у розгромі чеського війська під Білою Горю. Вдячний імператор Фердинанд II допоміг йому за символічну ціну скупити землі, конфісковані в чехів, й А. Валленштейн став власником найбільших володінь у Чехії (дев'ять міст, 57 замків, кілька сотень сіл).

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із донесення французького дипломата Фанкана про міжнародне становище в Європі (1627 р.)

...Габсбурги знайдуть кошти створити та екіпірувати флот, аби тримати в шорах північ, турбувати південь; у них знайдуться сили не лише для того, щоб перешкоджати торгівлі данців, англійців і французів, а й для того, щоб захопити те, що їм не належить, і повернути те, що вони втратили. Ось чому вони поведуться так уперто і з таким піднесенням атакують усіма своїми силами короля Данії, міста Нижньої Саксонії, більшу частину яких вони вже зайняли. Трохи не вистачає їм для того, щоб стати власниками всього, і вони доб'ються цього, якщо

дозволити їм діяти без перешкод і якщо король Данії капітулює. Отже, уся Німеччина, якщо вона буде підпорядкована Габсбургам, допоможе підвестися останнім і стане для них міцним п'єдесталом для того, щоб спорудити на ньому монархію та взяти гору над усім християнським світом.

? **1. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, про які тривожні тенденції для Франції повідомляв дипломат. **2.** Якою була реакція Франції на це повідомлення?

селян-протестантів, які вважали, що захищають своїх одновірців від католиків.

Успіхам на цьому етапі війни протестанти були зобов'язані діям Швеції. Армія Густава II Адольфа розбила війська Й. Тілли та вступила до Баварії — центру католицьких сил у Німеччині.

Щоб урятувати ситуацію, імператор Фердинанд II повернув А. Валленштейну командування й надав йому необмежені повноваження.

А. Валленштейн швидко сформував нову армію й розпочав наступ проти Швеції. Війна набувала затяжного характеру. Сили сторін були фактично рівними. У листопаді 1632 р. неподалік Лейпцига, під містечком Лютцен, відбулася вирішальна битва армій А. Валленштейна й Густава II Адольфа. Обидві сторони зазнали великих втрат і змушені були відступити. Шведський король загинув у битві, і протестантський табір залишився без керівника. А. Валленштейн відступив до Чехії та розпочав переговори з протестантами про мир. За це його звинуватили в державній зраді. На початку 1634 р. А. Валленштейна було усунуто від командування, а через деякий час убито змовниками, які діяли за наказом Католицької ліги.

У вересні 1634 р. імператорські війська завдали поразки ослабленій шведській армії в битві біля Нердлінгена в Південній Німеччині. Здавалося, що становище Габсбургів покращується. Проте участь у війні вирішила взяти Франція.

6 ФРАНЦУЗЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (1635—1648 рр.). Воєнні дії розгорталися переважно на території Німеччини, Іспанії та іспанських Нідерландів. Уже в перші роки цього періоду визначилася вирішальна перевага антигабсбурзької коаліції. Керівна роль у ній перейшла до Франції. Кардинал Рішельє, скориставшись ослабленням обох сторін, прагнув отримати для Франції всі можливі політичні

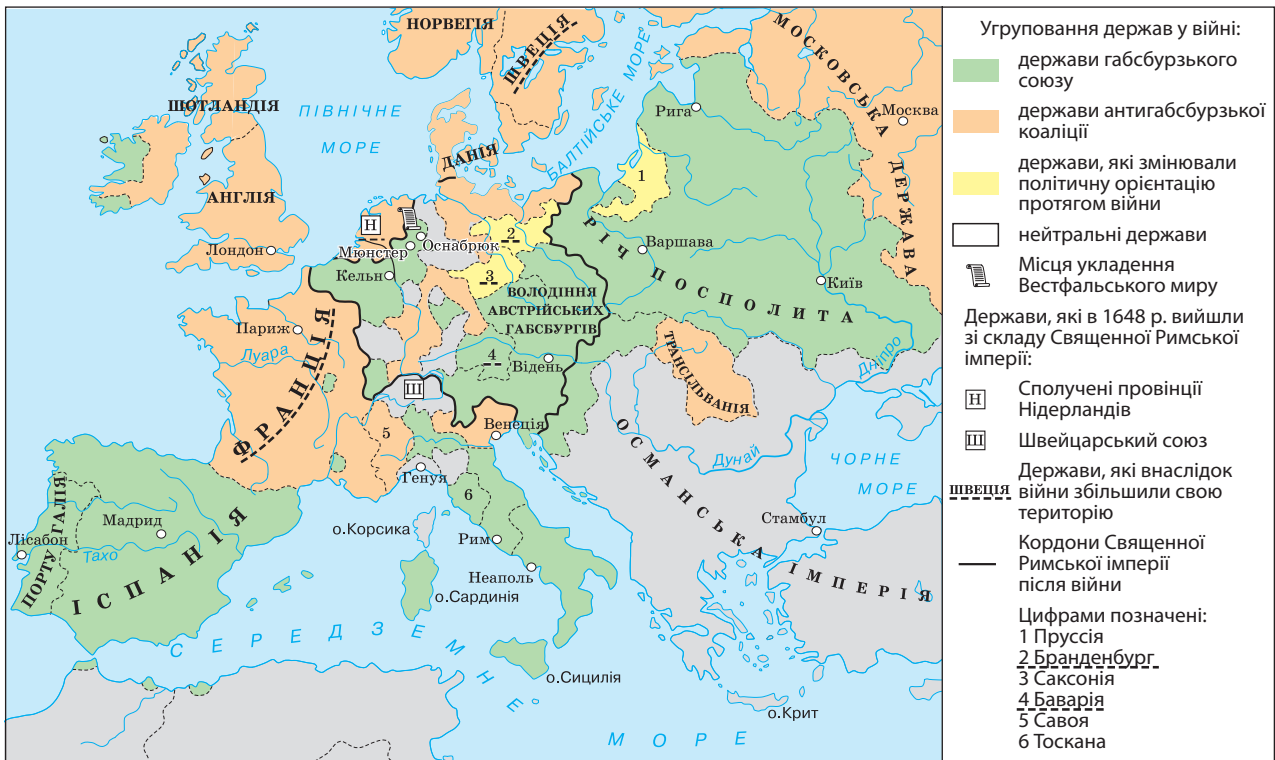

Густав II Адольф. Художник Якоб Хефнагель. 1624 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Густава II Адольфа називали «північним левом». Завдяки успішним війнам проти Польщі та Московської держави він посилив позиції Швеції в Балтійському регіоні, перетворивши Балтійське море на «Шведське озеро» (усе його узбережжя, крім південної частини, належало Швеції).

ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА 1618—1648 рр.

переваги. Однак жодна зі сторін не мала достатньо сил для перемоги. Габсбурзький союз спробував змінити перебіг війни на свою користь.

У травні 1643 р. 27-тисячна армія Габсбургів вторглася до Франції. Вирішальна битва відбулася біля Рокруа. Армію Габсбургів було фактично знищено. У наступні роки Габсбурги зазнали нових поразок. У 1646 р. об'єднана шведсько-французька армія захопила Баварію; виникла загроза поділу Священної Римської імперії німецької нації між Швецією та Францією й захоплення столиці Габсбургів Відня. Імператор Фердинанд III (1637—1657 рр.) мусив прийняти продиктовані Францією та її союзниками надзвичайно тяжкі умови мирного договору.

7 ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ МИР. НАСЛІДКИ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ЄВРОПИ. Переговори країн — учасників війни проходили у двох містах Вестфалії: із 1644 р. в Мюнстері — між послами імператора та французьким урядом, а з 1645 р. в Оснабрюку — між послами імператора та делегацією шведського уряду й німецьких протестантських князів. Переговори просувалися дуже повільно, оскільки більшу частину часу їхні учасники проводили в бенкетних залах.

Лише 24 жовтня 1648 р. було оголошено про підписання Вестфальського миру. Переможці здобули значні території: Швеція отримала Східну та частину Західної Померанії,

Фердинанд III. Художник Ян ван ден Хеске. 1643 р.

Битва під Лютценом. Художник Ян Асселін. 1635 р.

Битва біля Рокруа. Художник Совер Ле Конте

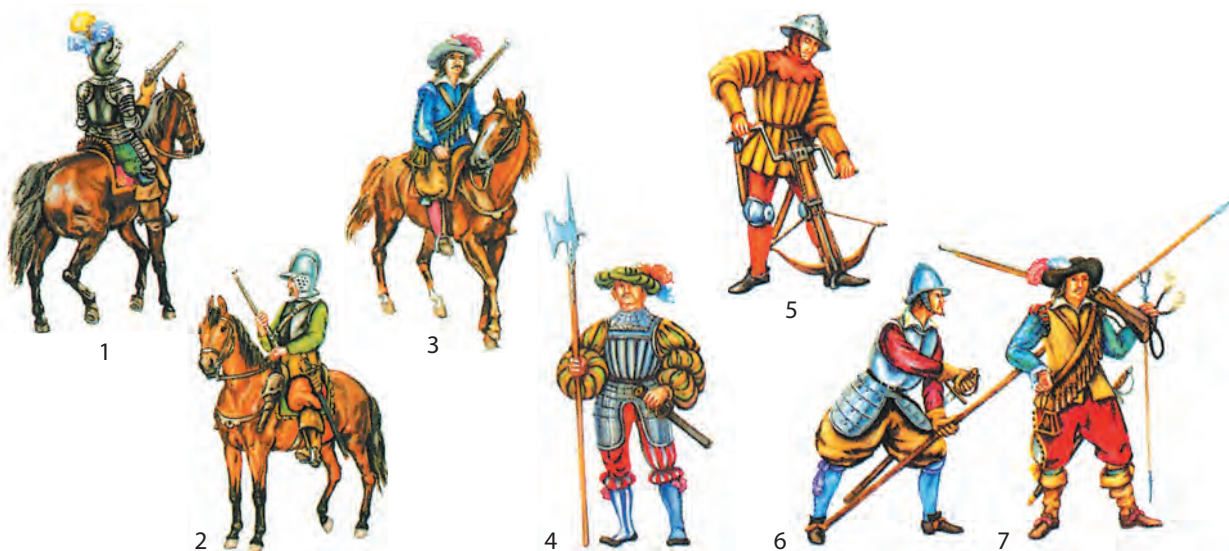
Франція — землі Ельзасу та остаточне підтвердження прав на Лотарингію. Було закріплено роздробленість Німеччини, визнано незалежність Швейцарії та Нідерландів.

Крім територіальних проблем, Вестфальський мир урегулював релігійні питання. Кальвінізм був визнаний рівноправним із лютеранством. Підтверджувалося право князів обирати релігію (за винятком спадкових володінь Габсбургів), проголошувався принцип віротерпимості.

Від Вестфальського миру ведеться відлік сучасної епохи в міжнародних відносинах.

Незважаючи на укладення миру, війна між Іспанією та Францією тривала до 1659 р., коли було підписано Піренейський мир, за яким остаточно встановлювався кордон між державами по Піренеях.

- Воїни XVI—XVII ст.: 1) кірасир; 2) аркебузир; 3) драгун; 4) найманець з алебардою; 5) арбалетник; 6) пікінер; 7) мушкетер

Тридцятилітня війна спричинила значні зміни в Європі. Держави-переможці Франція та Швеція посилили свій вплив у європейських справах. Для Німеччини війна мала найтяжчі наслідки. На 200 років було закріплено її політичну роздробленість, населення скоротилося із 17 млн до 10 млн осіб. У Чехії із 3 млн залишилося 700 тис. осіб, Франція втратила 1 млн осіб. Більшу частину міст було зруйновано, землі перетворилися на пустища, торгівля й промисловість занепали. Австрійські Габсбурги обмежили свій вплив Австрією. Іспанська монархія Габсбургів втратила вплив на європейську політику. Натомість Тридцятилітня війна дала значний поштовх розвитку військової тактики та стратегії в Європі.

Підписання Мюнстерського мирного договору 15 травня 1648 р. Художник Герард Терборх. 1648 р.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ У міжнародних відносинах Європи XVI ст. сформувалася система рівноваги й водночас утворилися угруповання держав, що ворогували за ознаками віросповідання.

■ Тридцятилітня війна 1618—1648 рр. була найважчим конфліктом до початку XX ст. Вона стала продовженням релігійного протистояння попереднього століття в Європі. Унаслідок війни вплив династії Габсбургів у Європі суттєво послабився.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1618—1648 рр. — Тридцятилітня війна.

1648 р. — підписання Вестфальського миру.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню».

Правила гри. Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.

 2. Робота в парах. Обговоріть і з'ясуйте, у чому полягало загострення суперечностей між європейськими державами на початку XVII ст. **3.** Визначте причини та привід до Тридцятилітньої війни. **4. Робота в малих групах.** Обговоріть і назвіть основні періоди війни. Дайте характеристику воєнних дій кожного з періодів. **5.** Які країни внаслідок перемоги в Тридцятилітній війні посилили свій вплив у Європі?

 6. Простежте за картою (с. 121), які територіальні зміни відбулися в Європі за підсумками Тридцятилітньої війни. **7.** За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення з презентацією за темами: «Полководці Тридцятилітньої війни», «Українські козаки в Тридцятилітній війні» (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227). **8.** Складіть у зошиті таблицю «Тридцятилітня війна».

Країна — учасник війни	
Якої мети намагалася досягти	
Якими були для неї результати і наслідки війни	

 9. Вестфальський мир започаткував нову систему міжнародних відносин, яка проіснувала до XIX ст. Назвіть основні принципи цієї системи. **10. Колективне обговорення.** Що найбільше впливало на перебіг бойових дій у Тридцятилітній війні?

Практичне заняття за розділом III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які реформаційні течії набули найбільшого поширення в Європі в XVI—XVII ст.? 2. У яких європейських державах у XVII ст. утвердилися абсолютні монархії? 3. Чим устрій Речі Посполитої відрізнявся від устрою інших тогочасних європейських держав? 4. Що спричинило Національно-визвольну війну в Нідерландах та революцію в Англії? Якими були основні події цих збройних виступів? 5. Назвіть імена найвидатніших історичних діячів XVI—XVIII ст. Поясніть, чому ви виділили саме їх.

Герб Ост-Індської компанії.
1689 р.

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання матеріалу розділу, розвивати вміння працювати з контурною картою; удосконалювати навички групової роботи та вміння знаходити необхідну інформацію в тексті історичного джерела.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Повторити матеріал розділу.
2. У складі малих груп зібрати додаткову інформацію про видатних європейських монархів XVI—XVIII ст. Створити презентацію (комп'ютерну або театралізовану).

ХІД РОБОТИ

I. Робота з контурною картою

1. Позначте на контурній карті різними кольорами регіони поширення католицизму, протестантизму та православ'я в середині XVII ст.
2. На політичних картах європейських держав XVI, XVII, XVIII ст. укажіть різними умовними позначками держави, у яких встановилися абсолютні монархії та існували держави з республіканською формою правління. Порівняйте ці карти та зробіть відповідний висновок.

II. Робота з таблицею

Складіть синхронізовану таблицю подій у державах Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.

Франція	Німеччина	Нідерланди	Англія	Іспанія	Річ Посполита

III. Робота в малих групах

Малі групи представляють класу підготовлені комп'ютерні презентації або невеликі інсценівки, присвячені одному з видатних історичних діячів XVII—XVIII ст. Потім відбувається обговорення результатів роботи.

IV. Підсумки заняття

Учні та учениці самостійно аналізують результати своєї роботи на практичному занятті.

Узагальнення за розділом III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.

1. Об'єднайтесь у дві-три команди та проведіть конкурс знавців термінів і понять розділу. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень термінів і понять.

Рекомендований перелік термінів і понять: абсолютизм (абсолютна монархія), олігархічна (бюргерська) республіка, шляхетська демократія, парламентська монархія, протекціонізм, меркантилізм, революція, національно-визвольна війна, протекторат.

2. Об'єднайтесь в команди й проведіть гру «Чотири зупинки».

Правила гри. Кожна команда отримує завдання розповісти, що вона побачила на визначених чотирьох зупинках казкової машини часу, яка перенесла їх у XVI—XVII ст. Гру можна провести за одним із запропонованих сценаріїв.

Варіант I: 1) Варфоломійська ніч; 2) на полі битви Тридцятилітньої війни; 3) страта англійського короля Чарльза I; 4) засідання польського сейму.

Варіант II: 1) на кораблі «Непереможної армади»; 2) виступ іконоборців у Нідерландах; 3) битва під Несбі; 4) укладення Люблінської унії.

3. Об'єднайтесь в пари та проведіть гру «Історія з географією».

Правила гри. Учні та учениці по черзі називають історико-географічні назви, які зустрічалися в розділі, і вказують подію, яка пов'язана з тією чи іншою назвою.

4. Проведіть гру «Снігова куля».

Правила гри. У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Один(-на) з них називає історичного діяча, твір, дату, пам'ятку, поняття тощо за вивченим розділом. Це слово повторює інший учень/учениця та називає своє слово. Кожен наступний гравець називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учень/учениця робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень/учениця, що наведе найдовший ланцюжок.

О. Кромвель розпускає «Довгий парламент». Художник Ендрю Каррік Гоу. 1907 р.

Поразка «Непереможної армади». Художник Філіпп Джеймс де Лутербург. 1796 р.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.

РОЗДІЛ IV. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVII—XVIII ст.

§ 16. Османська імперія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про розвиток Османської імперії в період розквіту; яким було правління Сулеймана I Пишного; про причини й наслідки османських завоювань у Європі; про особливості становища Кримського ханства у складі Османської імперії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які загарбання здійснили турки-османи в XV ст.?
2. Хто такі яничари?

? Чому до кінця XVII ст. турецькі завоювання поступово припинилися?

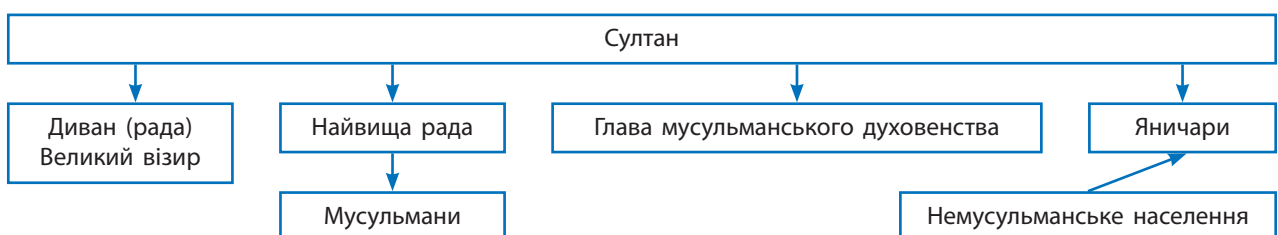
Сулейман I Пишний.
Художник Тіціан Вечелліо. 1530 р.

1 ВІЙНИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА НАСЛІДКИ. У XVI ст. Османська імперія досягла найбільшої військової та політичної могутності. Султан **Селім I Грізний** (1512—1520 рр.) у переможній війні проти Персії підкорив країни Закавказзя та Кавказу — Азербайджан, частину Вірменії, Грузії, Дагестан і Курдистан. Після цього він розпочав завоювання Сирії та Єгипту. Приєднавши їхні землі до своєї імперії, він проголосив себе халіфом — лідером усіх мусульман.

Найвищого розквіту Османська імперія досягла за правління **Сулеймана I Пишного** (1520—1566 рр.). Його вважають наймогутнішим із турецьких султанів за весь час існування Османської імперії. Перше, що зробив султан Сулейман I, посівши престол, — відпустив на волю всіх єгипетських полонених зі знатних сімей, яких ув'язнив його попередник. Хоча Сулейман I не був настільки жорстоким, як його батько, усе ж він був завойовником. У 1521 р. султан здійснив свій перший похід і від того часу підкоряв цілі держави. Так, він захопив нові землі на Близькому Сході (Ірак), у Східній Європі (Угорщина) та на узбережжі Середземного моря (Триполітанія, Алжир).

Сулейман I також створив великий флот. Турецькі кораблі в XVI ст. ходили всіма морями та океанами, сягаючи навіть берегів Індії. Під час війн за підкорення країн Європи Сулейман I не лише проявив себе видатним полководцем, а й добре орієнтувався у складних питаннях європейської політики та суперечностях християнського світу. Головною перешкодою на шляху до його мети була імперія Габсбургів. Тому султан почав підтримувати її релігійних противників — протестантів.

Сулейман I багато уваги приділяв розвитку своєї держави. За його правління було впорядковано законодавство Османської імперії. Головною особливістю законів держави залишався поділ населення на дві групи з різними правами та обов'язками — мусульман і немусульман. Поважаючи діяльність султана, люди шанобливо називали його «**кануні**» («законодавець»).

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Величезний вплив на Сулеймана I мала його дружина **Роксолана** (Гюррем Султан — «радісна»), за переказами — українка, захоплена в полон татарами. Вона народила султану сімох дітей. Один із її синів — Селім II — став султаном. Роксолана володіла п'ятьма європейськими мовами (читала Гомера в оригіналі) і вже в Османській імперії вивчила три східні — турецьку, арабську і фарсі (перську). Роксолана уславилася її державною діяльністю. Щоб поповнити скарбницю султана, вона розпорядилася відкрити в портових районах Стамбула винні крамниці, які почали швидко приносити прибутки, розширила бухту Золотий Ріг, реконструювала причали в Галаці, куди незабаром почали підходити великі судна з товарами з усього світу. Не забувала Роксолана зводити й нові мечеті, будинки для літніх людей та лікарні. Вона повністю перебудувала палац султана Топкапи. Роксолана померла на руках чоловіка з посмішкою на вустах. Сулейман, стоячи навколішки перед її ліжком, ще довго плакав. Дружину султан пережив лише на п'ять років, встигнувши звести їй мавзолей поряд із мечеттю Сулейманіє. Роксолана розпочала 130-річний період впливу жінок на політику Османської імперії.

Роксолана. Художник Тіціан Вечелліо. 50-ті рр. XVI ст. Збереглося дев'ять портретів Роксолани, проте вони створені на основі переказів тих, хто її бачив, тому всі зображення не схожі між собою

Сулейман I сприяв розвитку культури. Вона досягла набагато вищого рівня, ніж у більшості країн тогочасної Європи.

За часів правління Сулеймана I Пишного турки-османи проникли до Центральної Європи. Однією з перших їхніх перемог стало взяття Белграда — міста, яке протягом тривалого часу стримувало просування Османської імперії в Європу. Після цього турецькі війська рушили в Угорщину, де в битві під Могачем (1526 р.) розгромили чесько-угорське військо. Землі Угорщини було поділено між Австрійською та Османською імперіями.

У 1529 р. Сулейман I узяв в облогу столицю Австрії Відень. Над Європою нависла загроза великого лиха. Проте наближення зими змусило османські війська відступити. Після поразки під Віднем Османська імперія почала вважати Австрію своїм головним ворогом.

Війни Османської імперії з Габсбургами, які правили Австрією та Іспанією, сприяли її зближенню з їхніми європейськими суперниками. Першою в цьому списку стояла Франція. У 1535 р. між Османською імперією та Францією був укладений договір, відомий під назвою «перша капітуляція». Французьким купцям та іншим підданим королівства надавалося право безперешкодного в'їзду у володіння Османської імперії, ведення своїх торговельних справ та здійснення християнського богослужіння. «Капітуляція» також встановлювала невідповідність французьких купців турецькому суду, забезпечувала недоторканність особи купця та його майна. Однак ці привілеї були надані в односторонньому порядку. У 1580 р. такі самі привілеї отримала Англія. Із того часу та аж до Першої світової

УКРАЇНА І СВІТ

Загалом у XVI ст. зафіксовано щонайменше 69 нападів татар на українські землі. Із них у першій чверті століття — 23, після смерті Роксолани — 37. У часи її заміжжя нападів було лише дев'ять, сім із яких зазнали поразки. На протести польського короля Сулейман I відповідав, що набіги було вчинено «без відома нашого цісарського», і погрожував кримському хану покаранням.

Між Османською імперією і Королівською Польською, до якої входили українські землі, у 1525 р. було укладено мирний договір. Традиційними стали обміни посольствами та дружніми листами між польськими й турецькими правителями, де обов'язково зазначалося: «щоб Україна зоставалася в спокої».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Ослабленню Османської імперії передували такі події. 27 березня 1570 р. султан Селім II висунув ультиматум Венеції, вимагаючи передати йому острів Кіпр. Венеція у відповідь оголосила Османській імперії війну. Кіпр був останньою опорою християнства у Східному Середземномор'ї. Його захоплення давало османам можливість проникнути в саме серце Європи та захопити Рим.

Усвідомлюючи небезпеку, яка нависла над християнським світом, 25 травня 1571 р. європейські держави об'єдналися у Священну лігу. До її складу ввійшли Іспанія, Венеціанська республіка, Генуя, Сицилія, Парма, Тоскана, Савоя, Неаполь, Папська держава. Цей союз освятив Папа Римський Пій V. Крім того, він брав на себе зобов'язання фінансувати спорядження іспанського флоту.

7 жовтня 1571 р. біля Лепанто відбулася морська битва між Османською імперією та європейськими державами. Священна ліга виставила 206 галер проти 222 османських. Битва тривала кілька годин і завершилася розгромом турецького флоту: Османська імперія втратила 210 галер та близько 15 тис. осіб. Таким чином, перемога Священної ліги завадила перетворенню Середземного моря на «внутрішнє море» Османської імперії, а також призупинила просування турків у Європі.

Битва біля Лепанто. Невідомий художник. XVI ст.

війни Османська імперія перебувала у сфері впливу Англії та Франції.

Наслідком війн, які потребували великих коштів, було погіршення внутрішнього становища Османської імперії. Унаслідок воєнних поразок зменшилося надходження здобичі, рабів, данини із загарбаних земель. Турецький уряд збільшив податки з населення імперії. У відповідь на це в 1591—1628 рр. час від часу спалахували селянські повстання. Тож султанам доводилося не тільки вести війни за нові землі, але й приборкувати повстання всередині імперії. Як висловився один із турецьких політичних діячів XVII ст., Османську імперію «...створено шаблею, і тільки шаблею вона може утримуватись». Криза імперії набула всебічного характеру.

Від кінця XVI ст. європейські правителі почали розглядати Османську імперію не як «Боже покарання», а як сильного гравця європейської політики, із яким можна боротися або вступати в союз.

У 1571 р. в затоці Лепанто біля берегів Греції відбулася битва між Османською імперією та об'єднанням держав Європи — Священною лігою. Християнські держави здобули першу велику перемогу над флотом Османської імперії.

Відтоді поразки Османської імперії вже не були рідкістю. Так, її розгром у битвах під Хотином (1621 і 1673 рр.) і Віднем (1683 р.), невдалі Чигиринські походи (1677, 1678 рр.) зупинили турецьку експансію в Європі. У цих битвах значну роль відіграли українські козаки. До сорому поразки турецької армії під Віднем додалося те, що в цій битві вони втратили свій символ — прапор Пророка.

2 ЕКОНОМІЧНЕ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ІМПЕРІЇ. Державний устрій та адміністративна структура Османської імперії були підпорядковані потребам війни. Провінції поділялися на округи, їхні правителі здійснювали

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ в XVI—XVII ст.

як цивільні, так і військові функції, очолювали ополчення та місцеві гарнізони **яничарів**. Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю й за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він жив у своєму окрузі, де виконував поліцейські функції та обов'язки збирача податків. Сипахи отримували матеріальне забезпечення за рахунок державного податку з населення, розмір якого було чітко визначено.

Чинovníки також отримували за службу великі земельні володіння, які заборонялося залишати у спадок. Щоб якось зберегти майно, чиновники передавали свою землю у володіння мусульманським релігійним установам (у вакф). Ця практика негативно позначалася на володіннях султана і, відповідно, на його скарбниці, оскільки з третини земель імперії не сплачувалися податки. Наприкінці XVI ст. до Османської імперії докотилася хвиля «революції цін», яка спричинила фінансову кризу. Ця криза найсильніше вдарила по сипахах, які становили основу військово-адміністративної системи. Після занепаду ополчення зростає роль яничарів. Однак таке військо потребувало великих коштів, яких уже не було. Єдиним, що рятувало Османську імперію, були завойовницькі війни. Проте наприкінці XVII ст. Османська імперія зазнала в них низку поразок.

Яничари (у перекладі з турецької — нове військо) — регулярна піхота турецького війська, що формувалася з полонених-хлопчиків (здебільшого християн).

Шиккування яничарів. Сучасний малюнок. Яничари одні з перших у Європі для ведення вогню почали шикуватися в довгі шеренги

? Чим вирізнялося Кримське ханство у складі Османської імперії?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Яничари, що вважалися рабами султана, виховувалися в суворих умовах. Вони жили в казармах, їм заборонялося одружуватися, вести господарство. Вони не отримували платні, а жили за рахунок грабунку поневолених народів. Військо яничарів вирізнялося надзвичайною жорстокістю. Яничари брали участь у загарбницьких походах, несли гарнізонну службу в підкорених Османською імперією арабських країнах та на Балканах. Кількість яничарів складала до 12 тис. у XVI ст. і близько 50 тис. осіб у XVII ст. Військо яничарів було ліквідоване в 1826 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

За свідченням очевидців (зокрема, англійця Джильса Флетчера), у 1571 р. військо кримського хана Девлета I Герая підпало передмістя Москви. Сильний вітер поширив пожежу на все місто — за три години воно вигоріло майже повністю, навіть царський палац у Кремлі. Наступного дня Девлет I Герай із нагробаним і полоненими залишив Москву. Повертаючись у свої володіння, дорогою він розорив передмістя Москви й Рязанщину. Унаслідок набігу татар загинуло близько 80 тис. осіб, ще понад 60 тис. було забрано в полон.

З КРИМСЬКЕ ХАНСТВО. До складу Османської імперії входили держави, які перебували у васальній залежності від неї: князівства Волощина, Молдавія, Трансільванія, Кримське ханство тощо. Останнє посідало серед цих держав особливе становище. Кримське ханство було вірним союзником Османської імперії в її завойовницьких війнах як на Заході, так і на Сході. Тут управляли представники династії Чингісидів, яку поважали правителі Сходу. Це давало можливість кримським ханам бути дещо вільними у своїх діях. Лише з 1584 р. султани почали впливати на вибір чергового правителя ханства. Крім того, Кримське ханство як самостійна сила відіграло важливу роль у відносинах між державами від Волги до Західного Бугу. Так, кримські хани контролювали Північне Причорномор'я, вели боротьбу з Московією за «спадщину Золотої Орди», здійснювали набіги на українські землі по ясир, вступали в союзи з Московією, Литвою, Польщею, українськими козаками залежно від ситуації.

Зовнішньополітична стратегія Кримського ханства загалом будувалася на принципах, які сформувалися ще в XVI ст. Згодом вони отримали назву «закони Селіма» (за ім'ям хана Селіма I Герая). У суперечках своїх східноєвропейських сусідів — зокрема, Великого князівства Литовського, Корони Польської та Московського царства — Кримське ханство підтримувало ту сторону, яка тоді була слабшою. І навпаки, воно воювало з тією стороною конфлікту, що набирала силу. Тим самим кримські хани намагалися захиститися від вторгнення сусідніх держав. Така стратегія спрацьовувала до початку XVIII ст. Ханство мало доволі численну армію — від 80 до 150 тис. осіб.

У той самий час на початку XVII ст. почав формуватися союз між кримськими ханами й козаками. Козаки стали вагомим чинником у боротьбі за ханський стіл. Правителі сусідніх держав навіть непокоїлися можливим створенням єдиної козацько-татарської держави. Проте ця ідея так і не була реалізована.

З ослабленням Османської імперії занепадало й Кримське ханство. Наприкінці XVIII ст. воно було підкорене Російською імперією.

Піддані кримського хана належали до різних народів і сповідували різні релігії. За результатами перепису, у середині XVII ст. населення Кримського півострова становило близько 1,12 млн осіб. Із них 180 тис. були мусульманами (татари, турки), а 920 тис. осіб — християнами (греки, вірмени, русини, литвини, поляки, московити тощо) та юдеями. Усе населення півострова поділялося на чотири мілети — національно-релігійні громади — мусульманську, грецьку (православну), юдейську та вірменську. Члени громад жили, як правило, в окремих селищах і кварталах міст. Усі права в державі мали лише мусульмани. Лише вони виконували військову повинність і користувалися за це

податковими та іншими привілеями. Більшість населення становили прості вільні люди. Земля перебувала у володінні селянських громад, знаті та хана. Правитель, розподіляючи землі серед місцевої знаті, не зачіпав володіння громад.

Селяни були зобов'язані відпрацювати тиждень на рік на бея, мурзу та хана і сплачувати десятину — своєрідний податок, який ішов на загальнодержавні потреби. Кріпосної залежності не існувало. Чимало селян були колишніми бранцями з українських земель, які погодилися прийняти іслам. Їх називали тумами.

Природні умови півострова та прилеглих степових районів Причорномор'я значно впливали на заняття населення. На Південному березі Криму розвивалися садівництво й виноградарство. Тут вирощували близько 50 сортів винограду. Населення гірських районів північних схилів Кримських гір та прилеглих степових районів займалося землеробством і забезпечувало зерном увесь півострів.

Велику роль у розвитку землеробства відіграло християнське населення, захоплене під час набігів і розселене в цих районах. Із часом воно почало становити 2/3 населення півострова.

Серед занять населення Кримського півострова також були поширені тваринництво, городництво й вирощування тютюну. Розвивалося й ремесло: гончарство, килимарство, виготовлення мідного та олов'яного посуду, зброї тощо. У степових районах, як і раніше, розвивалося кочове скотарство. На Азовському морі у великій кількості ловили рибу.

Із XVI ст. на півострові швидко зростали міста. Найбільшим був Бахчисарай, що з 1532 р. став столицею Кримського ханства. Міста були центрами ремесла й торгівлі. Торгували пшеницею, вином, продуктами тваринництва, рибою, ремісничими виробами. Предметом торгівлі були також раби. Найбільший невільницький ринок існував у Кафі. Загалом, за підрахунками істориків, через невільницькі ринки Криму було продано до 3 млн осіб.

4 БОРотьБА НАРОДІВ ПРОТИ ОСМАНСЬКИХ ЗАВОЮВАНЬ.

Під час вторгнень османи чинили жахливі спустошення. Для утримання загарбаних територій великі міста перетворювалися на сильно укріплені фортеці, а на кращі землі переселяли турецьке населення. Усіх чоловіків-немусульман обкладали подушним податком. Крім того, вони виконували повинності на будівництві доріг, фортець, мостів. Їм заборонялося їздити верхи, носити зброю, споруджувати будинки вищі, ніж у турків. У 1564—1565 рр. відбулося перше повстання слов'ян проти османського панування (Прилепське повстання), у 1598 р. Болгарію охопило Тирновське повстання тощо. На території Балканського півострова розпочався рух **гайдуків**. Вони нападали на османських чиновників, вояків, спалювали поселення мусульман. Їхні дії

Турецькі воїни забирають дітей.
Гравюра XIX ст.

Гайдук. Художник Крістоф
Вайгель (Старший). 1703 р.

Гайдуки (походить від назви погоничів, вільних пастухів на Балканах) — збройні загопи народних месників, що боролися проти османського панування. Вони діяли на території Балканського півострова в XV—XIX ст.

Ходжа Насреддін. Мініатюра XVII ст.

Фонтан Ахмеда III в Стамбулі.
Сучасний вигляд

ЦІКАВІ ФАКТИ

Першу третину XVIII ст. в Османській імперії називають Епохою тюльпанів, тому що саме в цей час поширилася мода на ці квіти. Турки вивели майже тисячу сортів тюльпанів. Без них не обходилося жодне свято в країні.

Започаткування цієї моди пов'язано з діяльністю великого візира Ібрагіма-паші. Крім любові до квітів, він уславився реформами, які зміцнили імперію. Ібрагім-паша навів лад у державній скарбниці й скоротив витрати на чиновництво, небоєздатне військо та яничарів.

Не шкодували коштів лише на нові бібліотеки та переклад турецькою мовою праць перських, арабських, європейських вчених.

мали успіх за підтримки християнського населення, яке вважало їх народними героями. Утім, безстрашні в битвах гайдуки нерідко виявляли надмірну жорстокість, чинили грабежі й насильства.

Християнська церква, формально зберігаючи лояльність, підтримувала народні рухи проти османської влади.

Незважаючи на османське панування, підкорені народи зберегли свої культуру, звичаї, мову. Внутрішня боротьба підривала міць Османської імперії та послаблювала її тиск на Європу.

5 КУЛЬТУРА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. У XVI—XVII ст. культура Османської імперії розвивалася під впливом ісламу. Його релігійні норми забороняли здобувати світську освіту (усі школи в Османській імперії існували тільки при мечетях). Коран не дозволяв митцям зображувати людей і тварин, оскільки намальований образ начебто міг забажати для себе душу. Проте незважаючи на ці та інші обмеження, в Османській імперії з'явилися цікаві наукові праці, літературні твори, пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва. У розвитку тогочасної турецької культури можна виділити два періоди: від другої половини XV до кінця XVI ст. — піднесення, а в XVII ст., як і в Османській імперії загалом, — занепад.

Піднесення турецької культури знайшло відображення насамперед у розвитку літератури та образотворчого мистецтва. Другу половину XVI і XVII ст. вважали «золотим віком» турецької поезії. Видатним поетом цієї доби був Мюла Махмуд, відомий під псевдонімом Абдуль Баки. Поширеним напрямом поетичних творів було уславлення радощів життя. Поет Ільяс Ревані змальовував переваги легкого та безтурботного життя, побут і звичаї жителів Стамбула, щасливе кохання.

У часи занепаду Османської імперії набув поширення сатиричний жанр. Представники цього напрямку висміювали бездумне життя панівних верств імперії, які спричиняли її занепад.

У творах поетів, які писали для султана та його приближених, більше уваги приділялося вишуканості форми, ніж змісту віршів. У турецькій прозі часів розквіту імперії набули поширення невеликі оповідання, анекдоти, складені письменником Лямі. У його збірках уперше згадується про Ходжу Насреддіна. Цей сільський імам із його дотепними жартами, поєднаними з добрим народним гумором, став відомим у всьому світі.

Наукових досягнень в Османській імперії цього періоду було небагато. Насамперед це пояснювалося низьким рівнем розвитку освіти й пануванням над нею ісламу.

Значного розквіту в XVI ст. досягла турецька архітектура. Султан Сулейман I Пишний приділяв багато уваги

спорудженню нових мечетей, лікарень, фортець, мостів, караван-сараїв та інших будівель. Розвиток архітектури в цей час був пов'язаний із діяльністю Сінана — грецького архітектора на службі в турецького султана. За своє довге життя (майже 100 років) він збудував 360 споруд. Найвідомішими серед них стали мечеті Шахзаде і Сулейманіє у Стамбулі, мечеть Селіма в Едірне, мечеті Джума-Джамі (Хан-Джамі) в Євпаторії тощо.

У Стамбулі було побудовано чимало лазень, які стали невід'ємною складовою життя столиці. Турецькі жителі використовували лазні як місця зустрічей і відпочинку, де можна було провести кілька годин із друзями за чашкою кави.

Велика увага приділялася зовнішньому вигляду будівель. Палаці, мечеті, лазні та інші громадські будівлі прикрашали складним різьбленим орнаментом.

За часів занепаду імперії турецька культура значними досягненнями не вирізнялася.

Із кінця XVII ст. в Османській імперії почалося швидке поширення надбань європейської культури. Митці відходили від класичної персько-арабської культури. Літературні твори перекладали турецькою мовою й потім поширювали їх, запозичивши з Європи книгодрукування (1725 р.). Так почала зароджуватися турецька культура.

За пропозицією великого візира Ібрагіма-паші до Франції вирушило велике османське посольство, якому доручили вивчити звичаї та внутрішній устрій цієї європейської держави. Коли звіт посланців зачитали в присутності султана Ахмеда III (1703—1730 рр.), Стамбул охопила мода на все французьке. У столиці та біля неї розпочалося будівництво палаців у стилі османського рококо (Саадабад та інші). Османська верхівка наперебій змагалася в розкоші. Проте із часом усе це обернулося проти візира й султана. Поразка у війні з Персією стала приводом до повстання у Стамбулі. Ібрагіма-пашу було вбито заколотниками, а султан зрікся влади. Новий правитель Махмуд I скасував нововведення візира, а більшість палаців було зруйновано.

Мечеть Селіма в Едірне. Сучасний вигляд

ЦІКАВІ ФАКТИ

У XVIII ст. в Османській імперії поширилася мода на кав'ярні. Тут люди різного соціального походження могли вживати каву, солодоші та вести довгі бесіди. Кав'ярні були в першу чергу місцем обміну інформацією та налагодження контактів. Мусульманське духовенство намагалось заборонити кав'ярні, але невдало. Засідати в кав'ярнях могли лише чоловіки. Жінки для спілкування відвідували громадські лазні.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Завдяки завойовницьким війнам було створено могутню Османську імперію, володіння якої розташовувалися у трьох частинах світу — Європі, Азії та Африці.
- Вершини своєї могутності імперія досягла в середині XVI ст. за часів правління Сулеймана I Пишного.

- Після припинення завоювань неминучим став занепад Османської імперії, який розпочався із середини XVII ст. Вона опинилася під владою слабких султанів, поступово перетворюючись на об'єкт посягань із боку інших держав.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1526 р. — битва під Могачем, захоплення Османською імперією Угорщини.

1532 р. — Бахчисарай став столицею Кримського ханства.

1571 р. — битва біля Лепанто.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Історія з географією».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в команди. Їм необхідно виписати історико-географічні назви, які зустрічаються в параграфі, згрупувавши їх за пунктами: 1) землі, країни, що входили або увійшли до складу Османської імперії; 2) місця найважливіших битв. Далі команди відповідають на запитання вчителя/вчительки, пов'язані із цими історико-географічними назвами.

2. Якою була роль війн у розвитку Османської імперії в XVI—XVII ст.? **3. Колективне обговорення.** Чому Сулеймана I Пишного називають наймогутнішим правителем Османської імперії? **4. Робота в парах.** Обговоріть та охарактеризуйте економічне й політичне становище Османської імперії в XVI—XVII ст. **5.** Розкажіть про перебіг боротьби поневолених народів проти турецьких завойовників. Яке

значення мала ця боротьба для Османської імперії та країн Європи?

6. За додатковими джерелами підготуйте історичний портрет Роксолани. Відповідь подайте у вигляді презентації. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227). **7. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте битви, які стали ключовими для розвитку Османської імперії. Підготуйте розповідь про одну з них.

8. Напишіть есе на тему «Чому визвольні рухи підкорених Османською імперією народів не могли самостійно досягти бажаного результату?». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 229). **9.** Чому в XVII ст. Османська імперія, яку раніше боялися всі європейські країни, і Франція стали союзниками? Дайте розгорнуту відповідь.

§ 17—18. Московська держава

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як відбувався розвиток Московської держави в XVI—XVII ст.; про царювання Івана IV і початок правління династії Романових; якими були причини й наслідки Смутного часу; про церковне життя в Московській державі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як утворилася Московська держава? **2.** Що вам відомо про державницьку діяльність Івана III?

Самодержавство — форма абсолютизму в Московській державі, за якої необмежена влада монарха наближається до деспотії (свавілля правителя й повна безправність підданих).

1 ПРАВЛІННЯ ІВАНА IV. В історії Московії XVI ст. стало часом становлення абсолютної монархії у формі **самодержавства** — нічим не обмеженої влади царя.

Самодержавство утверджувалося в запеклій боротьбі монарха з боярством. У боротьбі царі спиралися на дворянство, яке отримувало землі лише за умови несення військової служби правителю, та православну церкву, що проголошувала ідею божественного походження царської влади.

У роки правління Василя III (1505—1533 рр.) Московська держава продовжувала зростати. Також саме тоді утвердилася ідея, що «Москва — третій Рим». Її сформулював чернець Філофей у листах до Василя III таким чином: «Так знай, христоролюбцю і боголюбцю, що всі християнські царства прийшли до кінця й зійшлися в єдиному царстві нашого государя, згідно з пророчими книгами, це і є римське царство: ібо два Рима впали, третій стоїть, а четвертому не бути». Цим виправдовувалася як претензія на зверхність над православними християнами, так і зовнішня експансія Московії проти сусідніх держав.

Після смерті Василя III московський престол посів його трирічний син **Іван IV** (1533—1584 рр.). Спочатку правління фактично перебувало в руках боярських угруповань, які змагалися за владу. У **1547 р.** відбувся обряд вінчання (помазання) Івана IV на царство за візантійським зразком, а Московська держава була проголошена **царством**. Тобто Московія затверджувала свою рівність з іншими державами.

Ставши царем, Іван IV створив «Вибрану раду», до якої входили представники дворян, церкви, бояр. Вона розробляла проекти реформ, які були спрямовані на зміцнення держави та посилення влади царя.

У 1549 р. було скликано перший **Земський собор**. У Московському царстві розпочалися реформи. У 1550 р. було затверджено новий **Судебник**, який посилив централізацію державного управління. Він обмежував владу намісників, звільняв дворян від їхнього суду. Судебник підтвердив право селян переходити від одного до іншого господаря один раз на рік (у Юрійів день) і збільшив суму, яку селяни мали сплачувати попередньому власнику.

Виникли нові органи центрального державного управління — **прикази**, що керували окремими галузями господарства й державних справ. Керівників приказів призначав цар.

У 1556 р. «Вибрана рада» ліквідувала систему «кормління», за якою місцеві жителі утримували намісника, і створила місцеве самоврядування з «виборних людей», яких призначали з-поміж дворян. Було здійснено військову

ЦІКАВІ ФАКТИ

Думний дяк Іван Пересветов за пропозицією царя Івана IV подав до «Вибраної ради» проект державної реформи. Зразком для змін він вважав Османську імперію, у якій султан мав необмежену владу, а всі піддані фактично були його рабами. І. Пересветов прагнув обмежити в Московії владу та вплив бояр, спираючись на дворян. На його думку, дворян треба було всіляко підтримувати, висувати на державні посади. Основою армії також мало стати дворянське військо. За свою службу цареві дворяни мали отримувати платню.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З опису Московії послом Священної Римської імперії Зігмундом Герберштайном (1549 р.)

Владою, яку він [московський цар Василь III] використовує щодо своїх підданих, він легко перевершує всіх монархів світу. Він закінчив те, що розпочав його батько, а саме: відібрав у всіх князів і володарів їхні міста й укріплення. Якщо він накаже комусь прибути до його двору, або йти на війну, або вирушати в посольство, той має виконувати все це власним коштом. Виняток становлять лише деякі боярські сини, які не мають великих прибутків; таких осіб він утримує, призначаючи платню, але різну. Знаті, яка несе посольську службу або виконує інші важливі обов'язки, надається, відповідно до родовитості й праці кожного, або намісництво, або село, або маєток; проте за кожне із цих володінь вони сплачують цареві визначений податок.

Використовує свою владу цар і щодо духовенства, і щодо мирян, безперешкодно розпоряджаючись їхнім життям і майном. Із радників, яких він має, жоден не може навіть наслідитися сперечатися з царем. Вони відкрито заявляють, що воля царя — це воля Бога, і що робить цар, він робить із Божої волі.

Від часів Рюрика всі правителі користувалися лише титулом великих князів, або володимирських, або московських та інших, окрім Івана III, який називав себе «государем усієї Русі». Василь Іванович використовує царський титул і називає себе так: «Великий государ Василь, Божою Милістю Цар і Государ усієї Русі та великий князь Володимирський, Московський, Новгородський, Псковський, Смоленський, Тверський, Югорський, Пермський, Булгарський тощо».

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** У чому полягала влада московського царя над його підданими? **2.** Якими були умови державної служби при дворі московського царя?

Земський собор («земський» — загальний, загальнодержавний) — збори представників різних верств населення Московського царства (крім селянства) для рішення політичних, економічних та адміністративних питань. Перший собор було скликано в 1549 р., останній — у 1654 р. **Судебник** — збірник законів Московського царства.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1448 р. московська церква самовільно відокремилася від Київської митрополії і протягом 141 року не визнавалася Константинопольським патріархатом. У 1589 р. Константинопольський Патріарх Єремія II був змушений надати самопроголошеним Московським митрополитам патріаршу гідність (лише після того, як його пів року утримували в полоні в Москві). Однак Константинопольський собор визнав Московський патріархат лише в 1593 р.

Стрільці — воїни регулярного пішого війська в Московській державі XVI — початку XVIII ст., озброєні вогнепальною зброєю. Спочатку стрілецьке військо формувалося на основі набору з вільного міського й сільського населення, надалі їхня служба стала довічною та спадковою. Стрільці отримували платню грошима, зерном, іноді земельними наділами. Вони жили в окремих стрілецьких слободах, мали сім'ї, могли займатися ремеслом і торгівлею.

Цар Іван Грозний. Художник Віктор Васнецов. 1897 р.

? Які риси характеру особистостей, зображених на с. 136—141, на вашу думку, намагалися передати художники?

реформу. Створювалися піше військо **стрільців** і «вибрана тисяча» — царська гвардія із представників дворянства. Вона стала особистою охороною царя. Відтоді цар не залежав від боярського ополчення. Також для дворян запроваджувалася обов'язкова військова служба терміном на 15 років. За несення служби належала платня або земельний наділ. Проведені реформи дали змогу царю Івану IV розпочати активну зовнішню політику. Для Московської держави об'єктом завоювань і колонізації стали сусідні території.

Особливістю Московської держави було те, що ядро її території, яке сформувалося до XVI ст., перебувало осторонь світових торговельних шляхів. На заході такі шляхи контролювали Швеція, Литва й Польща; на сході та півдні — Кримське, Астраханське й Казанське ханства. Єдиний порт Архангельськ, який надавав можливість виходу до світових торговельних шляхів, замерзав на шість місяців.

Спочатку Іван IV вступив у боротьбу за «спадщину Золотої Орди». У результаті війни **1548—1552 рр.** Московська держава підкорила Казанське ханство. За наказом Івана IV його жителів, які чинили опір новій владі, знищували або відправляли до Московської держави, де насильно навертали у православ'я або страчували.

У **1556 р.** Іван IV без бою здобув Астраханське ханство. Так він отримав можливість контролювати багатий Волзький торговельний шлях. Проте підкорити Кримське ханство йому не вдалося. Кримський хан Девлет I Герай у 1571 р. захопив і спалив Москву. Шлях до Чорного моря залишився закритим. Тоді Іван IV розпочав Лівонську війну **1558—1583 рр.**, прагнучи захопити узбережжя Балтійського моря. На захист Лівонії виступили Литва, Польща, Швеція. Московська держава зазнала поразки.

У **1582 р.** розпочалося завоювання Московською державою Сибірського ханства. Зацікавлені в підкоренні цих земель купці Строганови з дозволу Івана IV найняли загін волзьких козаків отамана Єрмака. За козаками на завойовані

Підкорення Сибіру Єрмаком. Художник Василь Суриков. 1895 р.

землі вирушили купці, ремісники, селяни-втікачі. За ними рухалися царські війська й чиновники. Колонізація Сибіру тривала до кінця XVII ст.

Результатом завойовницької зовнішньої політики Московії в XVI ст. стало значне збільшення її території за рахунок земель на сході. Проте майже неперервні війни виснажили сили держави.

2 ОПРИЧНИНА. Поразки Московської держави під час Лівонської війни стали поштовхом до **опричнини**.

Іван IV, якого прозвали Грозним, усюди вбачав зраду, карав винних і невинних. Особливо його розлютив перехід на бік противника одного з кращих воевод — князя Андрія Курбського. Цар розірвав відносини із членами «Вибраної ради». Відтепер її діяльність розглядалася як злочинний непослух і замах на самодержавство.

У 1564 р. Іван IV несподівано виїхав із Москви та оселився в Олександрівській слободі, заявивши, що залишив державу через зраду бояр. Як умову свого повернення він вимагав розправи над «зрадниками».

У 1565 р. Іван IV поділив володіння царства на земщину (землі під управлінням бояр) та опричнину (землі під управлінням царя). На території опричнини цар розпочав масові страти, конфіскації земель, придушуючи опір тих, хто заважав його необмеженій владі. Масштаби опричнини постійно зростали за рахунок приєднання нових земель земщини. Створене опричне військо вбивало тисячі людей по всій країні. Символом цього війська стала собача голова й мітла, що мало показати прагнення захистити самодержавство, «вигризти та вимести» всіх противників. Лише в Москві Іван IV Грозний стратив (нібито за зраду) 120 бояр і митрополита. Така сама доля спіткала й міста Новгород, Клин, Твер. Найстрашнішим став погром Новгорода, під час якого загинуло дві третини населення міста.

Проте опричне військо не змогло протистояти вторгненню кримських татар у Московське царство в 1571 р. Наступного року військо хана Девлета I Герая разом з ордами ногайських татар і яничарами здійснило новий похід із метою досягти остаточної перемоги. Однак цього разу успіх був не на боці хана, й об'єднане опричне та земське військо завдало йому поразки в Молодинській битві. Ця подія, крім перемоги, мала для Московії ще один результат: Іван IV змінив своє ставлення до опричнини. У 1577 р. цар стратив багатьох опричників і навіть заборонив згадувати про ці події. Однак завдяки опричнині Іван IV Грозний посилив свою владу й остаточно знищив боярську опозицію.

Жорстокості московського війська в Лівонії та опрична сформувавши негативне ставлення до Московії європейських держав.

Опричнина — територія, виділена в особисте управління царя; система каральних заходів (страти, конфіскація земель тощо), які здійснював у Московській державі в XVI ст. цар Іван IV із метою зміцнення своєї влади.

Опричники в'їжджають до міста. Художник Аполінарій Васнецов (ескіз декорації до опери Петра Чайковського «Опричник»). 1911 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Джерелом інформації про кількість жертв опричнини стали «синодики» (списки на поминання), які розсилав Іван IV до монастирів для поминання душ страчених. За підрахунками істориків, кількість людей, згаданих у «синодиках», перевищувала 4 тис. осіб. Сучасники з інших країн вважали, що жертвами опричнини стало понад 10 тис. осіб.

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА в XVI—XVIII ст.

Борис Годунов. Невідомий художник. XVII ст.

З СМУТНИЙ ЧАС. Наприкінці XVI ст. Московську державу охопила криза, що увійшла в історію як **Смутний час** (1598—1613 рр.). Після смерті Івана IV престол посів його син Федір (1584—1598 рр.), але фактично влада зосередилася в руках боярина Бориса Годунова, із сестрою якого Федір був одружений. Продовжуючи політику Івана IV, Б. Годунов суворо розправився з ворожими йому представниками боярської знаті, спираючись на широкі кола дворянства.

У 1591 р. за нез'ясованих обставин в Угличі помер останній син Івана IV царевич Дмитро. За офіційним повідомленням, царевич під час гри впав на ніж і заколовся. Однак ширилися чутки, що його було вбито за наказом Б. Годунова. У 1598 р. помер бездітний цар Федір. Із його смертю припинилася династія Рюриковичів.

За підтримки дворянства царем став **Борис I Годунов** (1598—1605 рр.). Він опікувався розвитком ремесла й торгівлі, розширив будівництво нових міст у Поволжі. Проте під час голоду 1601—1603 рр. влада виявилася безпорадною. У всьому звинувачували нового царя.

У Московській державі спалахнула боротьба за владу між різними боярськими угрупованнями. Одні виступали за збереження системи престолонаслідування, яка склалася в попередні століття, інші наполягали на впровадженні виборності монарха. Тим часом у 1602 р. в Києво-Печерській лаврі з'явився чернець, який у розмові з архімандритом

Смутний час — період в історії Московської держави з 1598 до 1613 р., який характеризувався поширенням соціальних рухів, жорсткою боротьбою за владу, вторгненням сусідніх держав, зміною правлячої династії Рюриковичів на Романових.

Елисеєм Плетенецьким назвав себе врятованим сином царя Івана IV Грозного Дмитром. Невдовзі Дмитро Самозванець, або Лжедмитро (під таким ім'ям він увійшов в історію), виїхав на Волинь, прагнучи знайти собі могутнього покровителя. Спочатку це був князь Василь-Костянтин Острозький, потім — князь Адам Вишневецький. За його посередництва наприкінці 1603 р. він їздив на Запорозьку Січ домовлятися з козаками про похід на Москву. Наступного року А. Вишневецький представив Лжедмитра королю Жигмунту III Ваза, який погодився підтримати самозванця, але проти цього категорично виступив сейм. Тоді під зверхністю магната Юрія Мнішека біля Львова Лжедмитро почав збирати добровольців для свого походу на Москву.

На початку жовтня 1604 р. військо Дмитра Самозванця, що налічувало лише кілька тисяч осіб, перейшло московський кордон. Дізнавшись про це, уряд царя Бориса I Годунова заявив, що Лжедмитро насправді є сином дрібного дворянина з Коломни, утеклим ченцем із Чудова монастиря в Москві Григорієм Отреп'євим. Проте це не зупинило військо Дмитра Самозванця, що зростало. Воно захопило Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Курськ, Моравськ, Белгород та Рильськ. У війську Дмитра Самозванця перебувало близько 12 тис. запорозьких козаків на чолі з гетьманом Яном Запороським. У квітні 1605 р. Борис I Годунов несподівано помер. Дізнавшись про це, уся московська армія перейшла на бік Дмитра Самозванця. У червні він на білому коні в'їхав до Москви, через місяць був коронований в Успенському соборі Кремля й невдовзі прийняв титул імператора. Мати царевича Дмитра начебто впізнала в самозванцеві свого сина.

Лжедмитро I започаткував реформи, які мали наблизити Московію до європейських держав. У травні 1606 р. він обвінчався з донькою Ю. Мнішека Мариною Мнішек. Проте вже через дев'ять днів Лжедмитра I було вбито за колотниками на чолі з боярином Василем Шуйським, що походив із бічної лінії Рюриковичів. На Земському соборі його було обрано царем під ім'ям **Василь IV Шуйський** (1606—1610 рр.). Проте новий цар не зумів розв'язати внутрішні проблеми. Невдоволені політикою Василя IV Шуйського козаки, дворяни та селяни об'єдналися навколо «воеводи царевича Дмитра» Івана Болотникова, який рушив із загонами на Москву. До них приєднався ще один самозванець, який називав себе сином царя Федора Івановича Петром. Повстанці спробували захопити місто, але зазнали поразки. Василь IV Шуйський жорстоко розправився з ними.

У той самий час на Брянщині з'явився чоловік, який назвався царем Дмитром, що дивом урятувався від змовників у Москві. Ким був новий самозванець, невідомо.

У січні 1608 р. Лжедмитро II рушив на Москву, але захопити її не зміг і влаштував у селі Тушино щось на зразок

Лжедмитро I, або Дмитро Самозванець. Художник Симон Богушевич. 1606 р.

Вступ Лжедмитра I в Москву. Художник Клавдій Лебедев. 90-ті рр. XIX ст.

Василь IV Шуйський. Невідомий художник. XVII ст.

Табір Лжедмитра II в Тушино.
Художник Сергій Іванов. 1908 р.

другої столиці держави. Тут було сформовано уряд із частини московських бояр і приказних службовців. Восени 1608 р. Лжедмитро II контролював значну частину території Московського царства. Василь IV Шуйський звернувся по допомогу до шведського короля. За умовами Виборзького договору в обмін на території біля Неви та Ладogi Швеція надсилала 12 тис. воїнів. Шведсько-московське військо завдало поразки одному із загонів Лжедмитра II. Польський король Жигмунт III, який у той час воював проти Швеції, побачив у цьому посилення свого противника.

У 1609 р. Річ Посполита оголосила війну Василю IV Шуйському, після чого польські офіцери в армії Лжедмитра II почали масово присягати польському королю. Тушинський табір розпався, а Лжедмитро II в грудні 1609 р. втік до Калуги. У 1610 р. він зробив ще одну спробу захопити Москву, але невдало. Лжедмитро II знову відступив у Калугу, де був убитий.

Тим часом польський король Жигмунт III захопив Смоленськ і рушив на Москву.

Група бояр примусила Василя IV Шуйського зректися влади. До часу обрання нового царя країною правила Боярська дума із семи осіб, яку назвали «Семибоярщиною». Проте згодом бояри вирішили підписати угоду з Річчю Посполитою, запросивши на московський престол Владислава Ваза. Одночасно із захопленням Москви Польщею північ країни (Новгород і Псков) окупувала Швеція.

Іноземне вторгнення викликало рух за створення земського ополчення. Перше ополчення, яке мало на меті вигнати польський гарнізон і відновити «православну монархію», зазнало поразки. Восени 1611 р. з ініціативи земського старости Кузьми Мініна та князя Дмитра Пожарського в Нижньому Новгороді було створено друге ополчення, яке в листопаді 1612 р. звільнило Москву.

4 ПОЧАТОК ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ РОМАНОВИХ. ФОРМУВАННЯ АБСОЛЮТИЗМУ ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ. У січні 1613 р. в Москві зібрався Земський собор, який затвердив рішення: іноземних претендентів на московський престол не обирати. Царем став 16-річний **Михайло Федорович Романов** (1613—1645 рр.), син митрополита Філарета. Новий цар започаткував династію Романових.

У 1617 р. Михайло Федорович підписав Столбовський мир зі Швецією, за яким Московській державі повертався Новгород, але Швеція залишала за собою все узбережжя Фінської затоки. Наступного року Михайло Федорович уклав мир із Річчю Посполитою.

У 1617—1618 рр. королевич Владислав знову спробував посісти московський престол. Його похід на Москву підтримали козаки на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, але захопити місто не вдалося. За умовами

Михайло Федорович Романов.
Художник Йоганн Ведекінд.
1745 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З опису державного устрою Московії німецьким вченим Адамом Олеарієм, що відвідав країну в 1634—1636 рр.

Щодо державного устрою Московії, то це, як визначають політики, «монархія панування й свавілля». Государ, яким є цар або великий князь, що успадкував корону, один керує всією країною, і всі його піддані, як дворяни й князі, так і простолюдини, міщани й селяни, є його холопами та рабами, до яких він ставиться як господар до своїх слуг...

Вельможі мають без будь-якого сорому, крім того що вони... ставлять імена у зменшеній формі, називати себе рабами й потерпати від рабського ставлення...

- ? 1. Які особливості державного устрою Московії відзначив автор?
2. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чим державний устрій Московії відрізнявся від західноєвропейських держав.

Олексій Михайлович. Невідомий художник. XVII ст.

Деулінського перемир'я Московська держава змушена була віддати Речі Посполитій Смоленськ і Чернігівщину. Проте на цьому протистояння між державами не завершилося. До кінця століття вони воювали ще двічі.

У другій половині XVII ст. в різних сферах політичного життя Московської держави відбувалися зміни, що свідчили про завершення становлення абсолютної монархії у формі самодержавства. Уже сам титул царя **Олексія Михайловича** (1645—1676 рр.), сина Михайла Федоровича, «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий Князь, Усієї Великої і Малої Русі Самодержець» підкреслював походження царської влади від Бога та її необмежений характер.

Основи абсолютизму були закріплені в прийнятому в 1649 р. збірнику законів — **Соборному уложенні**. Свідченням становлення абсолютизму стало й зменшення ролі Земського собору. Він поступався Боярській думі, у якій усе більшу роль відігравали дворяни. Соборне уложення остаточно перетворило селян на кріпаків, дозволило безстроково шукати селян-утікачів і повертати їх господарям. У другій половині XVII ст. в Московській державі сталася найбільша за її історію кількість повстань.

Обернені на кріпаків селяни тікали на річки Дон, Яік (Урал) до козаків, що робило ці регіони осередками соціальної нестабільності. Донські козаки були вільними людьми, несли прикордонну службу. Уряд Московської держави намагався не конфліктувати з ними. За звичаєм тих часів із Дону втікачів не видавали. Саме тут розпочалося найбільше в історії Московської держави XVII ст. повстання, яке очолив Степан Разін (1667—1671 рр.).

5 МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА ТА УКРАЇНА. У 1648 р. на українських землях почалася Національно-визвольна війна проти влади Речі Посполитої. На звільненій території було

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Олексій Михайлович за свою вдачу дістав прізвисько «Тишайший» (Тихий). Він був обдарованою людиною, любляв книги, намагався сам складати вірші, видав книгу про соколину охоту. У його палаці на повному утриманні жили старці, каліки, жебраки. Олексій Михайлович легко гнівався, але довго зла не тримав. Він часто піддавався сторонньому впливу (наприклад, патріарха Никона). Цар не любив багато працювати, був нерішучим, але водночас потребував влади над людьми.

Переяславська рада. Художник Олексій Ківшенко

створено Українську козацьку державу — Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Під час війни він налагоджував відносини із сусідніми державами, шукаючи підтримки в боротьбі з Річчю Посполитою. Олексій Михайлович розумів, що допомога Україні означатиме війну з Річчю Посполитою, із якою в 1634 р. Московія підписала договір про «Вічний мир». Проте Земський собор, що відбувся 1 жовтня 1653 р., постановив розпочати війну проти Речі Посполитої та ухвалив рішення: «Військо Запорозьке з містами й землями прийняти під свою государеву високу руку».

8 січня 1654 р. в місті Переяслав відбулася рада, на якій більшість учасників підтримала союз козацької України з Московською державою. Однак подальші події показали, що, підписуючи договір, кожна зі сторін вклдала в нього свій зміст: московський цар вважав, що Україна стає залежною від нього, українці ж сподівалися на широку державну автономію. Основною метою війни з Польщею, яку розпочала Московська держава, було повернення земель, втрачених у Смутний час. В Україну було надіслано лише допоміжні сили, тоді як головна армія на чолі із царем влітку 1654 р. розпочала облогу Смоленська, наступ у Білорусії та Литві.

Війна Речі Посполитої та Московської держави завершилася підписанням Андрусівського перемир'я 1667 р. У результаті Московська держава повернула собі землі, захоплені Польщею в період Смутного часу, і Лівобережну Гетьманщину. Для України війна мала тяжкі наслідки: її територію було розділено між Річчю Посполитою та Московською державою.

? Як змінилася роль церкви в Московській державі в XVII ст.?

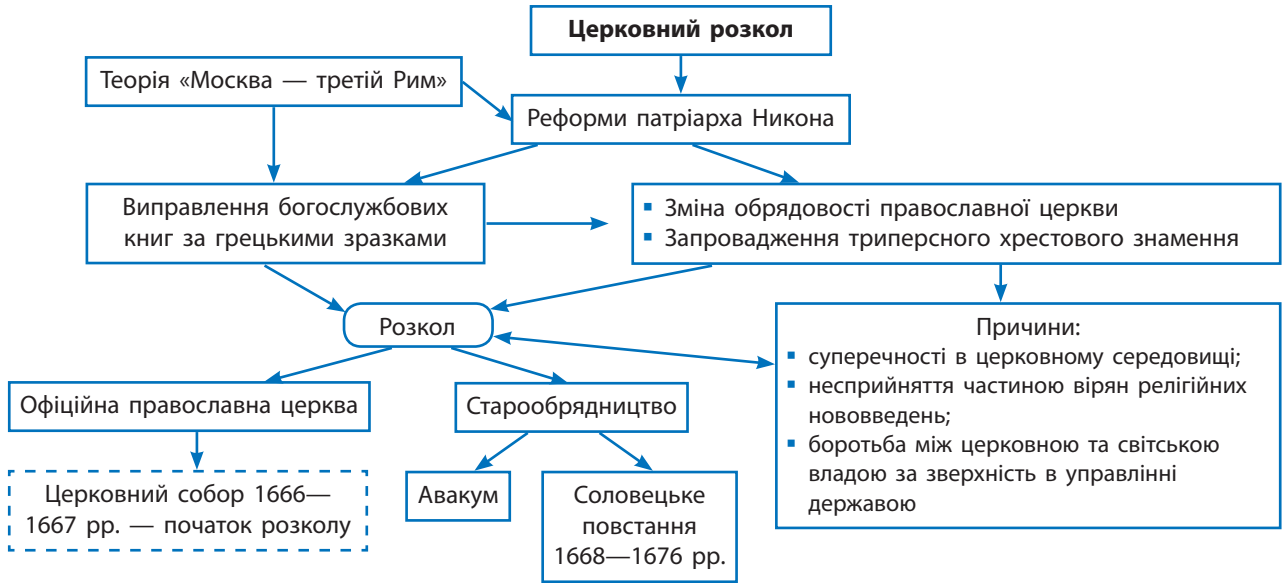
6 РЕФОРМА ПАТРИАРХА НИКОНА. ЦЕРКОВНИЙ РОЗКОЛ.

У 1652 р. Московським патріархом було обрано **Никона**. Він розпочав реформу церкви, авторитет якої зменшився, а також прагнув зміцнити царську владу. У майбутньому Никон сподівався об'єднати під своєю владою решту православних народів Східної Європи та Балкан. Для створення такої імперії необхідна була релігійна єдність. Проте московські обряди значно відрізнялися від поширених у всьому православному світі.

З'ясувавши відмінності між московським обрядом і грецьким, Никон рішуче став на бік греків і наказав усім вірянам хреститися трьома перстами (а не двома, як звикли в Московській державі). Було також скорочено обряди хрещення й сповіді, заборонено ікони, написані не у візантійському, а в західноєвропейському стилі.

Никон здійснював зміни поспіхом і вимагав від усіх відмовитися від старих обрядів. Це ображало багатьох людей. Чимало московських духовних осіб виступило проти нововведень.

Церковний розкол — явище церковного життя, коли з єдиної церкви формуються дві (або більше) церкви з власною владною ієрархією та догмами.

Прихильників старих обрядів очолив протопіп **Авакум**. Утворився **старообрядський** напрям у православній церкві. За закликами протопіпа Авакума тисячі людей тікали до лісів і створювали там старообрядські громади. Отже, відбувся **церковний розкол**.

Тим часом патріарх Никон почав вимагати, щоб світська влада корилася духовній. Погодитись із цим цар Олексій Михайлович не міг. Розпочалася виснажлива боротьба царя з патріархом. Вісім років знадобилося Олексію Михайловичу для того, щоб позбавити Никона сану патріарха. Головним захисником церковної реформи було проголошено царя, а всіх противників реформи піддали анафемі й засудили.

У 1682 р. після довгих років заслання й поневірянь протопіпа Авакума спалили на вогнищі.

7 КУЛЬТУРА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. У XVI ст. в культурі Московської держави завершився період Середньовіччя й почалося становлення нової культури.

У 50-ті рр. XVI ст. в Москві в будинку одного з керівників «Вибраної ради» було створено першу друкарню. Ім'я друкаря цих книг невідоме, але доведено, що книги семи назв вийшли там друком протягом 1553—1565 рр. Звісно, цих книг не вистачало. Тому на початку 60-х рр. XVI ст. було створено нову державну друкарню, яку очолили Іван Федоров (Федорович) і Петро Мстиславець. У 1564 р. вони видали першу точно датовану московську друковану книгу «Апостол». Через рік вийшов «Часовник». Обидві книги мали церковно-релігійний зміст, але незважаючи на це, діяльність друкарів викликала невдоволення, насамперед у церкви.

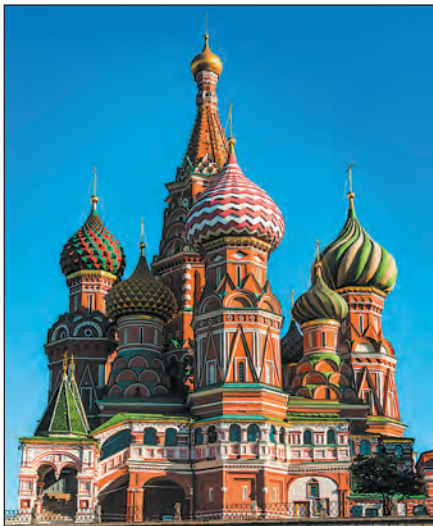

Суд над патріархом Никоним у 1666 р. Художник Сергій Милорадович. 1885 р.

Спалення протопіпа Авакума в 1682 р. Художник Петро Мясоедов. 1897 р.

Покровський собор у Москві.
Сучасний вигляд

ЦІКАВІ ФАКТИ

Покровський собор було збудовано в 1555—1561 рр. на честь перемоги Московського царства над Казанським ханством. Собор складається з дев'яти окремих храмів, поєднаних внутрішніми переходами. Жодна вежа цих храмів не повторює одна одну, але водночас вони утворюють єдине ціле.

Проте за першу половину XVII ст. в Московській державі було видано понад 200 найменувань книг, переважно церковного змісту. Поява друкованих книг сприяла поширенню освіти та наукових знань.

У XVII ст. робилися спроби створити в Московському царстві постійний вищий навчальний заклад. У 1687 р. з ініціативи випускника Києво-Могилянської колегії Симеона Полоцького в Москві було відкрито училище, у якому випускники Падуанського університету в Італії викладали деякі світські науки (арифметику, риторику та інші). Згодом на основі цього училища було створено Слов'яно-греко-латинську академію.

У XVI—XVII ст. у Московському царстві ідеали європейського Відродження поширення не набули. У мистецтві розвивалися традиційні стилі, хоча в них з'явилися й деякі нові риси. До початку XVI ст. Московський Кремль втратив значення військової фортеці й перетворився на символ царського самодержавства, центр Московського царства. Московський архітектор Бажен Огурцов разом з англійським майстром збудував Спаську вежу Кремля в її сучасному вигляді. Вежа стала парадним в'їздом, на ній встановили годинник із курантами, що відбивали кожен годину. Вершиною архітектурного мистецтва XVI ст. вважається Покровський собор у Москві, відомий як храм Василя Блаженного.

У живописі в цей період переважав іконопис у традиціях минулих віків. Проте ликам святих почали надавати рис живих людей — співчуття, скорботи.

Новим явищем стало писання портретів. Найвідомішим автором портретів того часу був художник Симон Ушаков.

Головною тенденцією розвитку живопису в Московській державі XVII ст. стало набуття ним світського характеру, хоча церковний вплив залишався панівним.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Період XVI—XVII ст. мав важливе значення в історії Московського царства. Правління царя Івана IV Грозного заклало основи самодержавства. У цей час відбулося значне територіальне зростання держави.
- Зміна династії, яка супроводжувалася іншими подіями Смутного часу, загальмувала розвиток Московії.

- Цар Олексій Михайлович із династії Романових затвердив самодержавну форму правління в Московському царстві.
- Реформа Никона призвела до церковного розколу в Московському царстві.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1547 р.** — проголошення Московського царства.
- 1549 р.** — скликання першого Земського собору.
- 1550 р.** — ухвалення нового Судебника.
- 1552 р.** — приєднання Казанського ханства.
- 1556 р.** — приєднання Астраханського ханства.
- 1558—1583 рр.** — Лівонська війна.
- 1564—1577 рр.** — опричнина.
- 1582 р.** — приєднання Сибірського ханства.

- 1589 р.** — проголошення Московського патріархату.
- 1598—1613 рр.** — Смутний час.
- 1613 р.** — обрання царем Михайла Романова; початок правління династії Романових.
- 1649 р.** — ухвалення збірника законів — Соборного уложення.
- 1652 р.** — започаткування церковних реформ патріархом Никоном. Церковний розкол.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Три на чотири».

Правила гри. Учні та учениці мають за визначений час заповнити пропуски в таблиці, встановивши співвідношення дат, подій та їхніх наслідків.

Дати	Події	Наслідки
1549 р.		
	Приєднання Казанського ханства	
		Завершення Смутного часу
		Церковний розкол. Поширення старообрядських громад

2. Чому Іван IV мав прізвисько Грозний? Чи можна вважати його реформи успішними?

3. Що таке опричнина? Якою була її мета та як вона здійснювалася? **4.** Чому опорою самодержавства стали дворяни, а не бояри? **5.** У XVI — першій половині XVII ст. Московське царство робило неодноразові спроби розширити свої межі в західному напрямку.

Чому ці спроби зазнали поразки, а вже в другій половині XVII ст. ситуація змінилася на протилежну?

6. Колективне обговорення. Визначте наслідки Смутного часу для Московського царства. **7.** У чому полягала сутність церковної реформи Никона та розколу в середині XVII ст.? **8.** Чому за Смутного часу в Московському царстві з'являлося чимало самозванців? **9.** Якою була роль українського козацтва в подіях Смутного часу в Московському царстві?

10. Складіть у зошиті структурно-логічну схему «Смутний час у Московському царстві».

11. Складіть у зошиті таблицю «Основні напрями зовнішньої політики Московського царства в XVI ст.».

Основні напрями	Заходи щодо їхньої реалізації	Результати

12. Колективне обговорення. Чому в XVI ст. в Московській державі встановилася абсолютна монархія у вигляді самодержавства?

13. За додатковими джерелами порівняйте обставини та наслідки приєднання Сибірського ханства до Московського царства і завоювання Південної Америки іспанськими конкістадорами.

§ 19. Поява Російської імперії

1 ПОЧАТОК ПРАВЛІННЯ ПЕТРА I. Наприкінці XVII ст. Московське царство значно відставало в розвитку від європейських держав. Відсутність зручних виходів до світових торговельних шляхів зумовлювала натуральний характер господарства країни.

Наприкінці XVII ст. Московія в європейській частині мала спільний кордон зі Швецією, Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством — її давніми суперниками у Східній та Північній Європі. Війни проти цих країн Московська держава вела з перемінним успіхом упродовж століть.

Внутрішньополітичне життя кінця XVII ст. відзначалося гострою боротьбою придворних угруповань за владу. Після смерті царя Федора Олексійовича в 1682 р. царський трон посів його брат **Петро I** (самостійно правив у 1689—1725 рр.).

Ставши царем, Петро I зіткнувся із численними проблемами. Із 1686 р. тривала невдала війна Московської держави проти Османської імперії. У 1695 та 1696 рр. Петро I здійснив два походи на Азов — турецьку фортецю в гирлі

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як відбувався процес становлення Російської імперії; про правління Петра I.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яка династія утвердилася в Московській державі після завершення Смутного часу? **2.** Що таке самодержавство?

Петро I під час подорожі Європою. Невідомий художник. XVII ст.

? Які цілі ставила Московська держава в Північній війні? Чи вдалося їх досягти?

Карл XII. Художник Давид фон Крафт. 1706 р.

Дону. Лише з другої спроби завдяки створеному флоту він зумів оволодіти нею. За умовами укладеного з Османською імперією перемир'я Азов перейшов до Московії разом із частиною узбережжя Азовського моря. Проте цей успіх не вирішував проблеми виходу до Чорного й Середземного морів й участі у світовій торгівлі.

Тоді Петро I докорінно змінив напрям зовнішньої політики. До цього царя підштовхнуло організоване ним «Велике посольство» до країн Європи (1697—1698 рр.). До складу посольства увійшов і сам цар під іменем урядника Петра Михайлова. Подорож справила на Петра I величезне враження. Він замислив європеїзувати Московію, побудувати могутній флот і розширити торгівлю. Шлях до цього цар бачив через війну зі Швецією, яка володіла узбережжям Балтійського моря. Знайшлися й союзники: Саксонія (саксонський курфюрст Август II, який одночасно був і правителем Речі Посполитої) та Данія.

Завершити «Велике посольство» Петру I не вдалося. Отримавши повідомлення про заколот стрільців, він одразу повернувся до Москви та влаштував жорстоку розправу над бунтівниками, стративши майже тисячу осіб. Стрілецьке військо було ліквідоване напередодні запланованої війни проти Швеції.

Для створення армії за європейським зразком почали вживати термінових заходів. Отже, реформи, розпочаті Петром I, значною мірою були вимушеними, без заздалегідь продуманого плану.

2 ПІВНІЧНА ВІЙНА 1700—1721 рр. НІШТАДТСЬКИЙ МИР. Бойові дії проти Швеції розпочав данський король Фредерік IV. Тим часом Август II рушив на Ригу, а 34-тисячне московське військо наприкінці 1700 р. підступило до Нарви, однієї з головних фортець Швеції у Східній Балтії.

Шведський король Карл XII, який був талановитим полководцем, спочатку ударив по Данії. Він оточив Копенгаген і змусив Фредеріка IV капітулювати. Потім король із 18-тисячною армією несподівано з'явився під Нарвою та завдав Петру I нищівної поразки. Московське військо втратило всю артилерію. Далі Карл XII рушив до Риги, де розбив війська Августа II. Московська держава лишилася сам-на-сам зі Швецією.

Поразка спонукала Петра I до негайного прискорення реформ. Розпочалося створення регулярної армії шляхом рекрутських наборів. Із певної кількості селянських і посадських дворів брали по одному рекруту терміном на 25 років.

Для відновлення артилерії Петро I наказав зняти частину дзвонів із церков і переплавити їх. У Тулі та на Уралі почалося будівництво мануфактур, які мали забезпечити армію всім необхідним. Для роботи на мануфактурах приписували цілі села, замінюючи в такий спосіб панщину.

Завдяки цим заходам наприкінці війни Московія мала 15 тис. гармат — більше, ніж будь-яка держава Європи. Кількісний склад армії був доведений до 340 тис. воїнів (із них 80 тис. осіб — регулярної).

Заходи Петра I дали бажаний результат — новоствореній армії вдалося оволодіти частиною узбережжя Фінської затоки. 16 травня 1703 р. було завершено спорудження на одному з островів у гирлі Неви Петропавлівської фортеці. Так почалося будівництво міста-порту Санкт-Петербурга — майбутньої столиці Російської імперії, яке стало для Московії «вікном у Європу». Місто будували прискореними темпами в надскладних умовах тисячі селян з усієї держави. Через пів року Санкт-Петербург прийняв перше іноземне торговельне судно.

Для захисту міста з боку моря на острові у Фінській затоці було закладено військово-морську базу Кронштадт.

Щоб з'єднати центральні райони країни зі столицею, почалося широке будівництво каналів.

У 1706 р. Карл XII замислив завдати вирішального удару Московії. Його армія через Річ Посполиту рушила в похід на Москву. Проте поразка генерала Адама Левенгаупта, який мав доставити головним силам шведської армії все необхідне, у битві біля села Лісне (1708 р.) змінила ці плани. Карл XII повернув в Україну, сподіваючись на підтримку гетьмана Івана Мазепи, із яким мав таємні домовленості. Однак населення, невдоволене попередньою політикою гетьмана, не підтримало І. Мазепу. До того ж цар Петро I своїми каральними заходами унеможливив будь-яку допомогу. Так, територія Гетьманщини була захоплена, столиця Батурин разом з усіма жителями знищена, Запорозька Січ зруйнована.

Швеції залишилося покладатися на власні сили та невеликий загін козаків. Шведське військо (30 тис. осіб) підійшло до Полтави, де розміщувалися великі склади військових припасів та продовольства, і розпочало облогу.

Закладення Санкт-Петербурзької фортеці. Гравюра 1862 р.

Петро I. Художниця Марія Клементі. XVIII ст.

Перемога під Полтавою в 1709 р.
Художник Олександр Коцебу. 1862 р.

Гангутська битва 1714 р. Художник Маврикій Бакуа.
Гравюра 1724—1727 рр.

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО (РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ) наприкінці XVII — у XVIII ст.

Підписання Ніштадтського мирного договору. Художник Пітер Шенк (Молодший). Гравюра 1721 р.

На допомогу гарнізону міста вирушили головні сили московського війська (42 тис. осіб) на чолі із царем. **27 червня 1709 р.** під Полтавою відбулася вирішальна битва, у якій шведське військо зазнало поразки.

Після Полтавської битви перебіг Північної війни докорінно змінився. Бойові дії було перенесено за межі Московської держави. Данія та Річ Посполита знову виступили проти Швеції. У 1710 р. московські війська оволоділи Ригою, де було знищено все населення, Ревелем (Таллінном), Выборгом, що відкрило московському війську шлях до Швеції та Фінляндії.

Зростання могутності Московської держави занепокоїло європейські держави. Османська імперія також прагнула взяти реванш та оголосила війну. Петро I спробував одним ударом завдати поразки й Османській імперії. Однак його

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Акт про надання Петру I титулу імператора всеросійського (22 жовтня 1721 р.)

У 20 день сього жовтня, за порадою в Сенаті спільно з духовним Синодом, намір сприйнятий, його величність, на знак своєї належної подяки, за високу його милість та батьківську опіку й старання, яке він про благополуччя держави в усі часи свого славетного правління й особливо під час минулої шведської війни проявив, і всеросійську державу в такий сильний та добрий стан, і народ свій підданий у таку

славу в усього світу через єдине лише керування привів, як те всім доволі відомо, іменем всього народу російського просить, аби зволив прийняти, за прикладом інших, від них титул: батька вітчизни, імператора всеросійського, Петра Великого...

? Чим аргументувалося надання Петру I імператорського титулу?

Прутський похід 1711 р. закінчився невдачею. Петро I змушений був повернути Азов і відмовитися від Запорозжя та боротьби за вихід до Чорного моря.

У цей самий час Петро I закріплював позиції Московської держави на Балтійському узбережжі. Карл XII, спостерігаючи за успіхами Петра I, запропонував йому союз. Сторони наблизилися до згоди, але Карл XII загинув під час облоги фортеці Фредрікстен у Норвегії. Він став останнім монархом Європи, що віддав життя на полі битви.

Новий шведський уряд припинив війни проти Пруссії і Данії, віддав їм усі свої володіння в Німеччині. Вивільнені сили було кинуте проти Московської держави. Основним театром бойових дій стало Балтійське море.

Збудований Московським царством Балтійський флот у морській битві 1714 р. біля мису Гангут (Ханко) здобув першу перемогу над Швецією. Потім московські війська зайняли Аландські острови й почали загрожувати Швеції. У липні 1720 р. біля острова Гренгам відбулася вирішальна битва, у якій шведські війська зазнали нищівної поразки.

30 серпня 1721 р. у фінському місті Ніштадт було підписано мирний договір, за яким до Московської держави відійшли Естляндія, Лівонія, Інгерманландія, частина Карелії, а також низка островів у Балтійському морі.

Після перемоги в Північній війні 20 жовтня 1721 р. Петро I за наполяганням Феодана Прокоповича прийняв титул імператора, а Московське царство стало Російською імперією. Тим самим держава засвідчила своє прагнення розширити кордони та заявила про претензії на всю спадщину колишньої Русі. У результаті Північної війни Росія отримала вихід до Балтійського моря.

Війна та реформи дорого коштували державі. Її населення скоротилося на чверть. Проте, набравши ваги в європейських справах і зміцнивши військовий потенціал, Росія просувала свої завоювання в усіх напрямках.

3 РЕФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ. Важливою складовою діяльності Петра I стали реформи в системі управління державою.

Цар усе рідше звертався до Боярської думи. Важливі державні справи він доручав найбільш відданим особам. Для Петра I не мало значення їхнє походження, насамперед він цінував здібності своїх помічників.

У 1708 р. вийшов указ, за яким запроваджувався поділ держави на губернії. Губернатори, призначені царем, отримували велику владу.

У 1711 р. було створено сенат — найвищий законодавчий, розпорядчий і виконавчий орган при цареві. Запровадження посади генерал-прокурора зі штатом чиновників на місцях посилювало нагляд верховної влади за діяльністю всіх ланок державного апарату.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Петро I про себе і свої дії

...Я цар, але в мене на руках мозолі; а все це від того: показати вам приклад і хоча б під старість бачити гідних помічників і слуг Батьківщини.

...Я знаю, що мене вважають жорстоким государем і тираном. Помиляються в цьому ті, хто не знає всіх обставин. Богові відомі серце і совість моя, те, скільки співчуття маю я до підданих і скільки блага бажаю Батьківщині.

...Невігластво, впертість, підступність завжди виступали проти мене відтоді, як користі різні в державі запроваджувати й суворі звичаї змінити я вирішив. Вони є тиранами, а не я. Порядних, працелюбних, смиренних, розумних синів Батьківщини возвеличую та нагороджую я, а непокірливих і поганих виправляю з необхідності. Нехай лють людська зводить на мене наклепи, — моє сумління чисте. Бог мені суддя!

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** Як наведені вислови характеризують царя? **2.** Висловіть власне ставлення до Петра I. **3.** Чи відверто говорить цар? Чи є у джерелі щось таке, що викликає у вас занепокоєння?

? Яким був результат реформ державного управління та змін в освіті й культурі?

Будинок Сенату й Синоду
в Санкт-Петербурзі.
Листівка XIX ст.

Вигляд Зимового палацу Петра I.
Невідомий художник
(за малюнком Михайла Махаєва)

Підстригання бороди за указом
Петра I. Гравюра XVIII ст.

? За додатковими джерелами визначте, коли й навіщо цар Петро I видав указ про заборону носіння бороди. Підготуйте коротке повідомлення.

У 1718—1720 рр. було остаточно ліквідовано колишні урядові установи — прикази. Замість них Петро I організував колегії. Перевага колегій полягала в тому, що вони відповідали за певні сфери державного управління й поширювали свою діяльність на всю країну. Порядок роботи Сенату й колегій здійснювався згідно з особливими інструкціями й «генеральним регламентом».

Суттєві зміни відбулися у становищі церкви. Після смерті патріарха Адріана (1700 р.) цар не дозволив обрати нового патріарха, ужив заходів для вилучення частини церковних доходів та обмежив права духовенства. У 1721 р. вийшов указ, за яким було створено духовну колегію, або Синод, на чолі зі світською особою. Підпорядкування церкви державі, перетворення її на частину державного апарату стало важливим чинником зміцнення самодержавної влади імператора.

Важливу роль у становленні Російської імперії відіграла поява в 1722 р. «Табелі про ранги», що визначала систему чинів і порядок просування на державній службі — військовій і цивільній.

Указом про єдиноспадковість 1714 р. Петро I фактично ліквідував різницю між боярством і дворянством — усі мали служити царю (государю) і державі. Закріплювалася передача у спадок не тільки вотчин, як це було раніше, а й помість, які тимчасово надавалися за службу. За Петра I було проведено перепис селян і запроваджено збирання податків не з двору, а з кожного селянина. Це значно збагатило скарбницю, але лягло новим тягарем на плечі селянства.

Для підтримання порядку в Російській імперії з'явився новий поліцейський орган — Преображенський приказ, а з 1718 р. було створено Таємну канцелярію. Вона займалася справами злочинів чиновників на службі, державної зради. На допитах до підозрюваних часто застосовували тортури.

Проте всі ці зміни, які мали європеїзувати владу монарха, лише посилювали одноосібну владу царя.

4 ЗМІНИ В КУЛЬТУРІ ТА ОСВІТІ. Петро I розумів, що для подолання культурної відсталості Росії насамперед слід змінити світогляд підлеглих — хоча б найближчого оточення.

Наприкінці XVII ст. дітей дворян почали відправляти на навчання за кордон. Після повернення спеціалісти (інженери, архітектори, кораблебудівники тощо) отримували

Новий російський стиль життя за Петра I.
Гравюра 1912 р.

Кунсткамера в Санкт-Петербурзі. Сучасний вигляд

чини, посідали відповідні місця в суспільстві, допомагали царю-реформатору здійснювати перебудову в державі.

У першій чверті XVIII ст. виникла невелика мережа загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів, організованих коштом державної скарбниці. Відкривалися друкарні, де видавали книги світського характеру. Почали виходити газети. Запрацювали перші публічні бібліотеки.

У 1714 р. в Санкт-Петербурзі було створено Кунсткамеру — перший природничий музей у Росії. Розвиток наукових знань створив умови для заснування Академії наук. Її відкриття відбулося вже після смерті Петра I, наприкінці 1725 р.

Реформи царя порушили побудований на давніх традиціях устрій суспільства. Дворянство, запозичуючи іноземні звичаї, усе більше віддалялося від «низів», яких зміни так і не торкнулися. У першій чверті XVIII ст. населення країни фактично розкололося на дві соціально-культурні групи, що відповідало процесам, які відбувалися в Європі під впливом ідей Просвітництва. Менша (правляча) дбала про державні інтереси та орієнтувалася на Європу, більша — зберігала вірність традиційній московській старовині.

Механічне перенесення культурних норм і традицій Заходу загальмувало розвиток російської національної культури, яка почала формуватися лише в XIX ст.

Панорама Санкт-Петербурга.
Художник Олексій Зубов.
Гравюра 1716 р.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Реформаторська діяльність Петра I перетворила Московську державу на могутню Російську імперію, яка стала вагомим чинником європейської політики.

■ Вирішальним кроком на шляху становлення Російської імперії стала перемога в Північній війні, яка надала країні вихід до Балтійського моря і, відповідно, до головних світових торговельних шляхів.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1700—1721 рр. — Північна війна.

27 червня 1709 р. — Полтавська битва.

1721 р. — проголошення Московського царства Російською імперією.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Хто останній — перемагає».

Правила гри. У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають відтворити основний зміст пункту параграфа, по черзі називаючи по одному реченню. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.

2. Що підштовхнуло царя Петра I до проведення реформ? 3. Укажіть хронологічні межі Північної війни, її ключові битви. 4. Який вплив на розвиток Московської держави мала Північна війна? 5. Які реформи державного управління були проведені Петром I? У якому році Московське царство було проголошене Російською імперією? 6. Які

територіальні придбання здійснила Московія (Росія) в період правління Петра I? 7. Які зміни у становищі дворянства відбулися впродовж XVI—XVIII ст.? 8. Визначте наслідки реформаторської діяльності Петра I для подальшого розвитку Росії.

9. Складіть у зошиті хронологічну таблицю основних подій правління Петра I. 10. Використовуючи додаткові джерела, складіть історичний портрет Петра I. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).

11. **Колективне обговорення.** Чи зуміла Росія завдяки реформам Петра I подолати свою відсталість від провідних європейських держав?

§ 20. Річ Посполита у другій половині XVII — XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про кризу шляхетської демократії та становлення магнатської олігархії; про участь Речі Посполитої у війнах другої половини XVII — XVIII ст. та їхні наслідки.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли і як утворилася Річ Посполита? 2. Хто така шляхта? Коли і як сформувалася шляхетська демократія? 3. Хто такі гайдамаки?

Владислав IV. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1624 р.

1 НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. ВІЙНА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З МОСКОВІЄЮ.

Останнє десятиліття правління короля **Владислава IV Ваза** (1632—1648 рр.) було періодом «золотого спокою» для Речі Посполитої. Проте в польському суспільстві наростала тривожність щодо майбутнього, і друга половина XVII ст. стала для держави часом випробувань на міцність. Першим із них стала Національно-визвольна війна українського народу, яку очолив гетьман Б. Хмельницький. Вона розпочалася в січні 1648 р. Союзником гетьмана стало Кримське ханство. Козацько-татарське військо, до якого приєдналися повсталі українські селяни, звільнило від польсько-шляхетського панування українські землі й частину білоруських.

На тлі цих поразок відбулися вибори нового польського короля. Ним став **Ян II Казимир** (1648—1668 рр.), який був прибічником ідеї знайти спільну мову з козаками й укласти мир. Проте успіхи козацького війська змінили ситуацію. Війна вже була не просто конфліктом між козаками та шляхтою, а боротьбою українського народу за власну державу. Мирні домовленості (Зборівський договір 1649 р. і Білоцерківський договір 1651 р.) не розв'язували головного питання — визнання Української козацької держави. Затягування війни лише погіршувало становище обох сторін.

У 1654 р. до внутрішнього конфлікту в Речі Посполитій долучилася Московська держава. Керуючись постановою Земського собору, цар погодився взяти козаків під свою «царську руку». Це було підтверджено козацтвом на Переяславській раді, а незабаром були підписані «Березневі статті». У результаті відвойовані козаками землі увійшли до складу Московської держави, а українське населення стало

підданими царя. Також московське військо розпочало загарбання території Смоленщини, Білорусії та Литви.

Проте вже з перших років козацтво обтяжувала московська влада. Козацькі провідники розглядали Московію як союзника, а не як нового володаря. Усе це призвело до відкритого конфлікту, який за нового гетьмана Івана Виговського переріс у війну.

Приводом до війни стало втручання Московії у внутрішні справи Гетьманщини, а також укладення Гадяцької угоди між Гетьманщиною та Річчю Посполитою. За її умовами Гетьманщина поверталася до складу Речі Посполитої як рівноправна частина держави. Незважаючи на гучну перемогу козаків і татар над московським військом під Конотопом, реалізувати умови Гадяцької угоди не вдалося через низку причин: розворот політики гетьманів у бік Польщі негативно сприйняла частина козацтва Лівобережжя, сам І. Виговський не був популярною та авторитетною постаттю серед українства. Шляхта розглядала цю угоду як повернення до колишніх порядків.

Крім того, Польща після війни зі Швецією (1655—1660 рр.) була вкрай ослабленою. Після нової війни з Московією (1660—1667 рр.) та укладення Андрусівського перемир'я (1667 р.), а згодом «Вічного миру» (1686 р.) Річ Посполита остаточно втратила Смоленщину, Лівобережжя України та Запорозжя.

2 «ШВЕДСЬКИЙ ПОТОП». У той час як Річ Посполита вела виснажливу війну з українським народом і Московією, ситуацією вирішила скористатися Швеція.

Оборона Ясної Гори. Художник Ян Суходольський. XIX ст.

? Які наслідки для Речі Посполитої мала Національно-визвольна війна українського народу?

Ян II Казимир. Художник Данієль Шульц. Близько 1658 р.

? Що допомогло Польщі вистояти у війні зі Швецією?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час війни Речі Посполитої та Швеції напередодні Різдва 1656 р. шведська армія зняла облогу й відступила від монастиря на Ясній Горі в Ченстохові. Шведська армія не змогла здобути монастир, де зберігалася святиня польського народу — ікона Ченстоховської Божої Матері. Ця подія додала релігійного забарвлення боротьбі поляків-католиків проти шведів-протестантів.

Обітниця Яна II Казимира в 1656 р. звільнити селян від гноблення (фрагмент). Художник Ян Матейко. 1893 р.

Сучасна карикатура на liberum veto

? Розгляньте карикатуру. Чому замість шаблі шляхтич тримає в руці ковбасу? Проаналізуйте зміст карикатури, скориставшись відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227)

Швеція прагнула реалізувати свої давні цілі — перетворити Балтійське море на «Шведське озеро», і розпочала війну проти Речі Посполитої. У 1655 р. шведська армія завдала поразки польському війську та окупувала майже всю територію Польщі, Лівонії, Литви. Литовський князь Януш Радзивілл навіть уклав договір зі шведським королем про входження Литви до складу Швеції. Польський король і його прихильники втекли до володінь Габсбургів у Сілезію. Проте на захоплених землях шведи почали чинити грабежі й насилля, чим швидко налаштували населення проти себе. Польщу охопила війна проти завойовників, яку очолили Стефан Чарнецький і Павел Сапега.

Щоб надихнути населення на боротьбу, польський король Ян II Казимир пообіцяв покращити їхнє становище. Також він уклав Віленське перемир'я з Московією (1656 р.). За цією угодою Московія розпочинала війну проти Швеції. Однак шведи отримали допомогу. Проти Польщі розпочали війну її васал бранденбурзький курфюрст і прусський герцог Фрідріх Вільгельм, трансільванський (семиградський) князь Дердь II Ракоці та козаки на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем. До того ж Швеція із союзниками підписала в місті Раднот (Єрнут) договір про поділ володінь Польщі, яка опинилася на межі загибелі. Намагаючись вийти із ситуації, Польща уклала угоду з Пруссією про визнання її незалежності (1657 р.) та вмовила Данію взяти участь у війні проти Швеції. А військо Дердя II Ракоці було оточене й капітулювало.

Зрештою в 1660 р. в місті Оліва між Польщею та Швецією було укладено мир, за яким Ян II Казимир відмовлявся від більшої частини Лівонії та претензій на шведський престол. Швеція сягнула вершини своєї могутності.

На цьому війни для Польщі не скінчилися. Із новою силою спалахнули війни спочатку з Московією, а згодом з Османською імперією, які тривали до кінця століття.

З НАСЛІДКИ ВІЙН. LIBERUM VETO. Війни негативно впливали на розвиток Речі Посполитої. Так, держава втратила десятину своєї території, більш ніж на 40% скоротилося населення. Було зруйновано й розорене господарство. Занепали, а подекуди й зовсім зникли села і міста. Скоротилася не тільки зовнішня, але й внутрішня торгівля. Шляхта зіткнулася з нестачею робочої сили, худоби. Різко погіршилася якість обробітку землі й відповідно — врожайність. Усе це позначалося на доходах шляхти. Більшість магнатів хоч і втратила частину доходів та маєтків, але зберегла своє становище. Натомість у середовищі дрібної та середньої шляхти відбулися серйозні зрушення. Фактично зникла середня шляхта, яка могла відстоювати власні погляди, була незалежною та становила основу шляхетської демократії. Збіднілі шляхтичі частіше наймалися на службу

до війська магнатів або працювали на їхньому дворі, брали в оренду землю. Так прискореними темпами формувалася система особистої залежності між магнатами і дрібною та середньою шляхтою. Більшість шляхти ставала виразником не власних інтересів, а інтересів окремих магнатських угруповань.

Отже, події, що відбувалися в політичному житті Речі Посполитої в другій половині XVII ст., свідчили про встановлення тут магнатського панування. Шляхетська демократія перетворилася на магнатську олігархію. Проявом цього стала поява **liberum veto**, тобто вільного вета. У 1652 р. голос одного депутата — Владислава Сицинського, було визнано достатнім, щоб припинити засідання та скасувати всі ухвалені рішення. Тобто проголошення ним **liberum veto** зірвало роботу сейму. Згодом така практика стала зручним інструментом у політичній боротьбі та згубною для розвитку держави. До кінця XVII ст. робота загальнодержавного сейму фактично припинилася, але зросла роль місцевих сеймиків.

Після «Шведського потопу» стала зрозумілою необхідність проведення реформ у державі. Першочерговими були питання податків і зміцнення державної влади. У королівському оточенні виник проект відновлення спадковості королівської влади. Його активно підтримувала дружина короля Яна II Казимира Людовіка Марія Гонзага. Проте опір магнатів на чолі з великим королівським маршалом Єжі Любомирським перекреслив ці плани. Король у 1668 р. зрікся влади, виїхав до Франції, де й помер. Так у Речі Посполитій завершилося правління шведської династії Ваза.

4 ЯН III СОБЕСЬКИЙ. Після «Шведського потопу» запрошення на трон Речі Посполитої представника іноземної династії було неможливо. Польський народ був сповнений патріотичних почуттів. Тому королем було обрано Міхала Корибута Вишневецького (Міхала I), сина Яреми Вишневецького, що відзначився в боротьбі проти козацтва. Проте його правління виявилось коротким і не дуже вдалим. Королівська влада надалі послабилася. Також Міхал I фактично зазнав поразки в боротьбі за Правобережну Україну, де гетьманував Петро Дорошенко. Влітку 1672 р. на допомогу гетьману рушило османське військо, яке захопило головну фортецю Кам'янець та взяло в облогу Львів. Король був змушений підписати мир, за яким Польща втрачала Західне Поділля й визнавала зверхність Османської імперії над Українською козацькою державою.

У 1673 р. напередодні битви з османами під Хотиним Міхал I несподівано помер. Хоча ця битва й завершилася перемогою польських військ, але втрати були дуже відчутними.

Боротьбу проти Османської імперії продовжив Ян Собеський, якого було обрано королем під ім'ям **Ян III Собеський**

Міхал I. Невідомий художник. XVII ст.

Ян III Собеський. Художник Єжі Семигиновський-Елеутер. 1683 р.

? Чим було зумовлено піднесення Речі Посполитої за Яна III Собеського?

ЦІКАВІ ФАКТИ

На честь підписання «Вічного миру» 1686 р. в Польщі з'явилася медаль. На лицьовому боці був зображений бюст короля Яна III Собеського, на зворотному — фігури польського та московського воїнів. Тримавши один одного за руки, вони наступали на півмісяць. Це символізувало майбутнє підкорення Османської імперії.

Медаль на пам'ять про «Вічний мир» між Московією і Річчю Посполитою 1686 р.

(1674—1696 рр.). У сеймі він дав обіцянку повернути землі, захоплені Османською імперією. Король вважав, що вона не може втручатися у справи України, а Правобережна Україна має перебувати під польською владою. Ян III Собеський приділяв значну увагу козацькому устрою в краї, приймав козацькі посольства, навіть нагадав депутатам сейму, що «під Хотиним у 1621 р. було 40 тис. козаків і 60 тис. польського й литовського війська». Він усвідомлював, що сил для перемоги в нього недостатньо, і спробував створити широку антиосманську коаліцію. Проте слід зазначити, що боротьба з Османською імперією була більш вигідною Австрії, ніж Польщі.

І така нагода випала, коли могутнє османське військо рушило у свій останній похід у Європу та в 1683 р. взяло в облогу Відень. Була утворена коаліція з Речі Посполитої, Габсбургів та окремих німецьких князівств. Об'єднане військо очолив Ян III Собеський. Польське військо, у складі якого були й українські козаки, завдало поразки Османській імперії під Віднем і Парканами.

Скориставшись успіхами, Річ Посполита повернула собі Правобережну Україну. На початку 1684 р. король у своєму універсалі до правобережного козацтва дозволив йому колонізувати землі, розорені попередніми війнами. На сеймі 1685 р. Ян III Собеський підтвердив право козаків на володіння подніпровськими землями. Польський король підтримував особисті стосунки із Самійлом Самусем, Семеном Палієм, Данилом Федоровичем та іншими представниками козацької старшини. Проте повністю стабілізувати польсько-українські відносини Ян III Собеський не зміг. У середовищі шляхти існували стійкі антикозацькі настрої.

Із метою розширення антиосманської коаліції в 1686 р. було укладено «Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московією, за яким Польща відмовилася від Києва, отримавши за це грошову компенсацію. Договір закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, що означало остаточний поділ українських земель на дві частини.

Ян III Собеський намагався запровадити в Речі Посполитій спадкову монархію, але, як і його попередники, наразився на опір магнатів. Його правління стало останнім піднесенням Речі Посполитої. Основним досягненням короля було зупинення агресії Османської імперії в Європі, хоча Ян III Собеський не дожив до переможного завершення війни з нею. За Карловацьким миром 1699 р. Річ Посполита повернула собі втрачене Західне Поділля.

? Завдяки чому в першій половині XVIII ст. в Речі Посполитій зберігалася стабільність?

5 ПРАВЛІННЯ САКСОНСЬКОЇ ДИНАСТІЇ. Період правління Саксонської династії з 1697 до 1763 р. (королі Август II Сильний та Август III Сас) є вкрай суперечливим для розвитку Речі Посполитої. Країна відродилася після

руйнівних війн другої половини XVII ст., у Європі зросли ціни на зерно, що пожвавило господарську діяльність шляхти.

Натомість у зовнішній політиці королі намагалися дотримуватися нейтралітету. Проте територія Польщі стала ареною військового протистояння сусідніх держав. До того ж через значні зміни в європейській політиці вона опинилася в оточенні сильних держав, які претендували на її землі. Правляча еліта Речі Посполитої не вбачала в цьому небезпеки. Вона помилково вважала, що сильні сусіди були зацікавлені в збереженні цілісності великої держави, розташованої між ними.

До такої думки підштовхували й події часів правління короля Августа II Сильного (1697—1704, 1709—1733 рр.), який одночасно був правителем Саксонії. Так, король втягнув Річ Посполиту в Північну війну між Московією та Швецією. Проте коли шведський король Карл XII здійснив успішний контрудар, і його війська вступили на територію Польщі, польська шляхта розділилася на два табори, що підтримували різні сторони конфлікту. Прихильники Швеції обрали королем Станіслава Лещинського (1704—1709, 1733—1736 рр.) і примусили Августа II зректися корони. Проте перемога Московії повернула Августу II престол, а Річ Посполита фактично потрапила під протекторат Російської імперії.

Ситуація для Польщі ще більше ускладнилася під час Семилітньої війни 1756—1763 рр., коли її територію безконтрольно використовувала Російська імперія для ведення бойових дій. Так Річ Посполита стала залежною від Російської імперії державою.

6 СПРОБИ РЕФОРМ. ЗАГИБЕЛЬ ДЕРЖАВИ. На середину XVIII ст. Річ Посполита втратила статус великої європейської держави й перетворилася на слабку країну, не здатну захистити власні кордони й вести самостійну політику.

Із часом стало зрозумілим, що держава потребує негайних змін, особливо скасування *liberum veto*. Усе частіше в польському суспільстві лунали заклики до реформ. Цьому сприяли зміни у світобаченні людей від впливом епохи Просвітництва (про неї ви дізнаєтеся в наступному параграфі).

Одним із проявів нового «розумового перевороту» були зміни в системі освіти й культури. Так, у 1773 р. була створена Комісія національної освіти, яку вважали першим у Європі міністерством освіти. Вона існувала на кошти ордену єзуїтів, ліквідованого Папою Римським. Завдяки цим ресурсам була створена мережа світських шкіл. Також було відкрито дві публічні бібліотеки: одна належала магнатам Анджею та Юзефу Залуським, інша — королю Станіславу Августу Понятовському (1764—1795 рр.).

Август II Сильний. Художник Луї де Сильвестр. 1727 р.

? Чому спроби реформ державного управління Речі Посполитої не мали успіху?

Станіслав Август Понятовський. Художник Марчелло Баччареллі. 1786 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

**Польський письменник
Енджей Кітович про шляхту
(XVIII ст.)**

Пани й заможна шляхта частувалися на сеймиках поштиво стравами добірними й трунками (напій — *Ред.*) добрими, найбільше вином угорським... Дрібна шляхта не пхалася поміж панів, мала свої окремі столи по різних господах, а влітку — по судах і подвір'ях під наметами, де її протягом сеймику годували й поїли... Страви для дрібної шляхти були невибагливими, переважно м'ясо: волове, свиняче, бараняче, без ліку курей, гусей, індиків пекли й варили з перцем, на солоно й на кисло, аби краще до трунків посилювало жагу. Уранці давали раз горілки, другий і третій, ставили на стіл кілька буханців хліба, кілька брил масла й кілька печень, покраяних у зрази... Із рештою ненажерства їх стримували, аби могли втриматися при глузді й силі до сеймикової роботи, на котру їх... провадили навчених, що мають підтримувати або чому мають перешкоджати.

? Робота в малих групах.

Обговоріть і визначте:

1. Свідченням яких процесів у середовищі шляхти був цей документ?
2. Чому шляхта втратила свою самостійність?

Новий король вирізнявся інтелігентністю, освіченістю та прагненням здійснити реформи. Станіслав Август Понятовський був ставлеником потужного магнатського гуртка, який зібрав представників родин Чарторийських і Понятовських. Також він мав підтримку Російської імперії та Пруссії. Претендент на польську корону був наближеним російської імператриці Катерини II. Під час виборів Станіслава Понятовського на престол на сеймі в Речі Посполитій було розміщено російські війська.

Крім обрання короля, сейм ухвалив постанову, за якою рішення щодо фінансових питань мали прийматися не одноголосно, а більшістю голосів. Це давало надію на можливість подолання кризи в Речі Посполитій.

У перші роки свого правління Станіслав Понятовський почав формувати польську дипломатичну службу, спробував обмежити владу гетьманів і скарбників, запровадив лицарську відзнаку за віддану службу королю, що забезпечило йому певну підтримку серед дрібної шляхти.

Успішні реформи Станіслава Понятовського викликали невдоволення Катерини II, яка вбачала в них небезпеку втрати впливу на Польщу. Тож коли король вирішив ліквідувати принцип одноголосного прийняття рішень, Росія під приводом боротьби за релігійну віротерпимість змусила його в 1767 р. ухвалити рішення про рівність прав католиків і представників інших конфесій. Натомість імператриця урочисто пообіцяла бути гарантом усіх прав шляхти, що перекреслювало всі спроби реформ. Такі запевнення Катерини II, які супроводжувалися вивезенням у глиб Росії деяких лідерів опозиції, були підтримані значною частиною шляхти, яка виступала за збереження старих порядків.

Дії Російської імперії призвели до громадянської війни в Польщі. У місті Бар була утворена конфедерація шляхти під гаслом порятунку «Вітчизни, віри й вільності, національних прав і свобод, що хиляться до занепаду». Розпочалися чергове повстання гайдамаків і виступ українських селян Правобережжя, що отримав назву Коліївщина. Усі ці події стали приводом до втручання сусідніх країн у внутрішні справи Речі Посполитої, що закінчилося першим поділом її території в 1772 р. Поділ країни затвердили польський сейм і король Станіслав Понятовський.

Ця подія стала потрясінням для польського суспільства, яке все більше схилялося до необхідності реформ. За цих умов король провів низку реформ, які ліквідували внутрішні мита та сприяли розвитку економіки (будівництво доріг, каналів, мануфактур) і, відповідно, зростанню доходів скарбниці. Проте ці зміни не вирішували ключового питання — зміцнення державного управління й повалення російського протекторату.

Під час роботи сейму, який отримав назву Великий сейм (1788—1792 рр.), різні політичні групи змогли дійти згоди

Прийняття Конституції 3 травня 1791 р. Художник Казімеж Войняковський. 1806 р.

та скасували *liberum veto*. Було ухвалено низку важливих законів про податки для шляхти й духовенства, створення 100-тисячної армії, розширення прав міщан тощо. Головним пунктом реформ стало прийняття **3 травня 1791 р. Конституції** (Державного акта), яка закріпила всі здобутки. Цей документ поляки вважають першою Конституцією в Європі та другою у світі. Проте запропонованих реформ виявилось замало.

Такий розвиток подій не влаштував Росію, війська якої вторглися до Речі Посполитої та завдали поразки польській армії, яка тільки-но почала формуватися.

У **1793 р.** відбувся другий, а в **1795 р.** — третій поділ Речі Посполитої, у результаті якого вона припинила своє існування. На її захист не виступила жодна європейська держава.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Другий поділ Польщі викликав хвилю обурення в польському суспільстві. Боротьбу проти загарбників очолив герой війни за незалежність англійських колоній у Північній Америці **Тадеуш Костюшко**. На батьківщину Т. Костюшко повернувся в 1784 р. генералом. Він зібрав армію, що складалася з повсталих селян, і 4 квітня 1794 р. завдав поразки російським військам під Рацлавицями. Згодом повсталі оволоділи Варшавою та Вільно. Проте повстання не підтримала значна частина шляхти. Росія та Пруссія, зібравши значні сили, перейшли в наступ. Російська армія під командуванням О. Суворова розгромила основні сили повсталих та оволоділа Варшавою. Т. Костюшка було ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Проте після смерті імператриці Катерини II його звільнив Павло I, якому Т. Костюшко приніс

присягу (імовірно, за наполяганням придворних, які запевняли, що інакше імператор не звільнить 12 тис. польських полонених). Т. Костюшко виїхав у США, але в 1797 р. повернувся до Європи й оселився неподалік Парижа. У 1806 р. Наполеон Бонапарт запропонував йому взяти керівництво повстанням у Польщі та очолити Велике герцогство Варшавське. Проте Т. Костюшко, не отримавши від Наполеона гарантій відновлення Польщі в колишніх межах, відмовився від пропозиції. У 1815 р. він також відхилив запрошення російського імператора Олександра I очолити адміністрацію Царства Польського (також після того, як дізнався, що Польща не буде відновлена в межах 1772 р.). Помер Т. Костюшко в 1817 р. в місті Золотурн (Швейцарія). Згодом його тіло було перепоховано у Кракові.

Сеймик у церкві. Художник Жан П'єр Норблен де ла Гурден. 1795 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Історія бібліотек Речі Посполитої символічно відображає долю держави. Бібліотека братів Залуських була вивезена до Санкт-Петербурга, де стала основою імператорської публічної бібліотеки. У 1921—1934 рр. незначну частину її фондів повернули відродженій Польській державі. Бібліотеку Станіслава Понятовського викупив освітній діяч Тадеуш Чацький, який передав її створеному ним Кременецькому ліцею. Цей ліцей став важливим осередком польської освіти і культури в першій третині XIX ст. в умовах відсутності власної держави. Після ліквідації ліцею за наказом імперської влади його майно стало основою для створення в 1834 р. Київського університету Святого Володимира.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ У другій половині XVII — XVIII ст. проявилися негативні риси шляхетської демократії. Зокрема, це *liberum veto*, що дозволяло одному депутату сейму зупинити прийняття будь-якого рішення.

■ Ця система врешті-решт призвела до слабкості держави, що завершилося поділом Речі Посполитої та її остаточним зникненням із політичної карти.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1652 р. — поява *liberum veto*.
1655—1660 рр. — «Шведський потоп».
1686 р. — «Вічний мир» Речі Посполитої з Московією.
1699 р. — Карловацький мир.

1772, 1793, 1795 рр. — поділи Речі Посполитої.
3 травня 1791 р. — ухвалення Конституції Речі Посполитої.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню».

Правила гри. Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.

 2. Що зумовило появу *liberum veto*? **3.** Чому наприкінці XVII ст. в Речі Посполитій шляхетська демократія змінилася магнатською олігархією? **4.** Який вплив на розвиток Польщі мав «Шведський потоп»? **5.** Чому стабільність Речі Посполитої першої половини XVIII ст. була оманливою? **6.** Як ідеї Просвітництва вплинули на розвиток Речі Посполитої? Наведіть приклади. **7.** Визначте причини встановлення російського протекторату над Річчю Посполитою.

 8. За текстом параграфа складіть хронологічну таблицю подій історії Речі Посполитої другої половини XVII — XVIII ст. Визначте, яка подія була ключовою. Поясніть чому.

 9. Робота в малих групах. Обговоріть і поясніть зміст популярної за часів короля Августа III приказки: «За короля Саса їж, пий і попускай паса». **10.** Чи можна вважати, що ігнорування прав українців стало однією з причин загибелі Речі Посполитої? Дайте розгорнуту відповідь. **11. Колективне обговорення.** Чому в XVII ст. Річ Посполита змогла вистояти в умовах зовнішньої агресії, а у XVIII ст. — ні? У чому, на вашу думку, полягала головна причина кризи та загибелі Речі Посполитої? **12.** Ірландський державний діяч Едмунд Берк назвав Конституцію 3 травня 1791 р. «найкращим із благ, що їх будь-коли будь-яка нація отримала». Так чому передбачені Конституцією радикальні реформи політичного устрою Речі Посполитої не врятували державу?

Практичне заняття за розділом IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII—XVIII ст.

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання матеріалу розділу, розвивати вміння працювати з контурною картою; удосконалювати навички групової роботи та вміння знаходити необхідну інформацію в тексті історичного джерела.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Повторити матеріал розділу.
2. У складі малих груп зібрати додаткову інформацію про реформаторську діяльність московського царя (російського імператора) Петра I та скласти повідомлення.
3. Підготувати презентацію за однією з тем (на вибір):
  - 1) Експансія Османської імперії в Європі в XVI—XVII ст.;
  - 2) Московська експансія в XVI — на початку XVIII ст.

ХІД РОБОТИ

I. Робота з контурною картою

1. Позначте різними кольорами регіони, приєднані до Московської держави в XVI, XVII та XVIII ст. Укажіть дату проголошення Російської імперії.
2. На контурній карті Речі Посполитої заштрихуйте території, які вона втратила в XVII ст. на користь Швеції, Московії та Османської імперії.
3. Заштрихуйте різними кольорами території, які були підкорені Османською імперією в XVI та XVII ст.
4. Позначте битви (назви і дати), які зупинили османську агресію в Європі.
5. Обведіть межі Шведського королівства на час його максимального територіального розширення. Укажіть назви держав, які були основними противниками Швеції в боротьбі за узбережжя Балтійського моря.

II. Робота з таблицею

Складіть синхронізовану таблицю подій XVI—XVII ст. у Північній, Східній, Південно-Східній Європі.

Османська імперія	Московська держава	Шведське королівство	Річ Посполита

III. Робота в малих групах

Малі групи представляють класу підготовлені повідомлення, у яких обґрунтовані (або спростовані) судження про суперечливий характер реформ Петра I.

IV. Підсумки заняття

Учні та учениці самостійно аналізують результати своєї роботи на практичному занятті.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які території були загарбані Османською імперією в Європі в XVI—XVII ст.?
2. Із якими державами вела боротьбу Річ Посполита в XVII—XVIII ст.?
3. Що спричинило проведення Петром I реформ у Московській державі? Які сфери життя охопили реформи?
4. Назвіть імена найвидатніших історичних діячів XVI—XVIII ст. Поясніть, чому ви обрали саме їх.

Флот доби Петра I. Художник Євген Лансере. 1909 р.

Узагальнення за розділом IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII—XVIII ст.

Роксолана і султан. Художник Карл Антон Хікель. 1780 р.

Покликання Михайла Федоровича Романова на царство 14 березня 1613 р. Художник Григорій Угрюмов. 1800 р.

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими в розвитку Османської імперії та держав Східної Європи. Поясніть свій вибір.
2. Об'єднайтеся у дві-три команди та проведіть конкурс знавців термінів і понять розділу. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень термінів і понять.

Рекомендований перелік термінів і понять: опричнина, Смутний час, церковний розкол, Земський собор, самодержавство.

3. Об'єднайтеся в команди й проведіть гру «Чотири зупинки».

Правила гри. Кожна команда отримує завдання розповісти, що вона побачила на визначених чотирьох зупинках казкової машини часу, яка перенесла їх у XVI—XVIII ст.: 1) Полтавська битва; 2) «Шведський потоп»; 3) у палаці турецького султана; 4) спалення протопопа Авакума.

4. Об'єднайтеся в пари та проведіть гру «Історія з географією».

Правила гри. Гравці по черзі називають історико-географічні назви, які зустрічалися в розділі, а також указують подію, яка з ними пов'язана.

5. Об'єднайтеся в пари або команди та проведіть гру «Загадковий квадрат».

Правила гри. Учням та ученицям треба визначити та згрупувати дати, пов'язані з експансією Османської імперії та Московської держави, виділивши їх різними кольорами. Потім необхідно назвати події, які відбулися в зазначені роки.

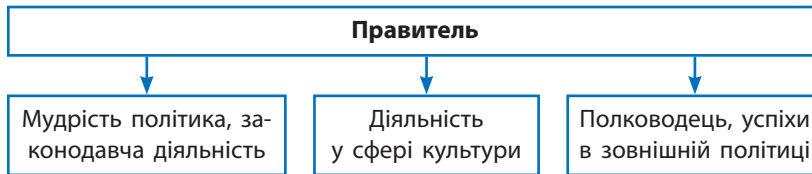
1677—1678	1667	1571
1721	1683	1552
1556	1558—1583	1526
1621	1529	1654

6. Проведіть гру «Снігова куля».

Правила гри. У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Один(-на) із них називає історичного діяча, пам'ятку, поняття тощо за вивченим розділом. Це слово повторює інший учень/учениця та називає своє слово. Кожен наступний гравець називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Учень/учениця, що робить помилку або довгу паузу, вибуває з гри. Перемагає учень/учениця, що наведе найдовший ланцюжок.

7. Визначте, чим було зумовлено послаблення Речі Посполитої та Османської імперії і піднесення Московської держави в XVII—XVIII ст.

8. Складіть історичний портрет: султана Сулеймана I Пишного, царя Івана IV Грозного, імператора Петра I, короля Яна III Собеського (на вибір) за наведеною схемою.

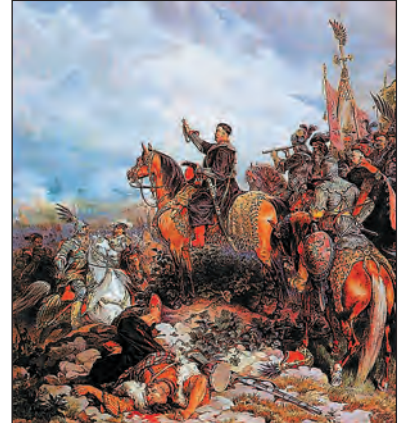
9. Заповніть порівняльну таблицю «Річ Посполита та Московське царство».

Питання для порівняння	Річ Посполита	Московське царство
Кому належала влада в державі		
Який орган влади обмежував або допомагав здійснювати владу		
Державна релігія		
Особливості зовнішньої політики		
Особливості внутрішньої політики		
Висновок		

10. За допомогою додаткових джерел заповніть таблицю «Територіальне зростання Османської імперії в XVI—XVII ст.».

Ім'я правителя	Із ким воював	Які територіальні завоювання здійснив (із зазначенням років)

11. Чому у XVIII ст. найбільші територіальні зміни в Європі відбулися у Східній Європі?

Ян III Собеський благословляє наступ польських військ під Віднем у 1683 р.
Художник Юліуш Коссак. 1871 р.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII—XVIII ст.

РОЗДІЛ V. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 21—22. Просвітництво та промислова революція

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про початок промислової революції, її вплив на життя різних верств населення; що таке Просвітництво, якими є хронологічні межі цієї епохи; про видатних представників Просвітництва.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були основні ідеї гуманістів? 2. Що таке секуляризація? 3. У чому полягали особливості аграрної революції? 4. Що таке мануфактура?

? Чи була поява ідей Просвітництва закономірною?

Просвітництво — філософсько-ідейний рух другої половини XVII — XVIII ст. Його представники (вчені, філософи, письменники) вважали, що метою суспільства є людське щастя, якого можна досягти шляхом перебудови суспільства на засадах розуму (раціоналізм); обстоювали теорію природного права, вільнодумства.

? Що таке природне право?

1 ПОЧАТОК ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА. У другій половині XVII ст. в середовищі освічених людей утвердилося прагнення знайти розумне, а не релігійне пояснення всіх явищ природи та людського життя. За людським розумом визнавалася здатність пізнавати й пояснювати світ. Світогляд, який основним засобом пізнання та критерієм істини вважає розум людини, а не божественне одкровення й досвід, називається раціоналістичним.

Раціоналізм дав потужний поштовх до накопичення знань, хоча в науці XVII ст. ще не було вузької спеціалізації. Наука не поділялася на математику, фізику, філософію тощо, а вчені працювали одночасно в багатьох галузях. Було сформульовано нові принципи наукових досліджень. Наука отримувала знання з експерименту й заговорила мовою математичних формул.

Зростання авторитету науки все більше переконувало в могутності людського розуму. У XVIII ст. віра в розум стала панівною: освічена частина суспільства вважала, що в усьому слід прислухатися тільки до нього. Розум, як вважала інтелектуальна еліта, необхідно розвивати за допомогою розумових вправ, вивчення наук і мистецтва, тоді людина зможе змінити навколишній світ, зробити його розумним і справедливим.

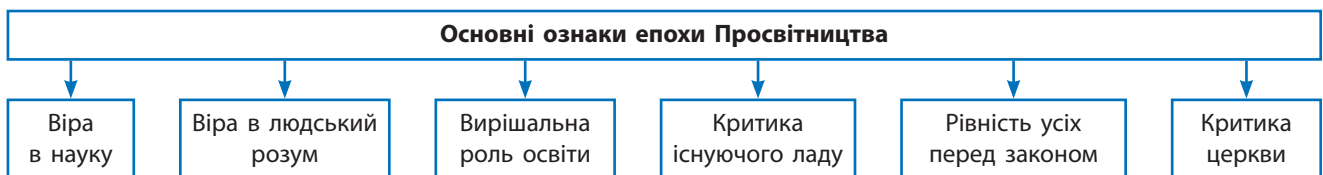
Основним умонастроєм суспільства став оптимізм. Люди вірили в те, що історія рухається до кращого, розвивається від несправедливого устрою до щасливого суспільства.

Людина XVIII ст., як ніколи раніше, вважала себе господарем власної долі.

Батьківщиною **Просвітництва** була Англія, де становлення капіталізму стимулювало розвиток науки і знань. Визначні англійські вчені-мислителі Ісаак Ньютон, Томас Гоббс, Джон Локк, а також голландець Бенедикт (Барух) Спіноза та німець Готфрід Лейбніц заклали основи ідей Просвітництва.

2 ПРИРОДА ЛЮДИНИ ТА ПРИРОДНЕ ПРАВО. ПРОСВІТНИЦТВО І ЦЕРКВА. Епоха Просвітництва затвердила у свідомості людей поняття природного права. Просвітителі вважали, що всі люди з народження наділені природними

Основні ознаки епохи Просвітництва

правами, зокрема правом на життя, свободу та рівність. Із цього випливало, що всі відмінності в суспільстві (між бідними і багатими, правителями й підданими, дворянами і непривілейованими особами) були встановлені не Богом, а самими людьми. Тому люди мали змінити те, що самі створили.

Наміри змінити державу й суспільство в епоху Просвітництва розглядалися не як бажання змінити світовий порядок, а як законне право людини. На думку просвітителів, щоб зробити людей щасливими, насамперед слід забезпечити їх природними правами, відкритими за допомогою розуму. Надії на реалізацію своїх ідей просвітителі покладали на освічених монархів.

До релігії та церкви просвітителі здебільшого ставилися байдуже, а іноді навіть вороже. Вони вважали, що світотворення було або дійстичним (Бог створив світ і після того не втручався в історію людства), або атеїстичним (повне заперечення існування Бога).

Проте церква вже не змогла гідно відповісти на критику просвітителів. Із падінням авторитету церкви її багатства та привілеї стали об'єктом зазіхань із боку держави.

Європейські правителі почали здійснювати секуляризацію церковної власності. Відкривалися світські школи. Папі Римському навіть довелося розпустити орден єзуїтів (згодом його відновили). У більшості країн припинилися суди інквізиції.

3 ОСВІТА. ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ. Епоха Просвітництва сприяла розвитку освіти. Так, король Пруссії Фрідріх II та австрійський імператор Йосиф II запровадили у своїх країнах загальну початкову освіту. У Франції протягом XVIII ст. кількість неписьменних скоротилася із 79 до 63 %. Проте нова епоха додала до соціального розколу в суспільстві ще й культурно-освітній. Незначна частина освічених людей не завжди могла порозумітися з рештою населення.

Просвітителі вважали істинними лише ті знання, що здобуті наукою, власним розумом, а не ті, що ґрунтуються на традиціях і народній мудрості. Народні вірування розглядалися як забобони й прояв відсталості.

Філософ Дені Дідро вважав своїм завданням зробити сучасні знання доступними для всіх. Його задум полягав у тому, щоб скласти загальну картину накопичених знань та об'єднати їх у спеціальний довідник. Видання отримало назву «Енциклопедія» («Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв та ремесел»), а авторів статей називали **енциклопедистами**.

Організаторам створення видання Д. Дідро й математику Жану д'Аламберу вдалося залучити до справи великих філософів і письменників: Вольтера, Шарля Монтеск'є,

Ісаак Ньютон. Сучасний малюнок

? Чому І. Ньютона часто зображують із яблуком? Які наукові інтереси вченого відображені на картині?

Готфрід Лейбніц. Художник Крістоф Бернхард Франке. 1695 р.

? Як ідеї Просвітництва вплинули на життя суспільства?

Енциклопедисти — група авторів-укладачів універсального довідника, створеного у Франції в 1751—1780 рр. з ініціативи Д. Дідро й Ж. д'Аламбера.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Французькі та англійські просвітителі сформулювали основні положення просвітницької концепції суспільного розвитку.

Т. Гоббс створив теорію суспільного договору, яка спиралася на гіпотезу, що виникнення держави є результатом договору, покликаного захистити людей у процесі агресивної конкурентної боротьби.

Ж.-Ж. Руссо стверджував, що у відповідь на прийняття державою зобов'язань про захист прав громадян останні мусять сприяти загальному благу, підпорядковуючи свої інтереси законам. Він обґрунтував перевагу республіканського державного устрою над монархічним, який забезпечує демократичний механізм управління в державі.

Ш. Монтеск'є сформулював принцип поділу влади й положення про те, що метою будь-якої форми держави є збереження свободи на основі закону. Теорія поділу законодавчої, виконавчої і судової влади, їхньої незалежності одна від одної могла, на думку просвітителів, забезпечити досконалий суспільний устрій.

Д. Дідро боровся із всесиллям церкви, вважаючи вимоги, які вона висувала людині, несправедливими, тому що вони не спиралися на докази розуму.

Дж. Локк уперше виділив три найважливіші права людини: право на життя, свободу та власність (не володіння, але результат праці).

Жан д'Аламбер. Художник Квентін де Латур. 1753 р.

Поля-Анрі Гольбаха, Жана-Жака Руссо та інших. Перший том цієї праці був надрукований у 1751 р.

Проте вже в 1759 р. було заборонено видавати «Енциклопедію», хоча вона продовжувала виходити підпільно. Ця масштабна праця справила величезний вплив на тогочасне суспільство, підготувавши майбутні революційні зміни.

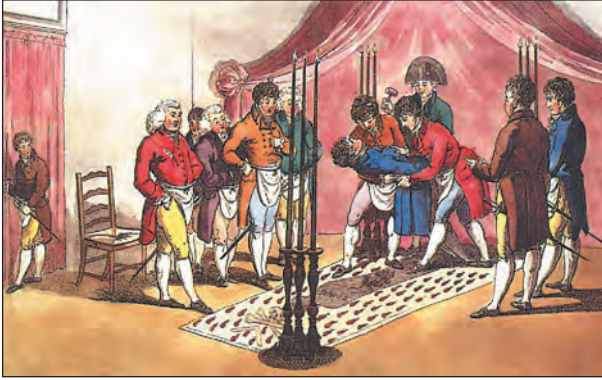
В епоху Просвітництва з'явилася нова вагома сила в суспільстві — громадська думка. Вона почала суттєво впливати на державну політику, що обмежувало свавілля монарха, і виявилася могутньою зброєю в руках тих, хто вмів нею керувати. Інструментом, за допомогою якого формувалася громадська думка, були чутки, газети.

Середовищем прояву громадської думки були світські салони, що набули поширення у XVIII ст. Там вели розмови про науку, філософію, політику, дізнавалися новини тощо. Просвітителі постійно відвідували салони, і частина їхніх творів була написана у формі розмов. Крім салонів, виникали літературні, філософські, наукові товариства й гуртки, завданням яких було впливати на громадську думку та сприяти поширенню ідей Просвітництва. Особливістю таких гуртків і товариств було те, що в суспільстві, розділеному становими привілеями, вони об'єднували людей незалежно від походження.

Одним із таких об'єднань було товариство масонів, що являло собою закрите таємне братство. Воно започаткувало рух масонства (франкмасонства). Перші масонські організації — масонські ложі — заснували в XVII ст. англійські просвітителі, які запозичили назви та обряди середньовічного цеху каменярів. Датою появи масонства вважають 24 червня 1717 р., коли була створена Велика ложа Лондона. Наприкінці століття вже існувало близько 30 лож в Англії та Шотландії.

Дені Дідро. Художник Луї-Мішель ван Лоо. 1767 р.

Масонська церемонія посвячення. Гравюра XVIII ст.

Французький салон. Художник Анісет Шарль Габріель Лемоньє. 1812 р.

Масонство стало модною, навіть впливовою течією. До лож вступали особи, які прагнули змінити навколишній світ. Вони проповідували свободу і братерство всіх людей, поширювали ідеї Просвітництва, займалися благодійництвом.

Крім салонів із їхніми філософсько-науковими розмовами й масонських лож, у XVIII ст. бурхливо розвивалося світське мистецьке життя. До цього часу театри здебільшого були придворними; театри, відкриті для широкого загалу, діяли тільки в Лондоні та Парижі. А вже у XVIII ст. вони почали виникати навіть у невеликих містах Європи.

У цей час змінилася й роль музики. Раніше її використовували як супровід під час богослужіння, придворних свят, спектаклів, а у XVIII ст. вона набула самостійності. Клавесин, фортепіано, скрипка, флейта стали концертними інструментами. Композитори й виконавці опинилися в центрі уваги світської публіки, їх запрошували в королівські двори. Світової слави як композитори й виконавці набули Йоганн Себастьян Бах, Йозеф Гайдн, Вольфганг Амадей Моцарт, Людвіг ван Бетховен.

Більш доступним також став живопис. Тогочасні митці організовували виставки картин, що потім обговорювалися в салонах і пресі.

4 БАРОКО, КЛАСИЦИЗМ, РОКОКО, НЕОКЛАСИЦИЗМ. У другій половині XVII ст. в більшості європейських країн — Італії, Іспанії, Німеччині, Польщі та інших — панівним художнім стилем ще залишалося бароко, яке мало чітко виражені місцеві особливості. Проте у Франції вже затверджувався новий стиль — **класицизм**, який був зорієнтований на античні зразки.

Драматурги створювали п'єси на сюжети з грецької або римської міфології та історії. Художники зображували стародавніх богів і героїв. Архітектори брали за зразок трикутні фронтони й колонади античних храмів. На відміну

Масонство, або **франкмасонство** (від франц. *maçon* — каменярь; *franc-maçon* — вільний каменярь), — релігійно-етичний рух, учасники якого закликали до морального вдосконалення людей і їхнього об'єднання (незважаючи на релігійну та національну належність) на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги й вірності. Вони ставили загальнолюдські інтереси й цінності вище за інтереси окремої нації.

ЦІКАВІ ФАКТИ

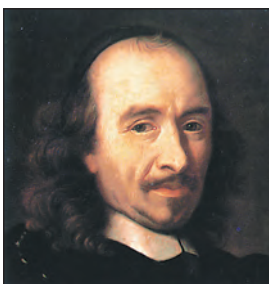
Історія масонів бере свій початок від середньовічних гільдій каменярів, у яких вони запозичили назву й форми організації об'єднань — ложі; поділ членів на учнів, підмайстрів і майстрів; елементи одягу — фартухи, рукавиці, шапки.

? Що зумовлювало зміни художніх стилів упродовж XVII—XVIII ст.?

Класицизм — художній стиль, філософський та естетичний напрям у європейській культурі XVII—XIX ст., що виник у Франції. Його представники прагнули впорядкувати весь навколишній світ на принципах раціоналізму (розуму). Вони наслідували зразки античної філософії та мистецтва, переосмисливши їх.

П'єр Корнель. Художник Шарль Лебрен. XVII ст.

Жан-Батіст Мольєр. Художник П'єр Міньяр. 1658 р.

від майстрів бароко, письменники й художники класицизму у своїй творчості свідомо прагнули дотримуватися встановлених норм.

Центрами поширення класицизму й нових принципів мистецтва стали академії. Перші були засновані в Парижі — Королівські академії живопису і скульптури (1648 р.) та архітектури (1671 р.). Згодом вони виникли в більшості європейських столиць. Отже, з'явившись у Франції, класицизм набув поширення і в інших країнах Європи.

Головним завданням класицизму було створення монументального мистецтва, яке втілювало ідею об'єднання нації навколо монарха, виховувало народ. Особисті інтереси й почуття підпорядковувалися державним (на першому місці стояла держава, а не окрема людина). На це був здатен тільки ідеальний класичний герой. Поступово формувалися суворі норми поведінки — бурхливий вираз почуттів вважався непристойним і був ознакою низького походження або поганого виховання. Вищими чеснотами людини проголошувалися виконання обов'язку, служіння державі. У творах мистецтва виникав образ конфлікту почуттів та обов'язку, особистості й держави.

П'єси, написані в цьому стилі, мали логічні та зрозумілі сюжети і мову. В основі твору завжди була певна ідея, яка розкривалася протягом п'єси. Зображені події завжди відбувалися в одному місці та протягом одного дня. Другорядних сюжетних ліній не допускалося. У літературі та мистецтві класицизму існувала ієрархія жанрів: трагедія належала до вищих, а комедія — до нижчих жанрів.

Засновником французької класичної трагедії був П'єр Корнель. Він писав п'єси та праці з теорії мистецтва. Доля героїв його п'єс була тісно пов'язана з політичною боротьбою. Сюжет розгортався на тлі історичних подій. Своїми п'єсами П. Корнель намагався довести необхідність зміцнення абсолютної монархії.

Хоча комедія в класицизмі вважалася нижчим жанром, найвідомішими виставами в театрах XVIII ст. були комедії Жана-Батіста Мольєра. Його твори «Дон Жуан», «Міщанин-шляхтич» та інші залишаються популярними й сьогодні.

Художник Нікола Пуссен вважав, що сюжет мистецького твору має бути благородним, величним і піднесеним, а композиція — логічною і простою. Ще одним відомим живописцем цього періоду був Жак-Луї Давид.

Палацово-парковий комплекс Версаль неподалік Парижа (Франція), побудований у стилі класицизм. Сучасний вигляд

Палац Кінських у Празі (Чехія), побудований у стилі рококо. Сучасний вигляд

Взірцем мистецтва класицизму в архітектурі стала резиденція французьких королів у Версалі.

У першій половині XVIII ст. набув поширення новий стиль — **рококо** (декоративні мотиви у вигляді мушлі), який став продовженням розвитку бароко. Цей стиль найбільше проявився в декоративно-ужитковому мистецтві. Майстри рококо створювали витончені речі, в оточенні яких людині зручно й приємно жити. Для цього стилю характерні багатство прикрас, незвичність і вишуканість форм.

У другій половині XVIII ст. знову повернулося захоплення античними класичними формами. Цей стиль отримав назву **неокласицизм** (у Східній Європі його відносили до класицизму), тобто новий класицизм. Зміна вподобань була викликана втомою від рококо та результатами археологічних розкопок римських міст Помпеї та Геркуланум, що загинули під час виверження вулкана Везувій. Чіткість забудови римських міст наштотувала архітекторів XVIII ст. на думку, що міста слід будувати за простим планом. Художники-неокласики вважали, що мистецтво має виховувати, облагороджувати людину. Вони шукали героя, готового до подвигу й гідного наслідування.

Новий стиль приніс із собою і зміни в одязі: пишні жіночі сукні попереднього століття поступилися місцем легким сорочкам, схожим на давньогрецькі хітони.

5 ІДЕЇ ПРОСВІТНИЦТВА В ЛІТЕРАТУРІ ТА ФІЛОСОФІЇ. Більшість просвітителів, особливо французьких (Ш. Монтеск'є, Вольтер, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо), прагнули донести до людей свої думки через літературний твір. Творчість таких письменників, як Данієль Дефо, Джонатан Свіфт, П'єр-Огюстен Бомарше, Фрідріх Шиллер, Йоганн Вольфганг Гете та інші, дає змогу простежити еволюцію ідей Просвітництва в літературі.

Д. Дефо утверджував у літературі Англії нового позитивного героя (Робінзон Крузо), який працелюбством і розумом

Бранденбурзькі ворота в Берліні (Німеччина), побудовані в стилі неокласицизм. Сучасний вигляд

Іммануїл Кант. Художник Йоганн Готліб Беккер. 1768 р.

ІДЕЇ ПРОСВІТНИЦТВА В ЛІТЕРАТУРІ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Письменник (поет), країна	Твори	Головний зміст творів
Даніель Дефо (Англія)	Роман «Робінзон Крузо»	Роман написано у формі щоденника, де герой розповідає про те, що з ним відбувалося на безлюдному острові. Письменник прославляє творчу працю людини, її підприємливість, наполегливість у досягненні мети
Джонатан Свіфт (Англія)	Роман «Мандри Гуллівера»	Це не лише цікавий пригодницький роман, але й дотепна сатира на тогочасне суспільство. Письменник безжально критикує його загальні вади: свавілля, жадібність
П'єр-Огюстен Бомарше (Франція)	Комедії «Севільський цирульник», «Одруження Фігаро»	Головний герой обох творів — слуга Фігаро, спритний, талановитий і зухвалий. Він протиставляється гультяйській та лінійній аристократії
Фрідріх Шиллер (Німеччина)	Трагедія «Розбійники»	У творі змальовано молодих людей, що стали розбійниками на знак протесту проти існуючих порядків
	Драма «Вільгельм Телль»	У творі оспівано боротьбу швейцарців проти австрійських Габсбургів. Головними героями стали прості люди: пастухи, рибалки, мисливці
Йоганн Вольфганг Гете (Німеччина)	Драма «Гец фон Берліхінген»	Твір присвячено Селянській війні в Німеччині. Письменник створив образ героя — захисника всіх пригноблених і борця за об'єднання країни
	Роман у листах «Страждання молодого Вертера»	Головний герой твору — освічений юнак із сім'ї бюргерів, що страждає від зверхності дворян і лицемірства суспільства

? Спираючись на таблицю, визначте, які ідеї Просвітництва відобразилися у творах літератури.

досяг усього. Інший англійський письменник Дж. Свіфт у романі «Мандри Гуллівера» намагався показати слабкі місця ідей Просвітництва. Герої П.-О. Бомарше (Франція) і Ф. Шиллера (Німеччина) — прості люди, які своєю працьовитістю, розумом, людяністю протиставлялися аристократії. Автори утверджували природні права людини. Німецький письменник Й. В. Гете своїми літературними творами намагався виховати людей мужніми, сильними й добрими, здатними кинути виклик існуючому несправедливому ладу.

Найвідомішим представником німецького Просвітництва був філософ Іммануїл Кант, що походив із родини дрібного ремісника. Усе своє життя він прожив у місті Кенігсберг (тепер Калінінград, Росія). Тут він здобув освіту, став професором університету, а згодом і ректором. І. Кант читав лекції з філософії, мовознавства, географії, права, математики, фізики та інших наук. Він розробив концепцію походження Сонячної системи з гігантської туманності. Ця гіпотеза залишається однією з основних наукових ідей в астрономії. І. Канту також належить ідея правової держави. Проте головна проблема, що його хвилювала, була пов'язана з можливостями людини пізнавати світ.

ЦІКАВІ ФАКТИ

І. Кант дійшов висновку, що людина може отримати знання лише про обмежену кількість навколишніх речей. Поряд існують «речі в собі», які пізнати неможливо, оскільки неможливо довести їх існування, і навпаки. Із цього випливало, що повністю пізнати світ неможливо. У такий спосіб мислитель піддав критиці ідею про безмежну силу людського розуму.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі статті І. Канта «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво» (1784 р.)

Просвітництво — це вихід людини зі стану свого неповноліття, у якому вона перебуває з власної вини. Неповноліття є неспроможністю користуватися своїм розумом без стороннього впливу. Неповноліття з власної вини — це те, причина чого полягає не у відсутності розуму, а у відсутності рішучості й мужності користуватися ним без стороннього впливу. Май мужність користуватися власним розумом — таким є гасло Просвітництва...

Якщо запитати, чи живемо ми зараз у просвіченій епосі, то відповідь буде: ні, але, мабуть, ми живемо в епоху Просвітництва. Ще багато не вистачає для

того, щоб люди за тих умов, що склалися загалом, були вже здатні або могли стати здатними надійно й добре користуватися власним розумом без стороннього втручання. Однак існують явні ознаки того, що для них відкрито шлях до вдосконалення в цьому; перешкод на шляху до Просвітництва або виходу зі стану неповноліття, у якому людство перебуває з власної вини, стає все менше. У цьому аспекті наша епоха є епохою Просвітництва, або епохою Фрідріха.

? Робота в малих групах. Обговоріть і визначте, що І. Кант називав Просвітництвом та епохою Просвітництва.

6 ПОЧУТТЯ ПРОТИ РОЗУМУ. Заперечення просвітителами чуттєвого пізнання світу викликало обурення частини суспільства. Людям хотілося мріяти, хвилюватися, замислюватися перед загадками.

З'явилися романи й поеми, які оспівували почуття, сни та мрії, нічні пейзажі, руїни стародавніх замків тощо. Так у літературі й мистецтві виникла нова течія — сентименталізм (від франц. *sentiment* — почуття). Романи Семюела Річардсона, Лоренса Стерна, Жана-Жака Руссо викликали значний інтерес у світській публіки. В Англії зародився готичний роман із фантастичними сюжетами, описом страшних злочинів, чаклунства, жахів тощо. У світському товаристві набули популярності містика, магія — усе, чого не можна пояснити, надприродне. Публіку приголомшували досліди німецького лікаря Франца Месмера, результати яких були покладені в основу вчення про гіпноз.

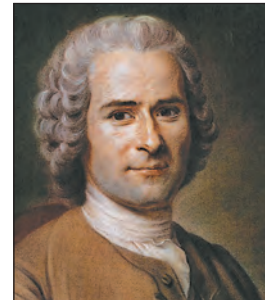
Мода на надприродне створила умови для діяльності авантюристів і пройдисвітів. Вони стверджували, що мають еліксир молодості й філософський камінь. Їм вірили та радо приймали у вищому світі. Одним із найвідоміших авантюристів був Джузеппе Бальзамо, відомий як граф Каліостро.

Зміна смаків поширилася й на садово-паркове мистецтво. Модними стали романтичні куточки з дикою природою (так званий англійський, або пейзажний парк).

7 ЗМІНИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ. У другій половині XVII — XVIII ст. у побуті європейців набули поширення нові напої — кава і чай, навколо яких склалася особлива культура споживання та спілкування.

Більш зручним стало житло. На звичну деталь інтер'єру перетворилися дзеркала. Шедевром мистецтва тих часів вважають Дзеркальну залу Версальського палацу.

У моду увійшла китайська порцеляна — посуд, статуетки, вази. Проте вона була занадто дорогою, і європейські

Жан-Жак Руссо. Художник Квентін де Латур. 1753 р.

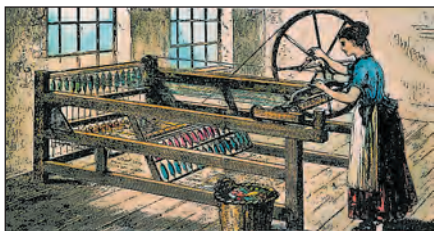
Один із перших англійських (пейзажних) парків (Стоурхед, Англія). Сучасний вигляд

Мейсенська порцеляна

Індустріальна (промислова) революція — перехід від мануфактурного виробництва до фабричного, від ручної праці до машинної.

Фабрика — промислове підприємство, де основні операції здійснюють машини.

Прядка «Дженні». Гравюра XIX ст.

майстри намагалися відкрити таємницю її виробництва. У результаті їхніх пошуків з'явився фаянс — легка біла кераміка. Проте вона поступалася порцеляні. Згодом німецький алхімік Й. Бетгер винайшов технологію виробництва порцеляни, і в 1710 р. в місті Мейсен відкрилася перша мануфактура з її виготовлення.

У XVII ст. з'явилися деякі звичні тепер речі: настінні годинники з маятником (винахід голландського вченого Х. Гюйгенса) і кишенькові годинники. Англійські городяни почали користуватися парасольками проти дощу. Невід'ємною складовою гардероба європейських чоловіків і жінок стали спідня білизна, нічні сорочки, кишенькові хустинки (спочатку вони мали круглу форму).

У той самий час у житті основної маси населення — селянства — зміни були незначними. Вони були пов'язані переважно з поширенням товарів мануфактурного виробництва й нових сільськогосподарських культур.

8 ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. А. СМІТ.

У 70—80-ті рр. XVIII ст. в Європі розпочалася **індустріальна (промислова) революція**, або промисловий переворот. Її батьківщиною стала Англія. Першою передумовою промислової революції стала аграрна революція (переворот) XVI ст. Вона забезпечила промисловість дешевою робочою силою та сировиною. Другою необхідною передумовою стали зміни в техніці. Найважливішим винаходом, який дав поштовх до промислової революції, було вдосконалення ткацького верстата. Джон Кей, що працював ткачем, а згодом механіком, у 1733 р. винайшов ткацький човник. Результатом цього винаходу стало зростання продуктивності праці вдвічі, тобто роботу двох ткачів тепер виконував один.

Після прискорення виробництва тканин виникла проблема нестачі пряжі. Технологічний прорив у прядінні здійснив ткач і тесля Джеймс Гаргрівс. Створена ним прядка «Дженні» являла собою механізм, що забезпечував одночасне витягування та скручування нитки. Продуктивність праці прядильника зросла у 18—20 разів.

Однак усім цим пристроям надавала руху м'язова сила людини або тварини, що гальмувало подальше зростання продуктивності праці. У 1771 р. Річард Аркрайт заснував підприємство, де прядильні машини рухалися за допомогою водяного колеса. Це була вже не мануфактура, а перша в історії **фабрика**. На фабриці Р. Аркрайта було встановлено декілька тисяч веретен і працювали 300 робітників. У 1784 р. Едмунд Картрайт створив новий ткацький верстат, який підвищив продуктивність праці в 40 разів. Отже, винайдення механізму, тобто тієї частини машини, яка безпосередньо обробляє сировину, замінюючи людину, стало початком промислової революції в Англії.

На початку 90-х рр. XVIII ст. в Англії вже налічувалося близько 150 фабрик. Проте фабрики не могли витіснити мануфактури, тому що були прив'язані до зручних місць на річках. Вони потребували універсального двигуна. Таким двигуном стала парова машина, створена Джеймсом Ваттом. Понад століття вона залишалася основним двигуном.

Будівництво парових машин і верстатів сприяло виникненню машинобудівної галузі. Машинобудування спричинило збільшення потреби в металі, що, у свою чергу, дало поштовх розвитку металургії. Протягом XVIII ст. було вирішено проблему масового виробництва чавуну, а згодом і сталі з використанням кам'яного вугілля, а не деревного. Завдяки цьому видобування кам'яного вугілля стало однією з основних галузей господарства (особливо в Англії та на західнонімецьких землях).

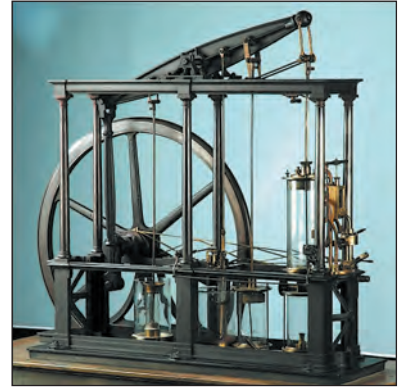
Винайдення парової машини згодом спричинило справжню революцію в транспорті.

Розвиток машинобудування, металургії, вуглевидобування, транспорту став основою здійснення індустріалізації та формування індустріального суспільства.

Промислова революція сприяла становленню нової економіки й структури суспільства. Головну роль почала відігравати фабрично-заводська промисловість. Продукція, що виготовлялася на фабриках і заводах, завдяки використанню машин була дешевшою; це спричинило поступове витіснення з ринку виробів ремісників і мануфактур. Змінювався й характер торгівлі, особливо це було помітно на прикладі Англії. До країни завозили все більше сировини, а за межі Англії вивозили готові дешеві фабричні товари.

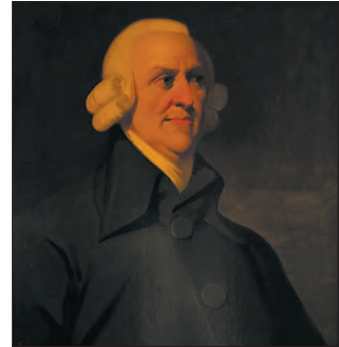
Величезні зміни відбулися в соціальній структурі суспільства. Унаслідок промислової революції з'явилися нові соціальні верстви — підприємці і наймані працівники.

Кількість підприємців перевищила кількість старих землевласників. Нові підприємці, або буржуазія, уособлювали нову промислову Англію. Вони володіли фабриками й заводами, знали ринки та вміло пристосовувалися до мінливого попиту споживачів.

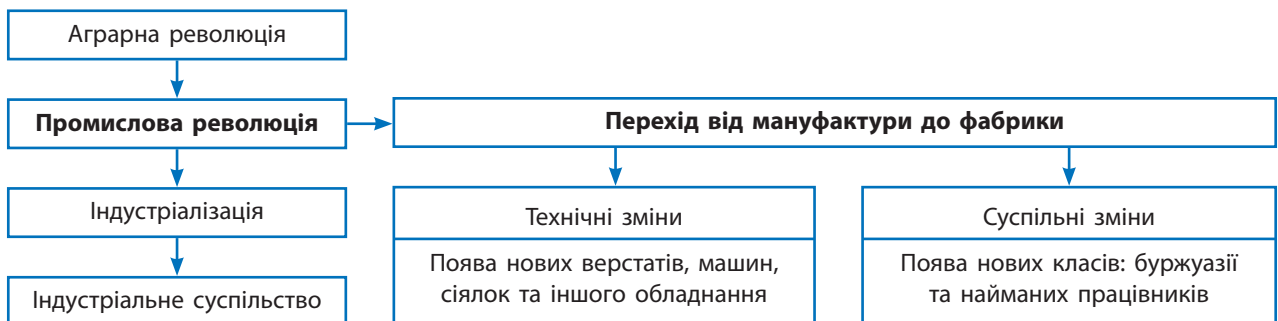

Парова машина, зроблена за проектом Дж. Ватта

? Чому парову машину Дж. Ватта вважають найбільшим технічним винаходом періоду промислової революції?

Адам Сміт. Невідомий художник. Близько 1800 р.

Етапи становлення індустріального суспільства в Англії в XVI—XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ**Із книги А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.)**

Насправді... людина не має наміру служити суспільному благу... Якщо така людина пускає капітал у сферу національної промисловості, то аж ніяк не через патріотизм... Проте, дбаючи всюди про власний вигравш, вона в такому разі, як і в багатьох інших, спрямовується дією невидимої руки до досягнення мети, яка анітрохи її не цікавила.

? Робота в парак. Обговоріть і визначте: **1.** Що мав на увазі А. Сміт під «невидимою рукою»? **2.** На яких особливостях підприємців наголошує А. Сміт? **3.** Чим у своїх діях, на думку автора, керується підприємець?

Для підприємців головним показником успішної діяльності є прибуток. Тільки за наявності доходів вони можуть розвивати своє виробництво. Тому з появою в суспільстві підприємців і найманих працівників почалася боротьба, спричинена конфліктом інтересів: або інтереси підприємця та розвитку виробництва, або інтереси найманого працівника й збільшення оплати його праці, соціальні гарантії.

Перші виступи працівників були спрямовані проти машин. Саме машини вважали винними в погіршенні умов праці, скороченні заробітної плати та кількості працівників. Борців із машинами називали луддитами (за ім'ям підмайстра Неда Лудда, який першим зруйнував свій верстат).

Бурхливий економічний розвиток Англії, зміни в техніці й технології спричинили необхідність наукового обґрунтування процесів, що відбувалися. Так з'явилася наука про економічний розвиток суспільства.

Одним із її засновників був шотландець **Адам Сміт**, який обстоював необхідність розвитку ринкових відносин. У своїй основній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміт писав, що людське суспільство — це насамперед союз, в основі якого лежить обмін різними видами праці. Схильність до обміну він вважав основною властивістю людської природи, яка водночас сприяє зростанню добробуту всього суспільства. Керує цим процесом ринок — «невидима рука», що організує господарську діяльність. Для нормального функціонування ринку необхідна «природна свобода», тому завдання держави — не втручатися в економічне життя суспільства, а виконувати функцію «нічного охоронця». Для розвитку ринкових відносин, а відповідно — економіки, потрібні вільна торгівля й свобода підприємницької діяльності. Капіталізм, на думку А. Сміта, є тим єдиним порядком, що відповідає природі людини та в майбутньому має забезпечити загальний добробут і процвітання.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Другу половину XVII — XVIII ст. називають епохою Просвітництва.
- Ідеї Просвітництва дали потужний поштовх розвитку науки. Однак вони охопили лише незначну частину населення, переважно освіченого. Свідомість більшості людей залишилася в Середньовіччі та не сприймала нового.
- Головною темою мистецтва цього періоду була перевага суспільного блага й громадянського обов'язку над особистими почуттями. Тема життя та побуту простого народу вважалася негідною високого мистецтва.

- Наприкінці XVIII ст. в Англії розпочалася промислова революція. Її передумовами були аграрна революція і технічні досягнення. Найважливішим винаходом промислової революції стала парова машина.
- Промислова революція спричинила суттєві соціальні зміни. Головними верствами суспільства стали підприємці та наймані працівники, що свідчило про початок формування індустріального суспільства.
- Бурхливий економічний розвиток Англії спричинив появу науки про економічний розвиток суспільства. Одним із її засновників був А. Сміт.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Друга половина XVII — XVIII ст. — епоха Просвітництва.

70—80-ті рр. XVIII ст. — початок індустріальної (промислової) революції в Англії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Словесний теніс».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) з них ставить запитання, інший(-а) відповідає словом, словосполученням або коротким реченням.

Зразок запитань. 1) Укажіть хронологічні межі епохи Просвітництва. 2) Кого називали енциклопедистами? 3) Назвіть видатних письменників епохи Просвітництва. 4) Що таке промислова революція? 5) У чому полягали основні відмінності між фабрикою та мануфактурою? 6) Що змінилося в аграрному виробництві у XVIII ст.? 7) Які технічні винаходи дали змогу здійснити промислову революцію? 8) Назвіть основні положення економічного вчення А. Сміта.

2. Чому саме Англія стала батьківщиною Просвітництва? **3.** Чи можна стверджувати, що в епоху Просвітництва людина будувала своє життя тільки за законами розуму? **4. Колективне обговорення.** Чим можна пояснити появу протягом XVII—XVIII ст. стилів бароко, класицизму, рококо, неокла-

сицизму? Які з наведених стилів схожі між собою? **5.** Який вплив на розвиток освіти і науки мали ідеї Просвітництва? **6.** Чому виникли світські салони та масонські ложі? Якою була їхня мета? У який спосіб вони впливали на громадську думку? **7. Робота в парах.** Обговоріть і визначте соціальні наслідки аграрної та промислової революцій.

8. Робота в малих групах. Обговоріть і порівняйте ідеї Просвітництва та гуманізму. Відповідь подайте у вигляді таблиці. **9.** Складіть хронологічну таблицю впровадження найважливіших технічних досягнень у промисловість у XVIII ст.

10. Які основні принципи суспільного розвитку сформували просвітителі? Які з них втілені в життя в сучасній Україні? **11.** Які символи, на вашу думку, характерні для епохи Просвітництва? Складіть «візитну картку» епохи Просвітництва, використовуючи ці символи. **12. Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що промислова революція була лише результатом технічних змін?

§ 23—24. Освічений абсолютизм

1 ПОНЯТТЯ ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ. Одним зі шляхів досягнення свободи й рівності просвітителі вбачали діяльність освічених монархів — мудреців на троні, які, користуючись своєю владою, сприятимуть справі просвіти суспільства та встановленню загальної справедливості. У цей час переважало уявлення про державу як головний інструмент досягнення суспільного блага. Проте розуміння монархами рівності й свободи знаходило прояв лише в закріпленні прав і привілеїв кожного стану в межах абсолютної монархії.

Результатом епохи Просвітництва стала політика **освіченого абсолютизму**, яка в **другій половині XVIII ст.** здійснювалася в деяких європейських монархічних державах. Її змістом було знищення або перетворення згори найбільш застарілих порядків. Монархи представляли своє правління як союз королів і філософів. Ключовим у політиці освіченого абсолютизму стала ідея перебудови держави на засадах розуму. Із цього випливало, що чинний устрій держави, влада, система відносин у суспільстві мали бути переглянуті та в разі потреби змінені згідно з новими умовами. На чолі цього процесу мав стояти монарх-філософ. Найбільш яскраво риси освіченого абсолютизму проявилися в правлінні Марії-Терезії та Йосифа II (Австрія), Фрідріха II (Пруссія) та Катерини II (Росія), Густава III (Швеція), Крістіана VII (Данія).

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

що таке освічений абсолютизм; про його особливості в Австрії, Пруссії, Росії на прикладах освічених монархів цих країн; про роль освіченого абсолютизму в історії Європи.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке Просвітництво? **2.** Якими були погляди просвітителів на державу, церкву та людину? **3.** Назвіть риси абсолютної монархії. **4.** Укажіть особливості меркантилізму.

? Чи був абсолютизм XVIII ст. освіченим?

Освічений абсолютизм — політика, яку в другій половині XVIII ст. проводили деякі європейські монархічні держави (монархія Габсбургів, Королівство Пруссія, Російська імперія, Королівство Данія тощо).

Густав III. Художник Лорен Паш (Молодший). 1780—1789 рр.

Крістіан VII. Художник Олександр Рослін. 1772 р.

Прагматична санкція — закон про престолонаслідування, який проголошував неподільність володінь Габсбургів і передбачав перехід престолу за жіночою лінією в разі відсутності спадкоємців-чоловіків.

Краєвид Відня. Художник Бернардо Беллотто. 1758—1761 рр.

На практиці освічений абсолютизм знаходив прояв у проведенні адміністративних реформ, обмеженні впливу церкви, запровадженні системи державної освіти, упорядкуванні системи податків, змінах становища деяких верств суспільства тощо.

2 ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ. РЕФОРМИ МАРІЇ-ТЕРЕЗІЇ ТА ЙОСИФА II.

Вестфальський мир (1648 р.) надовго закріпив роздробленість німецьких земель. У Німеччині налічувалося близько 300 князівств, 51 вільне місто і майже 1,5 тис. самостійних рицарських володінь. Усі вони були об'єднані у Священну Римську імперію німецької нації. Проте реальна влада імператора, який належав до родини австрійських Габсбургів, поширювалася лише на його родові володіння. Загальнонімецький рейхстаг (представницький орган), який засідав у Регенсбурзі, також не мав реальної влади. У Німеччині не було єдиних ні армії, ні фінансів.

Землі мали різний рівень економічного розвитку. Кожен князь поводився як абсолютний монарх.

Найбільшими державами імперії були Австрія, Бранденбург-Пруссія, Саксонія, Баварія. Крім того, Австрія і Пруссія мали володіння, які не входили до складу Священної Римської імперії.

Так, під владою австрійських Габсбургів, крім австрійців, були чехи, словаки, хорвати, угорці, італійці та інші народи. Усі вони розмовляли різними мовами, мали самобутню культуру й звичаї. Кожна земля володінь Габсбургів жила за своїми законами, мала власну скарбницю та свого головного міністра — канцлера, зберігалися станово-представницькі збори (чини) із місцевих дворян, духовенства, городян. Чини затверджували податки з населення. Монархію Габсбургів для зручності називають Австрією, хоча на той час Австрія була лише однією зі складових держави, яка називалася «спадковими володіннями австрійського дому Габсбургів». Величезний вплив у суспільстві мала католицька церква, а протестанти зазнавали переслідувань.

Економічний розвиток окремих володінь Габсбургів відрізнявся. Найбільш розвиненими були Австрія, Чехія та Сілезія, найвідсталішими — Тіроль та Угорщина. В Австрії та Чехії розвивалося цехове ремесло, створювалися мануфактури. Металургія й обробка металів були провідними галузями. Місто Відень наприкінці XVII ст. налічувало 100 тис. жителів. Уряд проводив політику меркантилізму, сприяв розвитку власної промисловості, особливо військової.

Аграрні відносини були різними: у Тіролі селяни-горці були особисто вільними, у Чехії, Угорщині, Словаччині селяни були кріпаками, в Австрії — фактично вільними.

Період кінця XVII — початку XVIII ст. Австрія провела в майже нескінченних війнах. Головними її противниками були Османська імперія, Франція, а згодом Пруссія. У цих війнах імперія, з одного боку, розширила свої володіння, а з іншого — майже вичерпала всі ресурси. Загострилися соціальні та національні проблеми, які призвели до повстань у Чехії та Угорщині.

У 1740 р. помер імператор Карл VI, що не мав спадкоємця за чоловічою лінією. Згідно з **Прагматичною санкцією** престол посіла його 23-річна донька **Марія-Терезія**. Їй одразу довелося вступити в боротьбу з претендентами на престол (Війна за австрійську спадщину 1740—1748 рр.). Марія-Терезія зуміла захистити своє право, але Австрія втратила Сілезію. Згодом це призвело до нового збройного протистояння — Семилітньої війни.

Марія-Терезія започаткувала в імперії реформи в дусі освіченого абсолютизму. Майже всі перетворення були продиктовані її прагненням відстояти єдність своїх володінь. Із метою посилення центральної влади було створено Державну раду й центральний суд, завдяки чому всі важелі правління зосередилися в руках імператриці. Австрія і Чехія були об'єднані під владою одного канцлера.

Для успішного ведення війни було здійснено військову реформу. Вербування найманців замінили рекрутськими наборами, що дозволило збільшити армію зі 108 тис. до 278 тис. осіб.

Для впорядкування системи податків було запроваджено загальний податок на прибуток, який сплачували всі верстви суспільства. Було ліквідовано внутрішні митні кордони. Селянам надали право викупити свої наділи, панщину обмежили трьома днями на тиждень. Було видано цивільний «Терезіанський кодекс» і кримінальний кодекс «Терезіанська Немезіда». Здійснювалися заходи щодо розвитку освіти: було запроваджено загальну шкільну освіту й відокремлено школу від церкви.

Проведення реформ у країні продовжив син Марії-Терезії **Йосиф II** (самостійно правив у 1780—1790 рр.). Він був освіченою і розумною людиною, вихованою на ідеях Просвітництва.

Марія-Терезія. Художник Мартін ван Мейтенс. 1752 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Марія-Терезія була єдиною жінкою на престолі за всю 650-річну історію династії Габсбургів. Сучасники захоплювалися нею як розумною, енергійною, доброю правителькою. Більша частина правління Марії-Терезії була пов'язана з війнами. Саме участь у них і спонукала імператрицю реформувати армію. Значні зміни вона здійснила й у внутрішньому житті імперії. Марія-Терезія мала 16 дітей, найвідомішими з яких були Марі-Антуанетт — королева Франції, страчена разом із чоловіком Луї XVI під час Великої французької революції кінця XVIII ст., та Йосиф II, який успадкував трон після смерті матері.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа австрійського дипломата принца Шарля-Жозефа де Ліня до імператриці Катерини II про смерть Йосифа II (1790 р.)

Його немає більше, государине; його немає більше, государя, який робив честь усім людям, і людини, яка ще більше робила честь усім государям. Цей запальний дух згас, наче вогонь, що догорів; і це енергійне тіло затиснуто серед чотирьох дощок, які не дають йому поворухнутися. Я був одним із тих чотирьох, хто супроводжував його дорогоцінний прах, переніс його до склепу Капуцинів... Йосиф II помер стійко, як і жив: методичний дух не залишив його ні на початку, ні в кінці. Він керував процесією, яка мала супроводжувати святе причастя, яка принесла його до смертного одра. Він піднявся, щоб дізнатися, чи все було так, як він розпорядився...

Про решту, государине, скажу вам, на сором людству, що я бачив смерть чотирьох великих монархів: про них починають шкодувати лише через рік після їхньої смерті; перші шість місяців сподіваються, а решту — критикують. Так само було, коли померла Марія-Терезія. Люди погано усвідомлюють, якої втрати вони зазнали. Допитливі, байдужі, невдячні інтригани зайняті новим царюванням. Лише

через рік мандрівник скаже: «Яке прекрасне облаштування шкіл, лікарень, в'язниць та освіти!». Мануфактурист: «Яке заохочення!». Рільник: «Він сам працював». Єретик: «Він був нашим захисником». Глави всіх відомств і начальники всіх установ скажуть: «Він був нашим першим службовцем і водночас нашим керівником». Міністри: «Він убив себе заради держави, першим підданим якої, за його словами, він був». Хворі скажуть: «Він постійно відвідував нас». Жителі міст: «Він прикрасив наше місто майданами та бульварами». Селянин і слуга теж скажуть: «Ми розмовляли з ним, коли хотіли». Батьки родин: «Він давав нам поради». Його оточення скаже: «Він був відданим, люб'язним, він приємно говорив; його розмови були такі, що запам'ятовувались; із ним можна було правдиво говорити про все».

? **Колективне обговорення.** 1. Яким показав Йосифа II принц де Лінь? 2. Як ви оцінюєте особу Йосифа II та його реформи? Поясніть свою відповідь.

Йосиф II в одязі імператора Священної Римської імперії німецької нації. Художник Джозеф Хікель. 1764 р.

Йосиф II замислив широку програму реформ, які мали покращити життя підданих. Він вдався до подальшого зміцнення центральної влади. Було скасовано права провінційних станових зборів, посилено владу канцлерів, яких призначав імператор, зрівняно в правах усі землі, у судах та адміністраціях запроваджено німецьку мову.

Імператор прагнув підкорити собі церкву й послабити її вплив на суспільство. Він постановив, щоб укази й розпорядження Папи Римського оприлюднювалися лише за згодою уряду, а чернечі ордени були підпорядковані місцевим єпископам; зменшив кількість монастирів і ченців. Церковні школи було переорієнтовано на світське навчання й підпорядковано «Вищій навчальній комісії». Йосиф II наважився на втручання у внутрішню структуру католицької церкви та навіть змінив деякі обряди. У 1781 р. було скасовано особисту залежність селянства.

Реформи Йосифа II викликали опір у суспільстві. Селянською реформою були невдоволені землевласники, особливо угорські; релігійна — спричинила конфлікт імператора з Папою Римським і повстання в Бельгії; адміністративна — загострила суперечності між народами імперії. Зрештою наприкінці свого правління імператор скасував усі реформи в Угорщині, крім селянської, а також залишив віротерпимість. Незадовго до смерті імператор Йосиф II сказав: «Я мав нещастя бачити, як усі мої плани занепадають».

3 ПІДНЕСЕННЯ БРАНДЕНБУРГ-ПРУССІЇ. ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ ФРІДРІХА II ВЕЛИКОГО.

Після Вестфальського миру основні володіння бранденбурзьких курфюрстів склалися з чотирьох частин: Бранденбургу, Пруссії (до 1657 р. перебувала у васальній залежності від Польщі), Східної Померанії, герцогства Клеве, розташованого на Рейні.

Через землі Бранденбургу-Пруссії пролягли основні торговельні шляхи (переважно річками) із Німеччини до Балтійського та Північного морів. Отже, майже вся хлібна й посередницька торгівля з Англією та Нідерландами опинилася в руках бранденбурзького курфюрста. Це зумовило економічне піднесення цих земель.

Особливо швидко процес посилення Бранденбургу-Пруссії відбувався за правління курфюрста **Фрідріха Вільгельма** (1640—1688 рр.). Проголосивши у своїх володіннях віротерпимість і пільги для переселенців, він домогся прибуття значної кількості кваліфікованої робочої сили. Курфюрст розпочав роботи з будівництва каналів, осушування боліт, що збільшило кількість придатних для обробки земель і покращило торговельні відносини з Англією та Нідерландами.

У сфері торгівлі й промисловості проводилася політика меркантилізму. Засновувалися державні мануфактури. Навіть в'язниці було перетворено на майстерні. Заборонялося вивезення монет (срібних, золотих). Натуральний податок замінили грошовим. Було впорядковано систему збирання податків. На державній службі встановлювалася сувора дисципліна. Усі ці заходи сприяли створенню міцної фінансової системи та сильного війська (30 тис. осіб).

У 1657 р. Фрідріх Вільгельм домогся припинення васальної залежності Пруссії від Речі Посполитої. Його син **Фрідріх I** (1688—1713 рр.) за участь у Війні за іспанську спадщину на боці імператора отримав від нього титул короля Пруссії.

Для здійснення загарбницьких планів потрібно було велике військо, а отже, і значні кошти на його утримання. Тому наступний король **Фрідріх Вільгельм I** (1713—1740 рр.) запровадив сувору економію. Завдяки таким заходам кількісний склад армії було доведено до 80 тис. осіб. В армії панувала сувора дисципліна (знаменита «пруська муштра»). Проте наука й мистецтво занепадали.

Політику Фрідріха Вільгельма I щодо збільшення володінь Пруссії продовжив його син **Фрідріх II Великий** (1740—1786 рр.). Ставши королем, він одразу вступив у війну проти Австрії та захопив більшу частину Сілезії.

Війна перетворила Пруссію на впливову європейську державу, і Фрідріх II виношував нові загарбницькі плани. Проте Семилітня війна (1756—1763 рр.) ледь не закінчилася для нього катастрофою. Хоча карта Європи залишилася без змін, війна піднесла країну на рівень Австрії, яка до того часу відіграла ключову роль серед німецьких держав.

Фрідріх Вільгельм. Художник Франс Люкс. 1650 р.

Фрідріх Вільгельм I. Художник Антуан Пен. 1733 р.

Фрідріх II Великий. Художник Давид Мат'є. 1740 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із заповіту Фрідріха II Великого (1752 р.)

Я жив як філософ і хочу бути похований як такий — без розкоші й помпезності... Я ніколи не був ані скупим, ані багатим; не мав великих коштів — на державні прибутки я дивився, як на святиню, торкнутися якої не сміє жодна нечестива рука; ніколи громадські прибутки не потрапляли в моє особисте користування... Моє управління не порушувало спокою моєї совісті, і я б не побоявся звітувати про нього публічно. Мої останні бажання в момент смерті будуть спрямовані на користь держави.

Нехай завжди нею управляють справедливо, мудро та твердо! Нехай буде вона найщасливішою з держав через м'якість законів, найсправедливіше управління фінансами, доблесний захист солдатом, який прагне лише честі та воєнної слави. Нехай живе вона, процвітаючи до кінця віків!

? 1. На які позитивні наслідки свого правління вказував Фрідріх II? 2. Що король заповідав своїм наступникам?

Філософи за столом короля Фрідріха II у його палаці Сан-Сусі в Потсдамі (Німеччина). Художник Адольф фон Менцель. 1850 р.

Фрідріх II не залишав спроб збільшити територію Пруссії. У 1772 р. він разом із Росією та Австрією взяв участь у першому поділі Польщі. Після цього Фрідріх II повернувся до свого захоплення літературою та мистецтвом. Він написав чимало музичних творів і листів до філософів.

З ім'ям Фрідріха II пов'язаний період Просвітництва в історії Німеччини. Усі заходи, хоча вони іноді й збігалися з ідеями Просвітництва, були спрямовані лише на те, щоб зберегти й покращити військово-економічний устрій держави. Із цією метою король проголосив повну віротерпимість. Було видано збірник законів «Кодекс Фрідріха», за яким запроваджувався рівний для всіх і незалежний суд, скасовувалися тортури. Фрідріх II також сприяв розвитку землеробства і промисловості (особливо військової). Відкривалися банки, будувалися канали, дороги, здійснювалося масштабне будівництво в Берліні та Потсдамі.

Запроваджуючи реформи, король не змінював соціальної структури суспільства. Дворянство, яке він вважав єдиною опорою армії, залишалося панівною верствою.

Для покращення становища поміщицьких селян він провів незначну реформу в Померанії: забороняв зганяти селян із землі та відбирати їхні наділи. Фрідріх II побоювався, що зміни в становищі селянства позбавлять його армію рекрутів.

Проте становище державних селян покращилося. Вони отримали право володіти землею та передавати її у спадок. Ця реформа була продиктована прагненням, щоб у країні не зменшувалася кількість платників податків.

Фрідріх II піклувався про розвиток вищої та частково середньої освіти. У 1763 р. запровадили загальну обов'язкову початкову освіту, проте її якість була низькою.

? Що стало умовою піднесення Росії у XVIII ст.?

4 РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ у XVIII ст. Реформи Петра I дали могутній поштовх розвитку Російської імперії. Особливим досягненням країни в другій половині XVIII ст. стала металургія: наприкінці століття Росія вийшла на перше місце

у світі з виробництва та продажу продукції залізобудівних заводів. Іншою важливою галуззю промисловості було кораблебудування. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі зріс у п'ять разів, при цьому вивезення переважало над увезенням.

Незважаючи на успіхи, країна залишалася переважно аграрною. Більшість населення (95%) жила в селах, майже половина селян перебувала у кріпосній залежності від поміщиків.

У січні 1725 р. Петро I помер, не залишивши законного наступника престолу. Це дало привід до низки державних переворотів. Узагалі другу чверть XVIII ст. в Росії називають **епохою палацових переворотів** і правління фаворитів. За короткий час на престолі змінилося декілька осіб: Катерина I (1725—1727 рр.), Петро II (1727—1730 рр.), Анна Іванівна (1730—1740 рр.), Іван VI (1740—1741 рр.).

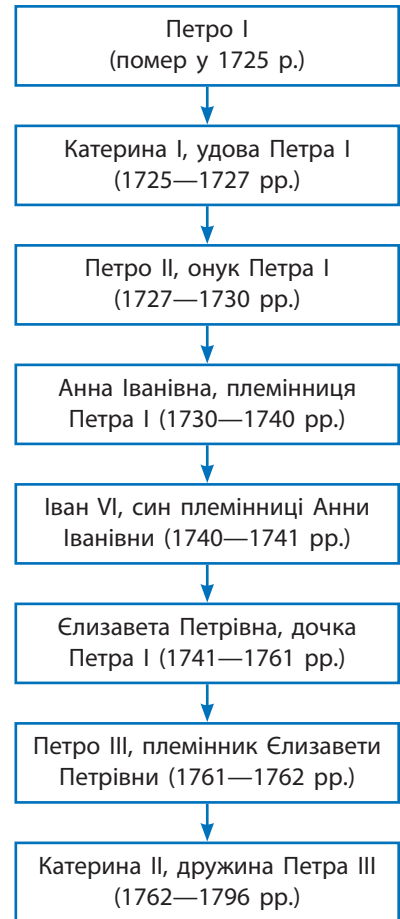
Нововведення царя ще не встигли вкорінитися. Це зумовило гостру боротьбу між новими дворянами, які здобували собі звання відданою службою, та нащадками бояр, князів, які прагнули відновити колишній вплив і цим обмежити владу царя.

Після вступу на престол доньки Петра I Єлизавети (1741—1761 рр.) влада нарешті стабілізувалася.

На початку правління Єлизавети Петрівни не дуже переймалася державними справами. Вона полюбляла гарний одяг, бали, феєрверки, карнавали та інші розваги. Проте із часом імператриця змінила своє ставлення до державних обов'язків і проявила себе як розсудлива й мудра правителька. За 20 років перебування Єлизавети на престолі було відновлено систему правління, започатковану Петром I, скорочено при дворі кількість іноземців-службовців. Значною подією стало скасування в 1753—1754 рр. внутрішніх митних кордонів, що сприяло розвитку торгівлі. Водночас Єлизавета здійснила низку заходів, спрямованих на зміцнення становища дворянства. Так, поміщикам дозволялося збирати подушне, продавати своїх селян для здачі в рекрути.

Свідченням зміцнення Російської імперії стали її перемоги в Семилітній війні.

Наступником Єлизавети став її племінник Карл-Петро Ульріх (Петро Федорович), онук Петра I і Карла XII, що

Епоха палацових переворотів

Єлизавета. Художник Георг Крістоф Грот. XVIII ст.

УКРАЇНА І СВІТ

За часів свого правління Єлизавета Петрівна закохалась у придворного співака, вихідця з українських козаків Олексія Розумовського, із яким згодом таємно обвінчалася. Як її фаворит він мав багатства й посади, дістав графський титул і звання генерала-фельдмаршала, хоча жодного дня не служив в армії. Його брат Кирило у 18 років очолив Академію наук у Санкт-Петербурзі, а згодом став гетьманом Української козацької держави.

Петро III. Художник Лукас Конрад Пфандцельт. 1762 р.

Катерина II. Художник Олександр Рослін. 1780 р.

? Які риси характеру своїх персонажів відобразили автори портретів, наведених на с. 176—183? Поясніть свою думку.

правив Російською імперією під іменем Петро III (1761—1762 рр.). Він був при владі лише 186 днів, але встиг видати указ про перехід церковних земель до держави, послабив гоніння на старообрядців. Найважливішою його справою став Маніфест про вольності дворянства, яким скасовувалася обов'язкова служба для дворян.

Петра III було усунуто від влади 28 червня 1762 р. внаслідок останнього у XVIII ст. палацового перевороту. Новою імператрицею стала його дружина Катерина II (1762—1796 рр.). Період її правління назвали «золотим віком» Російської імперії.

Катерина II продовжила реформи, спрямовані на подальше зміцнення самодержавства. Отримавши владу з рук дворянства, вона діяла винятково в його інтересах. Так, Катерина II остаточно перебрала на себе право видавати закони (укази). Вона заборонила кріпосним селянам подавати скарги на поміщиків до урядових органів, дозволила поміщикам засилати селян за провини до Сибіру, продавати селян без землі. У 1783 р. кріпосне право було поширене на Лівобережну Україну та Слобожанщину.

Вершиною дворянських привілеїв став Маніфест від 21 квітня 1785 р. про жалувані грамоти дворянству й містам. За дворянами юридично закріплювали селян із нерухомим майном; дворян звільняли від податків, повинностей, тілесних покарань, обов'язку нести військову й державну службу тощо. У містах було створено міські думи, а міщан поділено на шість розрядів за майновим цензом. Для роздачі земель дворянам у країні було проведено секуляризацію монастирських володінь. Відбувалася подальша централізація та бюрократизація державного апарату. Катерина II зосередила у своїх руках усю виконавчу владу.

У 1775 р. було здійснено адміністративну реформу. За нею територія Росії поділялася на 50 губерній (замість 23), які, у свою чергу, склалися з повітів.

Імператриця скасувала «особливий прибалтійський порядок», реорганізувала управління Донським краєм. Було ліквідовано гетьманство на Лівобережній Україні та козацький устрій на Слобідській Україні (1765 р.). 3 серпня 1775 р. царським маніфестом було оголошено про ліквідацію

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербтська (майбутня імператриця Катерина II) походила з роду небагатих німецьких князів. Її батько був генералом в армії пруського короля Фрідріха II. За його протекцією принцесу одружили з Петром Федоровичем. Після прийняття православ'я вона взяла ім'я Катерина Олексіївна. На відміну від свого чоловіка, розумна й честолюбна Катерина швидко вивчила російську мову та особливості національного характеру й способу мислення народу, чим заслужила його прихильність.

УКРАЇНА І СВІТ

У 1775 р. Катерина II вирішила ліквідувати Запорозьку Січ. Корпус російського генерала сербського походження Петра Текелі вирушив із фортеці Святої Єлизавети (тепер місто Кропивницький), щоб зайняти запорозькі землі на правому боці Дніпра, а з Кременчука виступив корпус князя Олександра Прозоровського, щоб зайняти Лівобережжя. В операції брало участь військо кількістю до 40 тис. осіб. Не зустрівши опору, П. Текелі незабаром підійшов до Січі. Запорозьку варту схопили без галасу й заблокували всі вулиці

Січі. Однак кошовий отаман Петро Калнишевський, старшина та понад 3 тис. запорожців встигли зачинитися у Внутрішньому коші. П. Текелі оголосив волю Катерини II та запропонував здатися. Запорожці сперечалися. Можливо, справа вирішилася після промови отця Володимира Сокальського, який засудив пролиття православної крові. Кошовий отаман П. Калнишевський, військовий писар Іван Глоба, військовий суддя Павло Головатий вийшли назустріч російському війську. Запорозька Січ припинила існування.

Запорозької Січі. У 1781—1783 рр. було скасовано полковотенний адміністративний устрій і запроваджено загально-російський адміністративний поділ.

Посилення кріпацтва, свавілля землевласників, важке становище уральських приписних робітників, утиски козацтва спричинили **Селянську війну 1773—1775 рр.** під проводом донського козака Омеляна Пугачова. Війна охопила величезну територію — Південний і Середній Урал, Західний Сибір, Башкирію, Пермський край, Прикам'я, Поволжя та Дон. Незважаючи на ряд перемог повсталих над урядовими військами, повстання було жорстоко придушене, а кріпосницькі порядки проіснували аж до 1861 р.

Період правління Катерини II став часом розширення володінь Російської імперії. Завдяки майже безперервним війнам і дипломатичним домовленостям до Росії було приєднано такі території: Північне Причорномор'я та Крим, Північний Кавказ, частина Казахстану, Правобережна Україна, Білорусія, Литва, частина Фінляндії. Закріпилася Росія і в Північній Америці (Аляска, узбережжя Тихого океану). Росія розправилася зі своїми давніми противниками: Кримським ханством, Річчю Посполитою та Швецією.

Омелян Пугачов. Невідомий художник. 1774 р.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Правління Марії-Терезії, Йосифа II, Фрідріха II, Катерини II характеризують як освічений абсолютизм.
- Священна Римська імперія німецької нації після Тридцятилітньої війни залишалася роздробленою. Наймогутнішими з німецьких держав були Австрія та Пруссія.
- Спроба Пруссії на чолі з Фрідріхом II встановити своє домінування в Центральній Європі була невдалою.

- Після смерті Петра I Російська імперія вступила в епоху палацових переворотів, які були закономірним етапом зміцнення абсолютизму в державі. У результаті змінилося становище дворянства, розширилися його права і привілеї.
- У другій половині XVIII ст. завершився процес формування території Російської імперії.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Друга половина XVIII ст. — епоха освіченого абсолютизму.

1740—1786 рр. — правління Фрідріха II у Пруссії.

1762—1796 рр. — правління Катерини II у Російській імперії.

1780—1790 рр. — правління Йосифа II в Австрії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Чиста дошка».

Правила гри. На дошці записані запитання за змістом параграфа. Відповіді на них мають знайти учні та учениці в процесі уроку. Після надання правильної відповіді на певне запитання вчитель/вчителька стирає його з дошки. Гра завершується, коли дошка залишається чистою. Можна організувати змагання команд.

Зразок запитань. 1) Що таке освічений абсолютизм? 2) Назвіть наймогутніші держави, що входили до складу Священної Римської імперії німецької нації. 3) Що таке Прагматична санкція? 4) Які народи були об'єднані під владою австрійських Габсбургів? 5) Які реформи здійснила Марія-Терезія? 6) Чим відзначилося правління Йосифа II? 7) Діяльність яких монархів забезпечила могутність Пруссії за часів Фрідріха II? 8) В інтересах якого стану суспільства Російської імперії здійснювали реформи Єлизавета Петрівна і Катерина II? 9) У результаті яких подій Катерина II стала імператрицею Росії? 10) Які територіальні придбання здійснила Росія в другій половині XVIII ст.?

2. Назвіть причини виникнення багатонаціональної Австрійської імперії. **3. Колективне обговорення.** Що спонукало Марію-Терезію до

реформаторської діяльності? Назвіть основні результати реформ. **4.** Що мала на меті Катерина II, здійснюючи внутрішні реформи? **5.** Які заходи Марії-Терезії, Йосифа II, Фрідріха II та Катерини II можна охарактеризувати як прояв політики освіченого абсолютизму? **6.** Які зміни відбулися у становищі російського дворянства впродовж XVIII ст.?

7. За додатковими джерелами підготуйте історичний портрет Марії-Терезії, Йосифа II або Фрідріха II (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227). **8.** Порівняйте внутрішню політику Єлизавети Петрівни та Катерини II в Російській імперії. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

9. Робота в парах. Обговоріть і визначте, чому сучасники не сприйняли частину реформ Йосифа II. Дайте розгорнуту відповідь. **10. Колективне обговорення.** Чи зуміла Росія у XVIII ст. подолати свою відсталість від провідних європейських держав? **11.** Чому деякі сучасні історики називають освічене правління Катерини II в Росії скоріше імітацією, ніж справжнім втіленням цієї політики? За допомогою додаткових джерел доберіть відповідні аргументи.

§ 25. Міжнародні відносини XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про зміст міжнародних відносин XVIII ст., перебіг основних подій; у чому полягала особливість Семилітньої війни.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Між якими державами спалахнула Північна війна? Якими були її результати? **2.** Що таке Барська конфедерація?

Якими були причини європейських війн першої третини XVIII ст.?

1 ВІЙНИ першої чверті XVIII ст. Перша чверть XVIII ст. відзначилася серією війн, які змінили політичну карту Європи, що склалася після Тридцятилітньої війни. Дві могутні держави Європи — Іспанія і Швеція, які відігравали провідну роль у XVII ст., втратили свій статус.

У 1701—1714 рр. тривала Війна за іспанську спадщину. Конфлікт спалахнув після смерті іспанського короля Карлоса II, який, не маючи спадкоємців за чоловічою лінією, заповів трон Філіппу Анжуйському — онуку французького короля Луї XIV. Це викликало невдоволення в представника австрійської гілки Габсбургів імператора Священної Римської імперії Леопольда I. Він прагнув захистити свої права на володіння іспанських Габсбургів.

Так, на початку конфлікт розвивався як традиційне протистояння між Францією та Священною Римською імперією. Проте ситуація докорінно змінилася, коли Луї XIV спробував заволодіти Фландрією, що зачіпало інтереси Англії та Голландської республіки. У результаті утворилася коаліція, метою якої було не допустити посилення Франції. Війна охопила землі не лише Європи, а й Північної Америки.

Спочатку основним театром бойових дій стала Північна Італія, де французькі війська зазнали нищівної поразки під Турином (1706 р.). Італія опинилася під повним контролем Австрії. Потім австрійські війська висадилися в Іспанії. Іспанці визнали владу Габсбургів. Англія, скориставшись ситуацією, захопила острів Менорка та півострів Гібралтар, який досі залишається під її владою.

Найзапекліша битва війни відбулася в 1709 р. біля селища Мальплаке у Фландрії. Франція знову зазнала поразки. Проте її противники були повністю виснажені. Для Англії і Голландської республіки тепер більш небезпечним здавалося можливе посилення Австрії в разі її об'єднання з Іспанією.

Війна завершилася підписанням Утрехтського (1713 р.) та Раштадтського (1714 р.) мирних договорів. У результаті Філіпп Анжуйський отримав право успадкувати іспанський престол, але втратив право на успадкування французького престолу. Це перекреслювало династичний союз між Францією та Іспанією. Австрія отримала більшість іспанських володінь в Італії та Нідерландах, проте Іспанія зберегла свої заморські володіння. У той самий час монопольне право на завезення темношкірих рабів до іспанських колоній отримала Англія. Крім того, Англія закріпила за собою Гібралтар, Менорку та деякі французькі островні колоніальні володіння в Америці. У результаті Франція втратила панівні позиції в Європі, а ідея системи рівноваги держав, що знайшла відображення в Утрехтському договорі, стала частиною міжнародного порядку. Австрія перетворилася на найбільш могутню державу континентальної Європи, а Англія зміцнила свої позиції на морях.

У результаті Північної війни (1700—1721 pp.) Швеції довелося поступитися своїм пануванням у басейні Балтійського моря, яке перестало бути «Шведським озером». Важливу роль у європейській політиці почала відігравати нова імперія — Російська.

2 ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РІВНОВАГИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ. За підсумками війн у Європі першої чверті XVIII ст. остаточно склалася система держав. У межах цієї системи провідні ролі належали п'ятьом основним країнам — Франції, Англії, Австрії, Пруссії та Росії, які намагалися не допустити посилення однієї за рахунок іншої. Основними сферами їхньої військової та дипломатичної активності на континенті стали території Італії, Німеччини, Польщі й володінь Османської імперії. Переважали суперечності Англії та Франції в боротьбі за домінування в Індії та Північній Америці, за контроль над Південними Нідерландами, а також питання європейської торгівлі.

Інше коло проблем становило протистояння Австрії та Пруссії, що боролися за панування в Центральній Європі.

Битва біля Мальплаке в 1709 р.
Художник Луї Лагер. 1713 р.

Перше видання Утрехтського договору 1713 р. іспанською мовою. Фотокопія

? Чому у XVIII ст. сформувалася система рівноваги в міжнародних відносинах?

ЄВРОПА НАПРИКІНЦІ XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час Семилітньої війни англійці захопили в резиденції іспанського намісника Філіппін багато таємних документів. Серед них були карти, звіти про подорожі іспанських і португальських мореплавців у Південній півкулі. Це стало поштовхом до організації кількох експедицій, які очолював англійський мореплавець Джеймс Кук. Він двічі обплив Землю, але під час третьої подорожі загинув на Гавайських островах. Проте мандрівник встиг ретельно дослідити Тихий океан та новий континент Австралія, який оголосив володінням Англії.

До цього всього додавалися прагнення Росії стати провідним учасником європейської політики та розширити свій вплив у Балтійському та Чорноморському регіонах. Усі війни, дипломатичні конфлікти XVIII ст. так чи інакше були пов'язані з переплетенням згаданих суперечностей.

Більшість війн і конфліктів у XVIII ст. мали коаліційний характер. Тобто в протистояння вступали ситуативні об'єднання держав. Проте кожна держава відстоювала і власні інтереси. Король Пруссії Фрідріх II зазначав: «Якщо сталося так, що треба обдурювати, то це робитиму я». Фактично всі війни й союзи були покликані зберегти баланс сил, щоб жодна держава не здобула перевагу.

У протистоянні європейських держав на перший план почала виходити боротьба за колонії. Військові кампанії за океанами набули не меншого значення, ніж розподіл сил безпосередньо в Європі.

Усі ці події призвели до низки війн: Війна за польську спадщину 1733—1735 рр., Війна за австрійську спадщину 1740—1748 рр., війни Росії та Священної Римської імперії з Османською імперією 1735—1739 рр. Зрештою вони створили передумови до початку Семилітньої війни.

3 ВІЙНА ЗА АВСТРІЙСЬКУ СПАДЩИНУ (1740—1748 рр.). Війна за австрійську спадщину, як вам уже відомо, спалахнула в 1740 р. через небажання деяких європейських правителів визнавати право Марії-Терезії на престол. Незважаючи на те, що Прагматична санкція, яка давала їй це право, була визнана становими сеймами Священної Римської імперії та майже всіма провідними країнами Європи, претензії на володіння Габсбургів заявили також курфюрст Баварії Карл Альбрехт, одружений із двоюрідною сестрою Марії-Терезії, король Іспанії Феліпе V (Філіпп Анжуйський), який посилався на договори спадщини між іспанською та австрійською гілками Габсбургів, а також курфюрст Саксонії і польський король Август III Веттін, що тривалий час вів з Австрією війну за польську спадщину. Проти Австрії виступила й Франція — її головний противник у Європі, а також Пруссія, яка заявила про свої права на володіння дому Гогенцоллернів у Сілезії. У грудні 1740 р. Фрідріх II на чолі 25-тисячної армії перейшов австрійський кордон, у квітні 1741 р. здобув перемогу в битві біля селища Мольвіц, а французько-баварські війська в листопаді зайняли Прагу. У травні 1742 р. Фрідріх II здобув чергову перемогу в битві біля Чеслау, імператриця Марія-Терезія була змушена в червні 1742 р. укласти з Пруссією Бреславльський мир, за яким Австрія втрачала економічно розвинені Нижню і Верхню Сілезію та графство Глац.

У грудні 1742 р. Австрія реорганізувала війська, тривалою облогою змусила французькі війська залишити Прагу та захопила більшу частину Баварії разом із Мюнхеном. Заручившись підтримкою Англії, Австрія змогла зберегти за собою володіння в Північній Італії та отримати союзника у війні з Францією — Сардинське королівство.

У 1743 р. англійські війська висадилися в Голландії та примусили Францію відвести війська за Рейн. На бік Австрії перейшла Саксонія. Це поставило під загрозу пруські завоювання в Сілезії. Новий розклад сил призвів до повномасштабних бойових дій у всій Європі та в північно-американських колоніях.

Війна тривала до 1748 р. і завершилася укладенням Аахенського мирного договору. За його умовами володіння Франції та Англії залишалися такими самими, як і до війни, Пруссія та Австрія підтвердили положення Бреславльського миру, Сардинія отримала частину Міланського герцогства, а Іспанія — герцогства Парма та П'яченца. Усі держави визнали положення Прагматичної санкції і право Марії-Терезії на австрійський та угорський престол.

4 СЕМИЛІТНЯ ВІЙНА (1756—1763 рр.). Після війн другої третини XVIII ст. виникла нова коаліція європейських держав. Основними суперниками на континенті стали Пруссія та Австрія. Цей конфлікт активізував дипломатичні зусилля сторін. Австрія здійснила, здавалося б, неможливе:

Етапи лінійної тактики під час війн XVIII ст.: 1) рух на зближення з противником; 2) залповий вогонь; 3) атака з використанням багнетів

? Чому у війнах XVIII ст. застосовували лінійну тактику?

? Чому Семилітню війну історики називають першою загальноєвропейською, а іноді й світовою війною?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Фрідріх II про одну з битв Семилітньої війни

Я нещасний від того, що досі живий. З армії в 48 тис. воїнів у мене не залишається і 3 тис. осіб. Коли я кажу це, усі розбігаються, і я вже не маю влади над цими людьми... Я не маю більше жодних засобів, і, щиро кажучи, я вважаю, що все втрачено.

? 1. Коли Фрідріх II сказав ці слова? 2. Чим був викликаний такий відчай?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час битви під Цорндорфом у 1758 р. головнокомандувач російських військ Віллім Фермор утік із поля бою, залишивши армію напризволяще. Проте російські війська, зазнаючи значних втрат, тримали оборону й відбивали атаки пруссів. Фрідріх II у розпачі сказав: «Я бачу вбитих росіян, але не бачу переможених» і наказав відвести війська. Тільки тоді з'явився В. Фермор і дав наказ не переслідувати противника. В. Фермора було усунуто з посади за «нерішучість і бездіяльність» та засуджено.

Чим можна пояснити такі дії російського головнокомандувача? Певно, тим, що здоров'я імператриці Єлизавети тоді різко погіршилося, і в разі її смерті імператором Росії мав стати Петро III, який був прихильником Фрідріха II. Головнокомандувач боявся потрапити в немилість до нового імператора.

був укладений її союз із Францією та Росією. Пруссія фактично опинилася в ізоляції. Вона могла розраховувати лише на Англію, і то тільки на її фінансові ресурси.

У цій ситуації прусський король Фрідріх II у 1756 р. без оголошення війни напав на Саксонію. Австрійську армію, яка йшла їй на допомогу, було розбито. Потім Фрідріх II завдав поразки Франції. Проте над російськими військами, які вступили до Східної Пруссії, швидкої перемоги здобути не вдалося. Битва біля містечка Гросс-Егерсдорф у 1757 р. переможця не визначила. У 1758 р. Росія захопила могутню фортецю Кенігсберг і всю Східну Пруссію. Важлива битва відбулася біля містечка Цорндорф, але знову не було виявлено переможця.

Вирішальна битва біля Кунерсдорфа в 1759 р. завершилася розгромом армії Фрідріха II, а сам король ледве уникнув полону. У вересні 1760 р. російські війська вступили до Берліна, а в 1761 р. здобули добре укріплену фортецю Кольберг. Фрідріх II навіть думав про зречення.

У цей час померла імператриця Єлизавета, і російський престол посів Петро III — фанатичний прихильник Фрідріха II та прусських порядків. Він негайно припинив війну і в 1762 р. уклав мир із Пруссією, навіть запропонував союз. Росія повернула Пруссії всі завойовані землі. Вихід Росії з війни сприяв укладенню Францією та Австрією миру з Пруссією в 1763 р. на принципах повернення до довоєнного стану.

Завдяки участі в Семилітній війні Росія стала вагомим чинником європейської політики.

На тлі війни в Європі відбувалася боротьба за колонії. Англія намагалася оволодіти французькими колоніями в Північній Америці та Індії, Франція — захопити англійські володіння в Європі й тим самим домогтися поступок Англії в колоніальному питанні. Перемога схилилася на користь Англії, яка до 1761 р. захопила Канаду і французькі володіння в Індії. Занепокоєна Іспанія відновила династичний союз із Францією та вступила в Семилітню війну. Проте іспанська армія була слабкою та швидко зазнала поразки. У результаті Англія приєднала до своїх володінь частину іспанських колоній.

10 лютого 1763 р. було підписано Паризький мирний договір. За його умовами Англія закріпила за собою Канаду й більшість придбань в Індії, а також іспанську Флориду. Франція повернула собі Мартініку і Гваделупу, Іспанія — Кубу і Філіппіни.

Семилітня війна забрала 1,5 млн людських життів. За її результатами політична карта Європи не змінилася. Після Паризького миру аж до кінця XVIII ст. між провідними європейськими державами запанував мир. Це пояснювалося низкою причин:

- 1) формуванням своєрідної «досконалої рівноваги сил», у межах якої переважало уявлення про те, що війна не виправдує величезних коштів, які на неї витрачаються;

ЄВРОПА в другій половині XVIII ст.

- 2) збереженням союзу Австрії та Франції;
- 3) зближенням Росії, Пруссії та Австрії, об'єднаних спільним інтересом щодо розподілу Польщі;
- 4) відсутністю глибоких суперечностей між усіма провідними континентальними державами;
- 5) розвитком міжнародного права й пануванням моральних принципів епохи Просвітництва, що ускладнювало обґрунтування необхідності воєнних дій.

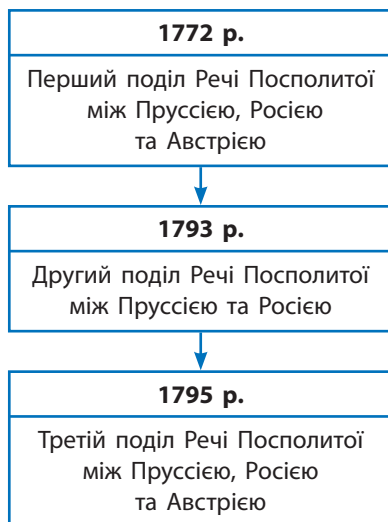
5 ПОДИЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. У другій половині XVIII ст. ослаблена постійними шляхетськими чварами Польська держава стала об'єктом втручання могутніх сусідів — Австрії, Пруссії та Росії.

Питання розподілу польських земель давно вже обговорювали європейські дипломати. Його реалізацію прискорила перемога Росії у війні з Османською імперією в 1768—1774 рр. Пруссія та Австрія, а також Франція не бажали ще більшого посилення Росії, але не маючи можливості запобігти цьому, прагнули виторгнути собі володіння в Польщі в обмін на невтручання в російсько-турецький конфлікт.

? Чому Росія погодилася на поділ Речі Посполитої?

Символічне зображення першого поділу Польщі. Гравюра 1773 р.

Поділи Речі Посполитої

? Чому Османська імперія, зазнаючи постійних поразок, зберігала значні територіальні володіння?

Чесменська битва. Художник Іван Айвазовський. 1848 р.

Росія, яка фактично контролювала Польщу, була проти такого розвитку подій. Проте обставини, що склалися (боротьба зі збройним союзом польської шляхти — Барською конфедерацією, окупація Австрією Галичини, дипломатичний тиск із боку Франції, Англії, Пруссії), змусили Росію переглянути свою позицію. Вона погодилася на розподіл Польщі разом з Австрією та Пруссією.

У 1772 р. Пруссія, Росія та Австрія здійснили перший поділ Польщі. Галичина відійшла до Австрії, Східна Білорусія — до Росії, Західна Пруссія — до Пруссії. За другим поділом Польщі 1793 р. Правобережна Україна відійшла до Росії. Третій поділ Польщі відбувся в 1795 р. Росія отримала Західну Білорусію, Західну Волинь, Литву й Курляндію; Австрія — Краківське, Сандомирське та Люблінське воєводства, а Пруссія — інші землі разом із Варшавою. Унаслідок трьох поділів державну самостійність Польщі було ліквідовано. Більшу частину її земель отримала Росія.

Поділи спричинили в 1794 р. національно-визвольне повстання Т. Костюшка. Проте воно було придушене російськими і пруськими військами.

6 ВІЙНИ РОСІЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. У першій половині XVIII ст. Османська імперія здобула низку перемог над сусідніми державами. Проте в другій половині століття вже відчувалися кризові явища імперії. Європейські правителі почали розглядати її як об'єкт своїх колоніальних прагнень. У свою чергу, турецькі султани намагалися скористатися європейською системою рівноваги з вигодою для себе. На тривалий час головним союзником Османської імперії стала Франція, яка розуміла небезпеку посилення Росії для Європи.

Російсько-турецька війна 1768—1774 рр. стала результатом дипломатичних інтриг Франції та прагнення Барської конфедерації знайти союзника в боротьбі проти Росії.

Як привід для оголошення війни Росії турецький султан використав напад гайдамаків на місто Балта, що належало Османській імперії. Восени 1768 р. війська кримського хана спустошили деякі райони України. Наступного року воєнні дії розгорнулись у причорноморських степах, на Балканах і Кавказі. У 1769 р. російська армія розбила турецькі війська під Хотином і зайняла Хотин, Ясси, Бухарест, Таганрог. У 1770 р. Росія здобула ще дві блискучі перемоги (на берегах річок Ларга і Кагул). Тим часом російський флот, обігнувши Європу, увійшов у Середземне море та розгромив турецькі кораблі в Чесменській бухті. Також російський флот підтримав повстання греків проти турецького панування. У 1771 р. повстання спалахнули в Єгипті та Сирії.

У 1774 р. війна завершилася підписанням вигідного для Росії Кючук-Кайнарджийського миру. До неї відійшли території між Бугом і Дніпром включно з морським узбережжям, фортеці в Криму — Керч і Єнікале, а також землі до

ЦІКАВІ ФАКТИ

Ослаблення Османської імперії дало змогу Росії активізувати свої дії в Закавказзі. Важливим кроком стало підписання в 1783 р. Георгіївського трактату між Росією та царем об'єднаної Східної Грузії Іраклієм II. Згідно із цією угодою Грузія визнавала владу Росії. Натомість Росія залишала за Грузією право вести самостійну зовнішню політику та гарантувала своє невтручання в її внутрішні справи.

У XVIII ст. розпочався процес приєднання до Російської імперії Казахстану. У цей час становище казахів, які поділялися на три орди (жузи), погіршилося через вторгнення ойратів — західних монголів. Це стало

основною причиною прийняття казахами російського підданства (Молодшим і Середнім жузами в 1731 та 1740—1741 рр.). Після приєднання цих земель імперський уряд розпочав там політику обмеження влади місцевої знаті й поширення загальноімперських порядків. Це викликало хвилю народного обурення, яке переросло в повстання під керівництвом Сирима Датова (Датули) в 1783—1797 рр. Імперський уряд пішов на деякі поступки. Великий (Старший) жуз до середини XIX ст. перебував у залежності від Кокандського й Хівинського ханств та був приєднаний до Російської імперії в 60-х рр. XIX ст.

Кубані. Крим і Кубань стали незалежними від Османської імперії. Росія здобула право контролю за ситуацією в дунайських князівствах Молдавії та Волощини, що були на той час васалами Османської імперії. Російські судна тепер могли вільно ходити Чорним морем. Скориставшись цим, Австрія в 1775 р. приєднала до своїх володінь Буковину.

У квітні 1783 р. Катерина II видала маніфест про приєднання до Російської імперії Кримського півострова. Влітку того самого року розпочалося будівництво бази російського Чорноморського флоту — міста Севастополя. У відповідь Османська імперія почала готуватися до нової війни, яка спалахнула в 1787 р. Її підтримували Англія та Франція. Союзником Росії була Австрія. У 1788 р. російські війська штурмом оволоділи турецькою фортецею Очаків. У 1789 р. біля річки Римнік (притока Дунаю) об'єднаний російсько-австрійський корпус (7 тис. росіян під командуванням О. Суворова і 18 тис. австрійців) перекрив шлях 100-тисячній турецькій армії та здобув блискучу перемогу «не числом, а вмінням». У грудні 1790 р. О. Суворов узяв неприступну турецьку фортецю Ізмаїл у гирлі Дунаю.

Перемоги російського війська вирішили долю війни. У 1791 р. в Яссах було укладено мирний договір. Росія отримала землі між Південним Бугом і Дністром. Османська імперія відмовилася від своїх претензій на Кримський півострів і визнала його володінням Росії. Усе Чорноморське узбережжя від гирла Дністра до Кримського півострова опинилося в межах Російської імперії.

Підписання Кючук-Кайнарджийського миру. Гравюра кінця XVIII ст.

Штурм російськими військами Ізмаїла в грудні 1790 р. Художник Самуїл Шифляр. Гравюра XIX ст.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Більша частина XVIII ст. минула у війнах між провідними європейськими державами, які об'єднувалися в коаліції відповідно до ситуації. Метою війн було не допустити посилення якоїсь однієї держави.
- У результаті склалася система рівноваги між Англією, Францією, Австрією, Пруссією та Росією.

- Наймасштабнішим конфліктом XVIII ст. в Європі стала Семилітня війна, яка засвідчила посилення ролі Російської імперії в міжнародних відносинах і закріпила панування Англії на морі.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1700—1721 рр. — Північна війна.
1701—1714 рр. — Війна за іспанську спадщину.
1740—1748 рр. — Війна за австрійську спадщину.
1756—1763 рр. — Семилітня війна.

1772, 1793, 1795 рр. — поділи Речі Посполитої.
1710—1713, 1735—1739, 1768—1774, 1787—1791 рр. — російсько-турецькі війни XVIII ст.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Три речення».

Правила гри. Учням та ученицям необхідно передати зміст одного пункту параграфа трьома простими реченнями. Перемагає учень/учениця, чия розповідь буде точнішою і при цьому правильно передаватиме зміст матеріалу. Для зручнішого виявлення переможців гру доцільно проводити в письмовій формі.

2. Які колись могутні держави Європи на початку XVIII ст. втратили свій вплив на європейську політику? Визначте чому. **3.** Яка війна перетворила Росію на вагомий чинник європейської політики? **4. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, які держави у війнах з Османською імперією збільшили свої територіальні володіння. **5.** Чому міжнародні

відносини XVIII ст. називають системою рівноваги? Протистояння між якими державами Європи зберігало її впродовж XVIII ст.? **6.** Яких головних цілей прагнула досягти Англія у війнах XVIII ст.? Чи досягла вона їх? **7.** Що врятувало короля Пруссії Фрідріха II від повної поразки в Семилітній війні?

8. Складіть перелік війн, які відбулися в Європі у XVIII ст. **9.** Заповніть таблицю «Цілі провідних держав Європи в міжнародних відносинах XVIII ст.».

Франція	Австрія	Пруссія	Росія	Англія

10. Колективне обговорення. Чому у XVIII ст. війни велися не між країнами, а між коаліціями?

§ 26—27. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність (1775—1783 рр.). Утворення США

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про створення американських колоній Англії; якими були причини та привід боротьби колоній за незалежність; про особливості розвитку США.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке колонія, метрополія?
2. Які країни колонізували Американський континент?
3. Кого називали пуританами?
4. Що таке федеративна держава?

1 СТВОРЕННЯ АМЕРИКАНСЬКИХ КОЛОНІЙ АНГЛІЇ. Англія пізніше за інші європейські держави розпочала колонізацію Америки. Англійські колоністи прагнули знайти вільні землі, придатні для обробітку. Північна Америка стала саме тим місцем, яке вони шукали. Місцевий клімат нагадував європейський, тут були багаті землі, ліси. Басейни річок Міссісіпі та Святого Лаврентія давали змогу суднам досягати районів континенту, віддалених від узбережжя на 1000 км. Крім того, тут не було численного постійного населення, як в іспанських колоніях. Англійцям довелося зустрітися з незначними за кількістю племенами (близько 200 тис. осіб), головним заняттям яких було полювання. Тому англійські колоністи своєю працею, а не пограбуванням, як іспанські конкістадори, освоювали природні багатства нового континенту.

Перше постійне поселення Джеймстаун англійські колоністи заснували в 1607 р. в гирлі річки Джеймс (Вірджинія). Згодом нові поселення виникли на північ і південь, уздовж узбережжя від іспанської Флориди до Нової Англії. Кожна із цих колоній утворилася незалежно одна від одної та мала свій вихід до моря.

Засновниками колоній спочатку були торговельні компанії, які брали на себе зобов'язання перевозити та облаштувати колоністів на нових територіях, а також великі власники, які купували землі або отримували їх від короля. Компанії та власники призначали губернаторів, збирали податки. Колоністи користувалися правами англійських громадян.

2 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК КОЛОНІЙ. Англійські громадяни поводити себе в колоніях більш вільно, ніж у самій Англії. Будь-які здобутки колоністів були результатом їхньої наполегливої праці, тому вони дуже швидко ставали незалежними від компаній і лордів-власників. У вирішенні проблем вони віддавали перевагу самоорганізації, а не сподівалися на заступництво губернатора, торговельної компанії тощо. Збори, представництва, обговорення розпоряджень губернатора, законів, прийнятих англійським парламентом, стали нормою життя.

Разом зі спільними тенденціями розвитку кожна колонія мала свій порядок і звичаї. У південних колоніях була значна частка темношкірих рабів, завезених туди для роботи на великих плантаціях. У північних колоніях переважала вільна праця, але пуританська мораль суворо регламентувала поведінку колоністів. Проте існували колонії, де церква була відокремлена від держави та всі громадяни мали рівні права.

ОБМІН ТОВАРАМИ МІЖ АНГЛІЄЮ ТА ЇЇ КОЛОНІЯМИ В АМЕРИЦІ

Період	Обсяг вивезення	
	з Англії в колонії	із колоній в Англію
Початок XVIII ст.	334 тис. фунтів стерлінгів	433 тис. фунтів стерлінгів
Середина XVIII ст.	4,2 млн фунтів стерлінгів	1,3 млн фунтів стерлінгів

? 1. Чому на початку XVIII ст. товарів із колоній більше ввозилося, ніж завозилося, а в середині XVIII ст. — навпаки? 2. У скільки разів збільшився продаж англійських товарів колоніям? Чому це відбулося?

УКРАЇНА І СВІТ

Першим українським переселенцем в Америці був Іван Богдан, захоочений до подорожі легендарним капітаном, згодом письменником Джоном Смітом, що був учасником експедиції, яка заснувала перше поселення Джеймстаун. І. Богдан зустрів капітана Дж. Сміта, коли той тікав від османського полону через українські землі. І. Богдан був корабельним теслею, добре знався на виробництві скла й дьогтю. Можливо, тому перша за океаном скляна майстерня була заснована саме в Джеймстауні. Українська архітектура вплинула на «лог-кебін» — будинки перших поселенців. Зі зрубними конструкціями Дж. Сміт познайомився, перебуваючи на українських землях. Також для захисту від нападів місцевих жителів — індіанців — поселенці зводили фортеці, які були схожі на укріплені поселення українців на межі зі Степом. У червні 1619 р. європейські заробітчани, серед яких був І. Богдан, організували перший у Джеймстауні страйк, вимагаючи від місцевої влади, щоб їх зареєстрували як повноправних громадян міста нарівні з англійцями. Ці вимоги задовольнили. Подальша доля І. Богдана невідома.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Прибуття англійських колоністів до Нового Світу. Сучасний малюнок

У 1620 р. з Англії до берегів Нового Світу рушив торговельний корабель «Мейфлавер». На ньому було 102 особи. Плавання тривало два місяці. Двоє мандрівників його не пережили. У наступні кілька місяців уже в Америці від голоду, холоду й хвороб померло ще 47 осіб. Індіанці навчили європейців вирощувати кукурудзу й показали місця для риболовлі, що допомогло решті поселенців вижити. Так було закладено ще одну колонію в Північній Америці.

Нація — стійке соціально-політичне або соціально-етнічне об'єднання людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, традиціями, сталими економічними зв'язками.

Бенджамін Франклін. Художник Джозеф Дюплессі. 1778 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Бенджамін Франклін був людиною дії, яка пишалася тим, що досягла успіхів власною працею. Саме це він радив і своїм співгромадянам. На його думку, людина має працювати, а не скаржитися на свої злидні. Так само марною він вважав гонитву за почесними посадами — це робить людину посміховиськом. «Працуйте для себе, а отже, — для своєї держави. Будуть заможними громадяни — буде заможною й держава». Так Б. Франклін сформулював нову ідеологію, що стала основою світосприйняття американської нації.

? Чи був конфлікт між колоніями і метрополією неминучим?

Різним було ставлення колоністів і до місцевого населення — індіанців. У деяких колоніях, особливо пуританських, відбувався процес їх повного знищення, натомість в інших із ними уклали торговельні угоди, союзи тощо. В економічному розвитку колонії також суттєво відрізнялися. Так, південні колонії, де природні умови дозволяли розвивати плантаційне господарство, стали постачальниками тютюну, цукрової тростини, рису, бавовни тощо. У північних колоніях розвивалися фермерські господарства та різні промисли. Економічний розвиток колоній стримувала метрополія, і англійські колонії поступово перетворилися на її сировинний придаток. Наприклад, продукти з колоній дозволялося вивозити лише до Англії, а все необхідне колонії мали отримувати або з метрополії, або за її посередництва. Колоністам заборонялося обробляти залізо та хутро. Англія гальмувала розвиток мануфактур у колоніях.

Торгівля з колоніями давала величезні прибутки метрополії. Вона стала основним двигуном розвитку англійської промисловості.

3 ФОРМУВАННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ НАЦІЇ. У середині XVIII ст. в англійських колоніях в Америці почалося формування єдиного внутрішнього ринку, посилювалися торговельні зв'язки між південними та північними колоніями.

Кількість населення в 13 англійських колоніях становила близько 2,5 млн осіб (не враховуючи індіанців). За час життя в Америці в колоністів склалися своєрідні спільні культура й побут, відмінні від європейських. Єдиною мовою стала англійська. Більшість колоністів визначала свою національну належність не за країною походження, а за новою батьківщиною; вони з гордістю казали про себе: «Ми — американці».

Нова **нація** формувалася як спільність ділових активних людей, які досягли успіхів завдяки наполегливій праці в освоєнні нових земель.

Становленню нового світосприйняття сприяла діяльність американських просвітителів. Спираючись на ідеї європейського Просвітництва, вони творили нові ідеали для американської нації. Видатного державного діяча, просвітителя, вченого-самоука Бенджаміна Франкліна називали великим наставником юного американського капіталізму. «Людина, — стверджував він, — це коваль власної долі, дуже багато залежить від неї самої, її духу, волі, прагнень...».

4 ПРИЧИНИ КОНФЛІКТУ МІЖ КОЛОНІЯМИ ТА МЕТРОПОЛІЄЮ. Поступово колонії ставали багатшими, кількість населення в них зростала, і їх важче було утримувати в економічній залежності. В обхід англійських законів до колоній нелегально завозилося 90 % необхідних товарів.

Зверхність Англії колоністи визнавали лише тому, що вважалися англійськими підданими, і метрополія захищала їх від втручання інших країн (Франції, Іспанії).

У середині XVIII ст. ситуація змінилася. По-перше, після Семилітньої війни в колоністів зникла зовнішня загроза. По-друге, політика метрополії стала більш жорсткою. Так, англійський парламент вирішив перенести частину державного боргу, що виник під час Семилітньої війни, на колонії. Найбільше обурення в колоністів викликало введення незначного гербового збору. Усі документи в колоніях треба було оформлювати в англійських чиновників на спеціальному гербовому папері. Привезений гербовий папір навіть не дозволили вивантажити, а англійських чиновників виганяли з колоній. Англійський парламент скасував гербовий збір, але ненадовго. Незабаром парламент запровадив нове мито на деякі товари, що ввозили до колоній.

Це спричинило черговий вибух невдоволення. Колоністи відмовлялися купувати товари, привезені з метрополії. У відповідь губернатори за допомогою англійських військ розпочали каральні заходи, що призвело до збройних сутичок.

Зрештою парламент скасував і цей закон, залишивши лише мито на чай. Проте й це викликало опір колоністів. Вони пояснювали небажання сплачувати нові податки тим, що не мали своїх депутатів в англійському парламенті, який ухвалював ці рішення. Колоністи виступали під гаслом «Жодного податку без представництва».

Конфлікт між Англією та її північноамериканськими колоніями зрештою призвів до відкритого протистояння та війни.

5 «БОСТОНСЬКЕ ЧАЮВАННЯ». ПРИВІД ДО ВІЙНИ. Восени 1773 р. до портів Америки рушили кораблі Ост-Індської компанії із чаєм. Тим часом «комітети зв'язку», що здійснювали координацію антианглійських виступів і фактично взяли владу в колоніях, примусили бостонських агентів відмовитися від вантажу. Проте агенти проігнорували це розпорядження. Тоді бостонський комітет постановив заборонити вивантаження чаю, повідомивши про це англійський уряд і комітети інших міст. Упродовж 20 днів натовп у порту не дозволяв розвантажити кораблі. Зрештою декілька чоловіків в одязі індіанців потрапили на один із кораблів і викинули ящики з чаєм у море. Ця подія увійшла в історію під назвою «Бостонське чаювання».

В Англії це сприйняли як оголошення війни. До Бостона увійшли англійські війська. Економічне життя міста й колонії Массачусетс зупинилося. Однак жителі колонії вирішили йти до кінця. Законодавчі збори (конвент) Массачусетсу ухвалили низку рішень: замість губернатора, якого призначали в Англії, було створено тимчасовий уряд; запровадили посаду скарбничого, якому сплачували податки;

Пробний відбиток однопенсової гербової марки Англії, призначеної для північноамериканських колоній. 1765 р.

«Бостонське чаювання». Поштова листівка XIX ст.

скликався континентальний конгрес — збори представників колоній. Розпочалося створення збройних загонів (міліції), відбувалися перші сутички з англійцями, які намагалися її роззброїти.

? Що зумовило перемогу американців у війні за незалежність?

Джордж Вашингтон. Художник Гілберт Стюарт. 1796 р.

6 ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. ПЕРЕБІГ ВОЄННИХ ПОДІЙ.

Наприкінці 1774 р. зібрався Перший континентальний конгрес, який ухвалив рішення про бойкотування англійських товарів. Другий континентальний конгрес 1775 р. в умовах війни, що фактично розпочалася, узяв на себе функції центрального уряду, оголосив стан війни й виніс рішення про організацію спільної армії колоній. Армію очолив Джордж Вашингтон.

Конгрес запропонував усім колоніям утворити власні уряди. Першою це зробила Вірджинія. У червні 1776 р. вона прийняла Декларацію незалежності. Слідом за Вірджинією незалежність проголосили й інші колонії.

Ці події відбувалися на тлі розгортання бойових дій. Англійські війська прагнули ізолювати північні колонії від південних, де Англія зберігала сильні позиції. Армія Дж. Вашингтона в 1776—1777 рр. мала значні труднощі з продовольством і зазнавала поразок. За цих умов більшість членів конгресу не наважувалася на остаточний розрив з Англією.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із Декларації незалежності США (4 липня 1776 р.)

Ми вважаємо за очевидні такі істини: усіх людей створено рівними, і всі вони наділені від Творця деякими невід’ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав установлено серед людей уряди, наділені справедливою владою за згодою керованих.

Проте якщо ця форма урядування стає згубною для їхніх цілей, то народ має право змінити або скасувати її та встановити новий уряд.

...Ці колонії... довго й терпляче витримували всілякі утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою нинішню форму урядування. Історія теперішнього короля Англії сповнена несправедливостей... що мали своєю безпосередньою метою встановити тиранію в цих штатах.

На доказ подаємо на суд неупередженому світові такі факти:

Він, король Англії, відмовився затверджувати закони, найбільш потрібні для загального блага...

Він намагався чинити перешкоди заселенню цих штатів.

Він... прислав сюди юрби своїх урядовців, які розоряють народ і висмоктують із нього всі соки.

Він... затвердив такі акти:

Припинення нашої торгівлі з усіма частинами світу.

Оподаткування нас без нашої згоди...

Він відмовився управляти нами, позбавив нас свого заступництва та оголосив нам війну.

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібравшись на загальний конгрес, оголошуємо від імені та за повноваженням народу колоній, що ці сполучені колонії є і за правом мають бути вільними й незалежними штатами; що вони звільняються від будь-якого підданства Англійської корони, а будь-який політичний зв’язок між ними та державою Англії зовсім поривається...

? **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте:

1. Як у документі обґрунтовується право колоній на незалежність?
2. Що мали на увазі автори Декларації незалежності США, коли писали, що всіх людей створено рівними?
3. Які ідеали епохи Просвітництва знайшли відображення в документі?
4. У чому полягає загальнолюдське значення Декларації незалежності США?

Другий континентальний конгрес, що голосує за Декларацію незалежності США. Художники Роберт Едж Пайн, Едвард Севедж. 1784—1801 рр.

Капітуляція англійських військ під Саратоґою. Художник Джон Трамбалл. 1822 р.

Конгрес звернувся до короля Англії Джорджа III з петицією про примирення і припинення війни. Замість відповіді король надіслав до колоній нові війська.

Це припинило вагання конгресу. Було створено комісію, яка розробила Декларацію незалежності США. Її авторами стали політичні діячі Томас Джефферсон і Джон Адамс.

4 липня 1776 р. Декларацію незалежності з виправленнями, внесеними комісією, було затверджено конгресом. Декларація проголосила створення нової незалежної держави — Сполучені Штати Америки (США).

Тим часом бойові дії розгорталися не на користь американської армії. У серпні 1776 р. англійські війська захопили Нью-Йорк, Філадельфію. За таких умов навіть противники Англії (Іспанія, Франція, Нідерланди) не наважувалися на відкритий союз зі США. Проте до Америки прибували добровольці, надходили гроші, зброя. Особливо значну підтримку надавала Франція, де як представник північноамериканських колоній перебував Б. Франклін. На допомогу американцям прибули, зокрема, польський військовий діяч Тадеуш Костюшко і прусський генерал Вільгельм Штейбен. Саме він зумів із цивільних людей створити справжнє боєздатне військо.

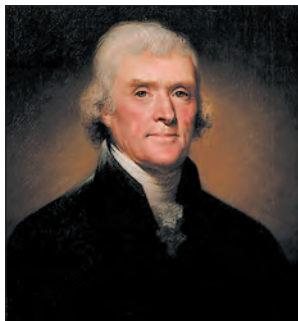
Першу значну перемогу американська армія здобула в битві поблизу Саратоґи (штат Нью-Йорк) восени 1777 р. Після цього нову державу визнали Франція, Іспанія, Нідерланди. Росія оголосила збройний нейтралітет.

Отримавши допомогу від союзників, американська армія перейшла в рішучий наступ і під Йорктауном оточила головні сили Англії, які в 1781 р. капітулювали.

7 ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИР. НАСЛІДКИ ВІЙНИ. 3 вересня 1783 р. між Англією та США було підписано мирний договір у Версалі (Франція). Англія визнала незалежність США з територією від північного кордону Массачусетсу

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Джордж Вашингтон був багатим плантатором із Вірджинії, який раніше неодноразово брав участь у воєнних діях проти індіанців і французів та зажив слави полководця. В очах американців він був людиною, яка зможе вести боротьбу за незалежність батьківщини. Про це свідчив навіть його зовнішній вигляд: різкі, рішучі риси обличчя, міцна статура, погляд, у якому читалася впевненість у власних силах. Вирішальну роль у призначенні Дж. Вашингтона на посаду головнокомандувача відіграло й те, що він мав значні статки, а більшість американців вважала, що тільки за цієї умови людина може бути справді незалежною у своїх поглядах і діях.

Томас Джефферсон. Художник Рембрандт Піл. 1800 р.

Версальський мир (незавершений груповий портрет). Художник Бенджамін Вест. 1783 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Томас Джефферсон походив із родини багатого плантатора з Вірджинії. У молоді роки він захоплювався політикою, філософією, сповідував ідеали Просвітництва.

У 26-річному віці Т. Джефферсона обрали до законодавчих зборів Вірджинії. Його політичною метою було здобуття незалежності англійськими колоніями в Північній Америці та створення власної держави. Він вважав, що нова держава має формуватися на засадах верховенства влади народу та природної рівності людей. У 1775 р. Т. Джефферсона було обрано депутатом Другого континентального конгресу. До Декларації незалежності, яку за дорученням конгресу розробляв 33-річний Т. Джефферсон (наймолодший із депутатів), він увів пункт про скасування рабства (проте цей пункт під час редагування документа викреслили).

Т. Джефферсон відіграв важливу роль у становленні державності США — обіймав посади губернатора Вірджинії, державного секретаря США в першому уряді Дж. Вашингтона, віцепрезидента і президента країни.

до південного кордону Джорджії, а на заході — до річки Міссісіпі.

Після війни молода держава опинилася в тяжкому становищі. Економіку було підірвано тривалою війною та втратою зв'язків із колишньою метрополією. Не вистачало цінних ресурсів — золота і срібла. Проте вдосталь було знецінених паперових грошей. Південні штати потерпали від нестачі робочої сили. Зросла вартість життя. Майже не було людей без боргів. За таких умов розгорнулася внутрішня боротьба, загострилися соціальні проблеми.

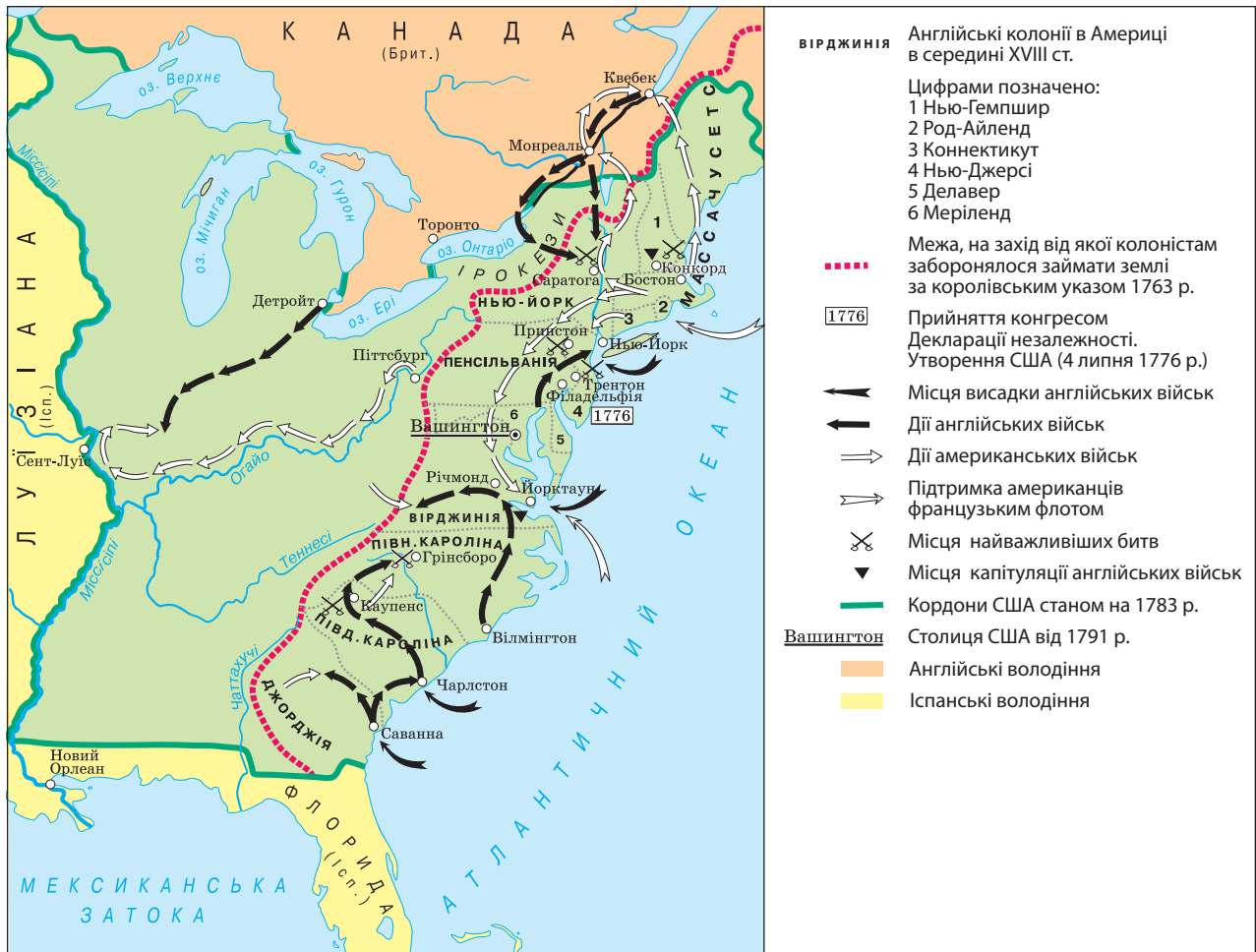
Радикально налаштована частина населення вимагала подальших змін і прагнула майнової рівності. Люди консервативних поглядів почали шукати порозуміння з колишньою метрополією. Конгрес США, не маючи реальної влади, відчайдушно шукав вихід із ситуації, що склалася. Було конфісковано землі Англійської корони, англійців-землевласників та їхніх прихильників; армію розпущено; солдатам замість платні видавали сертифікати на земельні ділянки.

Такі заходи були тимчасовими й не могли вивести суспільство з кризи. Країна потребувала сильної центральної влади, єдиного захищеного ринку.

8 СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ. Одночасно з війною за незалежність відбувалося становлення державних структур. У всіх штатах було сформовано уряди й парламенти, діяв загальносоюзний конгрес. Завершення війни поставило на порядок денний проблему співвідношення повноважень загальносоюзних органів і державних органів штатів.

Так, у 1777 р. було прийнято «Статті Конфедерації» (перша Конституція США). Згідно з ними загальносоюзному конгресу відводилася роль посередника в суперечках між

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США (1775—1783 рр.)

штатами, передавалося керівництво армією та зовнішньою політикою. За штатами визнавалося право збирати податки, друкувати власні гроші, визначати розмір мита, укласти торговельні угоди. Кожен штат надсилав до конгресу одного депутата. Зміни до політичного устрою штатів вносилися лише за їхнім одностайним рішенням.

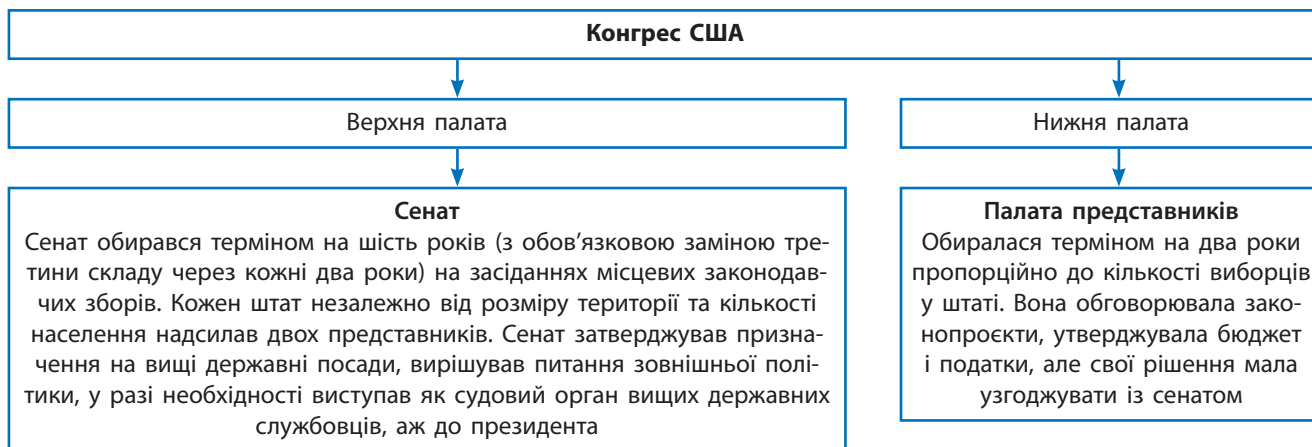
9 КОНСТИТУЦІЯ США. «Статті Конфедерації» мало кого влаштовували. За таких умов у травні 1787 р. у Філадельфії зібралися 55 делегатів від усіх штатів (крім Род-Айленду) із метою виробити Конституцію держави. 17 вересня 1787 р. більшість делегатів прийняла компромісний варіант і підписала текст Конституції США, яка діє й зараз.

За Конституцією з нечіткої конфедерації США перетворювалися на федеративну державу. Її суб'єкти — штати — зберегли за собою значну частину прав, але головні загальнодержавні функції було передано федеральному (центральному) уряду. Так, федеральний уряд вирішував

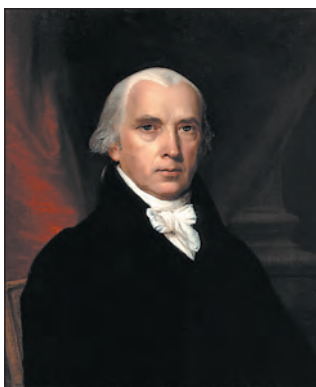

Підписання Конституції США 17 вересня 1787 р. Художник Говард Чендлер Крісті. 1940 р.

? Які ідеї Просвітництва відображені в Конституції США?

Джеймс Медісон. Художник Джон Вандерлін. 1816 р.

Демократія — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела державної влади. Передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, вибори органів державної влади.

питання зовнішньої політики, оборони, фінансів, загальнодержавного законодавства.

Конституція передбачала принцип поділу влади на гілки (законодавчу, виконавчу, судову) та систему стримування і противаг.

Виконавча влада в країні передавалася президенту США, якого обирали терміном на чотири роки. Він був главою держави, уряду, а також головнокомандувачем збройних сил. Президент призначав міністрів, яких затверджував конгрес (парламент), але підпорядковувалися вони лише президенту, а також послів, членів Верховного суду. На випадок хвороби, смерті або нездатності президента керувати державою вводилася посада віцепрезидента, який одночасно виконував функцію головуєчого в сенаті (верхній палаті конгресу). Конгрес мав право висловити президентові недовіру (імпичмент).

Законодавча влада в США належала конгресу. Він мав право встановлювати та збирати податки, регулювати торгівлю (зовнішню та між штатами), друкувати гроші, вводити мито, набирати армію і флот. Конгрес складався із двох палат.

Право голосу було надано тільки білим чоловікам, які досягли 21-річного віку й мали певне майно. Так у Конституції закріплювалися статеве, расове та майнове обмеження.

Конституція визначала й судову владу. Вищою судовою інстанцією був Верховний суд. Він складався із шести (згодом із дев'яти) юристів, яких призначали на довічний термін.

Для свого часу Конституція США була найбільш передовою та демократичною на противагу абсолютистським порядкам у Європі. У той самий час хоча вона й гарантувала право власності, у ній були відсутні гарантії демократичних свобод. Цей недолік було усунуто в 1789 р.

На вимогу всіх штатів державний секретар Джеймс Медісон розробив перші десять поправок до Конституції — Білль про права (затверджено в 1791 р.). У них проголошувалися свобода зборів, слова, друку, релігії, недоторканність особи, суд присяжних, право кожного американського громадянина мати особисту зброю для самозахисту тощо.

Згодом було затверджено й державну символіку. 14 червня 1777 р. конгрес затвердив національний прапор США, у 1782 р. — герб. Гімн з'явився лише в 1931 р.

Національний прапор США 1777 р.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Від початку XVII ст. відбувався процес колонізації Англією Північної Америки. На середину XVIII ст. тут виникло 13 англійських колоній, жителі яких вважалися підданими англійського короля.
- Напередодні війни за незалежність англійських колоній сформувалася американська нація. Вона мала всі ознаки нації, крім державної незалежності. «Бостонське чаювання» зробило неминучим силовий варіант вирішення конфлікту між колоніями і метрополією.

- 4 липня 1776 р. було прийнято Декларацію незалежності США. 3 вересня 1783 р. Англія визнала незалежність США.
- Конституція США була прийнята в 1787 р. Для свого часу вона була найбільш передовою та демократичною.
- У 1791 р. Конституція США була доповнена гарантіями демократичних свобод — Біллем про права.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1773 р.** — «Бостонське чаювання».
- 1775—1783 рр.** — війна за незалежність англійських колоній.
- 1776 р.** — прийняття Декларації незалежності США.

- 1787 р.** — прийняття Конституції США.
- 1791 р.** — доповнення Конституції США десятьма поправками (Біль про права).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- **1.** Перевірте набуті знання за навчальною грою «Снігова куля».

Правила гри. У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Один(-на) із них називає історичну особу, пам'ятку, поняття тощо за змістом параграфа. Це слово повторює інший учень/учениця та називає своє слово. Кожен наступний гравець називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учень/учениця робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень/учениця, що наведе найдовший ланцюжок.

- **2.** Які основні відмінності існували між південними й північними колоніями Америки? Чим це зумовлювалося? **3. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чим відрізнялися англійські колонії в Північній Америці від колоній Іспанії, Португалії, Нідерландів, Франції. **4.** Що й чому не влаштувало колоністів у відносинах з Англією? **5.** Якими були економічні, політичні та соціальні наслідки війни за

незалежність для США? **6.** Проаналізуйте Декларацію незалежності США та визначте, які ідеї епохи Просвітництва в ній відображено. **7.** Назвіть умови Версальського миру між США та Англією. **8. Робота в парах.** Обговоріть та охарактеризуйте основні положення Конституції США.

- **9.** За додатковими джерелами складіть розповідь про життя перших переселенців у США. **10.** Як розгорталися бойові дії війни за незалежність США 1775—1783 рр.? Складіть у зошиті хронологічну таблицю цих подій.

- **11.** Поясніть гасло колоністів, із яким вони виступали в середині XVIII ст.: «Жодного податку без представництва». **12. Колективне обговорення.** Чи були демократичні права і свободи загальними для всіх у США у XVIII ст.? **13.** Напишіть есе за темою «Чи була війна за незалежність США революцією?». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 229).

Практичне заняття за розділом V. Епоха Просвітництва

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були хронологічні межі епохи Просвітництва?
2. Із якою державою вели боротьбу за незалежність північноамериканські колонії?
3. У яких державах Європи правили освічені монархи?

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання матеріалу розділу, розвивати вміння працювати з контурною картою; удосконалювати навички групової роботи та вміння знаходити необхідну інформацію в тексті історичного джерела.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Повторити матеріал розділу.
2. У складі малих груп зібрати інформацію про боротьбу північноамериканських колоній за незалежність.
3. Підготувати презентацію за однією з тем (на вибір):
  - 1) Зміни в повсякденному житті країн Західної Європи у XVIII ст. під впливом промислової революції;
  - 2) Зміни в повсякденному житті країн Західної Європи у XVIII ст. під впливом ідей Просвітництва.

ХІД РОБОТИ

I. Робота з контурною картою

1. Позначте найважливіші культурні центри Європи епохи Просвітництва.
2. Зафарбуйте території, що увійшли до складу Росії у XVIII ст.
3. Позначте територію, боротьба за яку стала джерелом конфлікту між Австрією та Пруссією у XVIII ст.
4. Зафарбуйте територію США після здобуття незалежності.
5. Різними кольорами зафарбуйте території, приєднані до Пруссії, Росії та Австрії в результаті трьох поділів Речі Посполитої у XVIII ст.

II. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

Додайте до синхронізованої хронологічної таблиці відомості про початок промислової революції, хронологічні межі епохи Просвітництва та війни за незалежність США, ухвалення Декларації незалежності та Конституції США.

III. Робота в малих групах

Малі групи представляють підготовлені до заняття повідомлення з презентаціями. Проводиться обговорення результатів роботи.

IV. Робота в парах

За додатковими джерелами доберіть докази, які свідчать, що правління Катерини II в Росії, Марії-Терезії та Йосифа II в Австрії та Фрідріха II в Пруссії відповідає визначенню освіченого абсолютизму.

V. Підсумки заняття

Учні та учениці самостійно аналізують результати своєї роботи на практичному занятті.

Фрідріх II і Вольтер. Гравюра 1800 р.

Узагальнення за розділом V. Епоха Просвітництва

1. Визначте характерні риси епохи Просвітництва. Чим вони були зумовлені?
2. Об'єднайтеся у дві-три команди та проведіть конкурс знавців термінів і понять розділу. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень термінів і понять.

Рекомендований перелік термінів і понять: Просвітництво, енциклопедисти, класицизм, індустріальна (промислова) революція, технічний прогрес, освічений абсолютизм, імперія, палацовий переворот, колонія, метрополія, декларація, конституція, республіка, масонство.

3. Об'єднайтеся в команди й проведіть гру «Чотири зупинки».

Правила гри. Кожна команда отримує завдання розповісти, що вона побачила на визначених чотирьох зупинках казкової машини часу, яка перенесла їх у XVIII ст.: 1) перша парова машина; 2) проголошення незалежності США; 3) на прийомі в Марії-Терезії; 4) на полі битви Семилітньої війни.

4. Об'єднайтеся в пари та проведіть гру «Історія з географією».

Правила гри. Учні та учениці по черзі називають історико-географічні назви, які зустрічалися в розділі, а також вказують пов'язані з ними події.

5. Проведіть гру «Снігова куля».

Правила гри. У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Один(-на) із них називає історичну особу, пам'ятку, поняття тощо за вивченим розділом. Це слово повторює інший(-а) учень/учениця та називає своє слово. Кожен наступний гравець називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учень/учениця робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень/учениця, що наведе найдовший ланцюжок.

6. Охарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті Росії, Австрії, Пруссії у XVIII ст. Складіть порівняльну таблицю.
7. Складіть перелік із п'яти досягнень культури епохи Просвітництва. Поясніть свій вибір.
8. Складіть історичний портрет Марії-Терезії, Йосифа II, Фрідріха II, Єлизавети Петрівни, Катерини II (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).

Марія-Терезія зі своєю сім'єю (праворуч її син, співправитель і наступник Йосиф II). Художник Генріх Фюгер. 1776 р.

Конгрес призначає Дж. Вашингтона головнокомандувачем у 1775 р. Невідомий художник. 1876 р.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V. Епоха Просвітництва

РОЗДІЛ VI. СХІДНИЙ СВІТ у XVI—XVIII ст.

§ 28—29. Китай та Японія в XVI—XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про особливості розвитку країн Сходу в Ранній Новий час; про становище Китаю та Японії в XVI—XVIII ст.; про наслідки проникнення європейців для розвитку цих країн.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Кого в Китаї називали Сином Неба? 2. Яких успіхів у розвитку науки й техніки було досягнуто в середньовічному Китаї?

? Що спільного мають усі цивілізації Сходу?

Свято цвітіння персика в Японії. Невідомий художник. XVII ст.

Торгівля чаєм у Китаї. Невідомий художник. XVIII ст.

1 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЇН СХОДУ. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ. У періоді, що розглядається, вчені вирізняють три основні цивілізації Сходу: близькосхідно-мусульманську, індійсько-південноазіатську та китайсько-далекосхідну (використовуються й інші назви). Іноді вчені розглядають окремо японську цивілізацію. Усі цивілізації багато в чому відрізняються, але мають і спільні риси, що дає змогу говорити про їхню причетність до східної моделі розвитку суспільства.

Усім цивілізаціям Сходу притаманний феномен влади державної бюрократії як над безпосередньо підпорядкованими їй сільськими громадами, так і над приватними власниками (торговці, лихварі, ремісники).

За цієї системи державну структуру очолював правитель, влада якого була надана йому Богом та освячена релігією. Цей феномен визначав майже всі особливості цивілізацій Сходу. Така держава не мала внутрішніх суперечностей, і це зумовлювало її стабільність. Єдиною протиположністю держави-власника могла стати лише приватна власність, але вона повністю підпорядковувалася державі.

Проникнення європейців на Схід після Великих географічних відкриттів і початок формування колоніальних імперій стали зовнішнім вторгненням приватної власності, яка руйнувала традиційні відносини. Проте в період, який ми розглядаємо, європейці ще тільки шукали шляхи до проникнення на Схід.

У всіх державах Сходу система господарювання була організована за такою схемою. Кожен, хто обробляв землю, мав гарантоване право й обов'язок працювати на ній та використовувати для ведення господарства всі необхідні ресурси: воду, пасовища, ліс тощо. Водночас право володіти й розпоряджатися землею та її ресурсами було в руках апарату державної влади. Визнаючи владу державного апарату, виробники сплачували в різній формі (відробіток, частина врожаю) надлишковий продукт. Цей своєрідний податок потім розподілявся для утримання владних структур. Отже, той, хто володів владою в державі, мав доступ до розподілу вироблених продуктів (продовольчих і ремісничих) і ставав їхнім власником. Тому можна стверджувати, що особливістю східних цивілізацій була наявність влади-власності.

Могутність держави залежала від сили влади та ефективності роботи механізму держави (чиновників), а в кінцевому результаті — від регулярності надходження податків. У свою чергу, обсяг податків залежав від ефективності сільського господарства та продуктивності праці

ІНДІЯ ТА КИТАЙ у XVI—XVIII ст.

ремісників. Тут починав діяти зворотний механізм: держава була зацікавлена у сприянні розвитку сільського господарства та ремесла. Проте коли за такої системи держава у своєму прагненні збільшити доходи перевищувала межі реально можливої сплати податків, тоді селянство піднімалося на боротьбу з метою відновити рівновагу, тобто традиційну систему.

Характерною особливістю східних цивілізацій було збереження сільської громади як основи суспільно-державної організації. До громади зазвичай входили жителі одного села. Кожна громада протягом століть користувалася певними землями. Розміри ділянок кожної родини або члена громади через певний час змінювалися залежно від кількості родичів або працездатних. Це забезпечувало приблизно

ЦІКАВІ ФАКТИ

Велике значення в житті населення Китаю, навіть у середовищі простих людей, мали численні традиційні церемонії. Щодо їх дотримання існує багато народних висловів, наприклад: «Якщо людина володіє красномовством, але не виконує правил ввічливості, то вона гірша за тварину».

Великий храм на острові Чжоушань (Китай). Невідомий художник

Буддиський храм у Кіото (Японія). Художник Ернст Хейн. Друга половина XIX ст.

Селенгинський острог. Малюнок Нового часу

рівний матеріальний стан членів громади. Крім селян, до громади входили ремісники, які задовольняли потреби громади в ремісничих виробках. На їх утримання виділялася певна частина врожаю. На чолі громади стояв староста, якого обирали або призначали.

Отже, сільська громада була тією основою східної цивілізації, яка робила її стабільною й такою, що мало піддавалася зовнішнім впливам.

Повний контроль держави над суспільним життям не виключав існування приватної власності. Проте приватна власність на Сході, на відміну від Європи, відігравала другорядну роль. Їй було відведене чітке місце в державній структурі. Приватний власник обслуговував переважно зовнішню й посередницьку торгівлю. Він міг мати величезне майно, але його недоторканність і цілісність не були гарантованими — будь-коли правитель міг забрати його у власника. Єдиним способом захистити свою власність було отримання посади в державній структурі влади. Якщо власник не належав до державного апарату, то він намагався вкласти свої гроші в купівлю землі. Вона теж не приносила доходу й не мала гарантій недоторканності, але володіти землею було почесно. Потім усе залежало від того, як справно власник сплачуватиме податки на землю, якою володіє. Зростання кількості власників землі та розмірів їхніх володінь були обмеженими через небезпеку порушення стабільності в державі.

Селяни, які ставали орендарями, сплачували власнику землі значно більший податок, ніж той, який вони платили б безпосередньо державі.

Відсутність внутрішнього ринку зумовлювала й відсутність товарного виробництва в маєтках власників. У державах Сходу не виникало потреби у створенні плантацій, орієнтованих на ринок.

Міста Сходу суттєво відрізнялися від європейських. Своім існуванням вони завдячували в першу чергу правителям і торгівлі. Більшість міст були резиденціями правителів, релігійними центрами або розташовувалися на перетині торговельних шляхів. Обслуговування двору правителя, великого чиновника потребувало значної кількості слуг, ремісників, торговців. Усі вони зазвичай селилися навколо його палацу. Ремісники, що забезпечували потреби правителя, виготовляли речі, якими прості люди майже не користувалися: прикраси, вишуканий посуд, тканини, зброю тощо. За свою працю ремісники отримували продукти харчування, зібрані із селянства у вигляді податків, або гроші. У містах також розміщувалися будинки, склади, магазини купців. Їхні товари купували або чиновники, або іноземні купці. Саме через те, що виробництво й продаж товарів були зосереджені в містах, у європейців склалося враження про казкові багатства Сходу.

Як і в Європі, суспільства Сходу поділялися на стани. Так, соціальні групи розрізнялися залежно від входження до певної ланки у структурі влади, форми діяльності, способу отримання засобів до існування (землероби, ремісники, чиновники, жерці, воїни). Такі соціальні групи були замкненими та спадковими. Суспільство також поділялося за правовим статусом на повноправних, неповноправних і безправних (рабів).

На два згадані суспільні поділи накладався ще один — система майнової нерівності. Багатство було притаманне лише повноправним. Отже, традиційні стани, правовий статус, майновий стан утворювали складну, заплутану соціальну структуру. Найбільш привілейованими на Сході були стани, причетні до державного управління.

Величезну роль на Сході відігравала релігія. Поширені на Сході релігії та морально-етичні вчення (іслам, буддизм, конфуціанство, синтоїзм та інші) затверджували та освячували політичну владу, сприяли обожнюванню правителя, робили суспільство єдиним цілим, сприяли формуванню національних рис характеру. Релігії зміцнювали традиції, державний механізм і соціальну структуру.

2 ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИТАЮ. У XVI ст. в Китаї правила династія Мін. Китайська імперія охоплювала територію сучасних внутрішніх провінцій Китаю та частину Маньчжурії. Залежними від імперії країнами були В'єтнам, Корея й Тибет. Усю територію було поділено на 15 великих адміністративних одиниць.

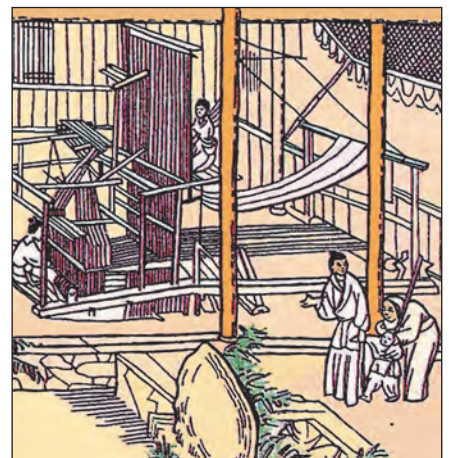
Вища влада належала імператору, який правив, спираючись на велику кількість чиновників. Відносини між імператором і підданими були традиційними відносинами господаря й рабів.

Імператори династії Мін на початку свого правління здійснювали політику, спрямовану на зміцнення селянського господарства. Було значно вдосконалено знаряддя праці та сільськогосподарський інвентар, з одного поля збирали два врожаї — навесні та восени, почали використовувати добрива. Великих успіхів досягла іригаційна техніка. Китайські робітники прокладали водогони з бамбукових труб, встановлювали водяні колеса, зводили дамби.

Усі землі в імперії Мін поділялися на державні та приватні. Більшість державних земель передавалася в довічне користування селянству, яке за це сплачувало податки державі й виконувало повинності. Приватними землями володіли переважно великі землевласники. Найбільшими землевласниками в XVI—XVII ст. були представники імператорської родини, знать, чиновники, які отримували землі від імператорів. Із земель, що перебували в приватному володінні, податки сплачували землевласники, які здавали землю дрібними ділянками в оренду селянству.

УКРАЇНА І СВІТ

У XVII ст. українські козаки взяли активну участь у захопленні та освоєнні нових земель у Східному Сибіру, Уссурійському краї та Примор'ї, уздовж прикордонних із Китаєм або наближених до нього територій. Більшість із них осідала у військових поселеннях на берегах прикордонних річок, де їм доводилося спільно захищатися від набігів бурятів, монголів і маньчжурів. Під час оборони фортеці Албазин уславився козак Никифор Чернігівський. У цей самий час на заслання у Східному Сибіру перебував український гетьман Дем'ян Многогрішний. У 1688 р. він на чолі військового гарнізону Селенгінська в Забайкаллі, оточеного монголами, організував успішне зняття блокади й підкорення Забайкалля. Саме завдяки Д. Многогрішному Московії вдалося укласти Нерчинський договір із Китаєм, що вперше розмежував їхні кордони.

Виробництво китайського шовку.
Мініатюра Нового часу

? Якими були особливості розвитку Китаю в XVI—XVII ст.?

Імператор династії Мін.
Мініатюра Нового часу

? Що дало змогу європейцям проникнути й закріпитися на території Китаю?

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1793 р. до Китаю вирушила перша європейська офіційна місія. На англійських кораблях написали: «Носії данини з англійської країни». Послу вручили листа для англійського короля Джорджа III: «Як ваш посол міг переконатися особисто, у нас є абсолютно все. Ми не потребуємо виробів вашої країни».

? Чому маньчжурське завоювання Китаю призвело до його ізоляції та «закриття»?

В імперії Мін було створено розгалужену податкову систему. Кожні десять років складалися списки платників податків, які зберігалися у відомстві фінансів. Селяни також виконували повинності, працювали на будівництві міст, палаців, каналів.

У Китаї було добре розвинене ремісничче виробництво. Існували дрібні майстерні, де працював майстер зі своєю родиною та учнями. У великих державних майстернях використовувалася праця прикріплених до них ремісників. У XVI ст. стрімко розвивалися приватні мануфактури, переважно ткацькі, власниками яких були багаті купці й ремісники, а роботу виконували наймані працівники. Їхня продукція здебільшого йшла на продаж в інші країни.

3 ПРОНИКНЕННЯ ЄВРОПЕЙЦІВ ДО КИТАЮ. Перші спроби проникнути до Китаю та заснувати свої колонії на китайському узбережжі здійснили португальські мореплавці в 1516 р. У 40-х рр. XVI ст. вони, підкупивши місцеву владу, створили торговельну факторію на північ від провінції Гуандун. Активна колонізаторська політика португальців в обхід усіх місцевих законів змусила китайську владу до рішучих дій. У 1549 р. португальських поселенців вигнали з Китаю. Лише за великі хабарі місцевим чиновникам вони змогли залишити за собою порт Макао.

У другій половині XVI ст. до Китаю почали проникати іспанці, а наприкінці століття — голландці. Інтерес до Китаю також проявила Англія. Династія Мін на той час остаточно занепала та не могла зупинити колонізаторів. Силою зброї англійські представники змусили китайських чиновників дати дозвіл на право вести торгівлю через порт Гуанчжоу (Кантон). Здавалося, що Китай поступово перетворювався на країну, залежну від європейських держав. Проте його справжня колонізація стала можливою лише в XIX ст.

4 СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА XVII ст. ПОВАЛЕННЯ ДИНАСТІЇ МІН І ПОЧАТОК ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ ЦИН У КИТАЇ. У 20-х рр. XVII ст. внутрішнє й зовнішнє становище імперії Мін значно погіршилося. Усередині країни наростало безвладдя, викликане нескінченною боротьбою за владу. Залишена напризволяще армія розвалювалася. Надмірні податки повністю зруйнували селянські господарства.

У північно-західних районах Китаю почастишали стихійні лиха, посухи змінювали повені, влітку врожай нищила сарана. Доведені до відчаю селяни почали бунтувати.

Зрештою в північній частині провінції Шаньсі спалахнуло повстання, яке очолили Чжан Сяньчжун і Лі Цзичен.

Селянські загони стрімко об'єднувалися, і в 1635 р. постала могутня армія, яка громила урядові війська. Владі так і не вдалося придушити повстання. У 1639—1641 рр.

розпочалася нова хвиля виступів. Вплив і популярність Лі Цзичена зростали. У захоплених місцевостях селянам роздавали землю та звільняли їх від податків на кілька років. Зрештою армія повстанців вирушила в похід на столицю імперії — Пекін. 25 квітня 1644 р. повстанці зайняли місто. Останній імператор династії Мін заповдіяв собі смерть, а Лі Цзичен став імператором.

Поваливши династію Мін і підкоривши Північний Китай, повстанська армія Лі Цзичена виявилася втягнутою в боротьбу проти **маньчжурів**. Їхнє величезне військо завдало поразки 200-тисячній армії Лі Цзичена в червні 1644 р. Маньчжурська армія захопила Пекін. Цю подію вважають початком періоду правління маньчжурської династії Цин.

Маньчжури, спираючись на чиновників, які перейшли до них на службу, поступово опанували весь Китай. Лі Цзичена було схоплено та вбито. Повстанські загони продовжували боротьбу проти маньчжурів до 1683 р.

На відміну від попередніх завойовників, маньчжури не розчинилися серед місцевого населення, а забезпечили собі відокремлене і привілейоване становище. Головною зовнішньою відмінністю маньчжурів була косичка, у яку вони заплітали своє волосся. Маньчжурам заборонялося вступати в шлюб з іншими народами Китаю.

За формою правління Китай у XVII—XVIII ст. був **деспотією**. На чолі держави стояв **богдихан**, наділений необмеженою владою. Династія Цин вела майже безперервні завойовницькі війни. Однак проникнення європейців у Китай і сусідні держави створювало передумови для підриву традиційних порядків, на яких трималася влада богдиханів. Китайських правителів особливо непокоїли воєнна перевага європейців і поширення християнства.

Маньчжури вирішили боротися з європейцями шляхом **політики самоізоляції** — «закриття» країни. У 1724 р. з Китаю було вислано всіх католицьких місіонерів та зруйновано всі християнські храми (близько 300). У 1757 р. Китай заклав усі свої порти для торгівлі з європейськими країнами, залишивши лише Гуанчжоу. Так почалася майже столітня ізоляція Китаю.

5 КУЛЬТУРА КИТАЮ. У XVI—XVII ст. у Китаї відбувся значний розквіт культури. Високого рівня досягло ремесло. У часи імперії Мін розвивалися виробництво шовку, паперу, ювелірна справа, виплавка металу, видобуток солі тощо. Для виробництва паперу використовувався водяний двигун.

Здавна Китай славився своєю порцеляною. Майстерні з виготовлення порцелянових виробів були державними; величезні прибутки від виробництва надходили до імператорської скарбниці.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Китайський чиновник про становище в Китаї напередодні селянської війни XVII ст.

В окрузі Яньань протягом року не було дощів. У серпні-вересні народ у містах їв полин, у жовтні — кору з дерев, до кінця року всю кору було обдерто — почали їсти крейду. Через кілька днів розпухав живіт, люди падали та були приречені на смерть... У всіх повітах за містом викопано великі ями, у кожній із яких ховають по декілька сотень осіб.

? Визначте за текстом одну з причин селянської війни.

Маньчжури — тунгусо-маньчжурський кочовий народ, корінне населення Маньчжурії (тепер Північно-Східний Китай); мали власну писемність. У XII ст. маньчжури створили свою державу — Цзінь («Золота»), яка в 1234 р. була знищена монголами. До XVII ст. маньчжури перебували під владою Китаю. Китайці називали їх чжурчжені.

Деспотія — не обмежена законом самодержавна влада, яка характеризується крайньою централізацією і сваволею правителя.

Богдихан — імператор Китаю за часів династії Цин.

Політика самоізоляції — заходи суворого обмеження контактів із зовнішнім світом (іншими державами). Таку політику проводили Китай, Корея та Японія в XVII—XIX ст. із метою збереження існуючого устрою. Проте це призвело до їх відставання від європейських держав, які врешті-решт силою змусили скасувати режим самоізоляції.

Китайська порцеляна

Цікаві винаходи було зроблено в морській справі. Для боротьби проти ворожих кораблів китайські майстри винайшли водозалізний скафандр і найпростіші міни.

Було вдосконалено водопідіймальне колесо для зрошення землі, для плавлення металу широко використовувалися ковальські міхи.

Технічні відкриття, розвиток мануфактур, подорожі до далеких країн стимулювали розвиток наукових знань. Для розвитку медицини велике значення мали праці вчених Чжана Чжунцзина «Про тиф», багатотомний «Трактат про коріння і трави» Лі Шичженя, які містили описи лікувальних властивостей рослин і мінералів.

Китайські вчені почали вивчати наукові праці, що з'являлися в Західній Європі, латину, математику, перекладали китайською мовою математичні терміни.

Наприкінці правління династії Мін у Китаї було видано кілька енциклопедій, які узагальнювали досвід і знання, накопичені в країні. Набули розвитку й історичні науки. Тривала робота над створенням літопису «Загальне дзеркало, що допомагає управлінню», розпочата ще в XI ст. У XVI—XVII ст. у Китаї видавали і праці з географії.

Швидко розвивалася архітектура. Споруджувалися нові й відновлювалися старі палаци, було добудовано й частково відновлено Велику Китайську стіну, створено чимало великих міцних мостів. На будівництві для піднімання або

ЦІКАВІ ФАКТИ

Задовго до подорожей Х. Колумба та інших європейських мореплавців китайські мандрівники в 1421—1433 рр. здійснили сім експедицій до берегів Східної Африки та островів Тихого океану, які очолив адмірал Чжен Хе. Існують припущення, що під час його подорожей було відкрито Австралію та Нову Зеландію. Результатом китайських морських експедицій було посилення впливу Китаю, поживлення морської торгівлі. Значні розміри кораблів і величезні відстані

дозволяють стверджувати про досить високий рівень китайських майстрів кораблебудування, а також професійних навичок моряків.

Проте китайці, на відміну від європейців, здійснювали ці подорожі переважно з метою звеличити ім'я імператора, а не для того, щоб захопити нові землі та знайти нові ринки збуту.

Після смерті Чжен Хе флот було зруйновано, записи й карти адмірала знищені.

Чжен Хе. Сучасний малюнок

Порівняння розмірів китайської джонки Чжен Хе та корабля «Санта-Марія», на якому плавав Х. Колумб

переміщення вантажів використовувався такий винахід, як лебідка.

До нашого часу збереглося чимало пам'яток архітектури XVI—XVII ст. Давню монументальність змінила вишуканість. Дахи будинків почали прикрашати орнаментами, кам'яними та дерев'яними скульптурами, з'явилися мармурові мости й різноманітні балюстради (поручні балконів, галерей тощо). До найвідоміших архітектурних пам'яток династії Мін належать архітектурний ансамбль Забороненого міста і храм Неба в Пекіні.

У живописі XVI—XVII ст. зберігалися традиції, притаманні минулим часам. Найвідоміші майстри цієї епохи — Люй Цаї, Бянь Веньцзин. Надзвичайної майстерності досягли китайські майстри розпису порцеляни. Вони розробили технології багатокольорового розпису, завдяки чому кожен виріб став невеликим, але неповторним шедевром мистецтва.

Швидко розвивалося мистецтво книжкової гравюри. Уперше у світі в Китаї за часів династії Мін почали виконувати кольорові гравюри по дереву. У XVII ст. китайська культура активно проникала до Європи.

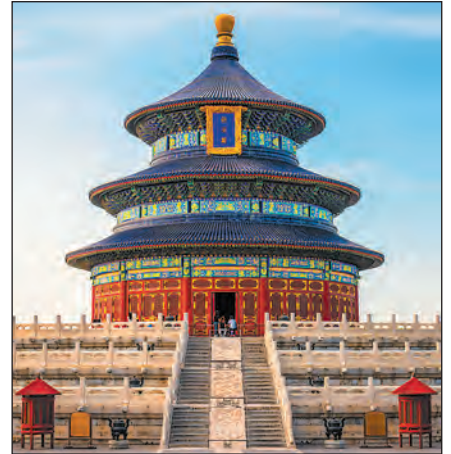
6 ЯПОНІЯ В XVI ст. Розвиток Японії із часу виникнення держави мав риси, які поєднували її з країнами Сходу і Заходу. Японія — це країна, яка твердо дотримувалася традицій і водночас активно сприймала від інших усе те, що могло стати корисним. Тривалий час єдиним джерелом зовнішнього впливу для неї був Китай.

Формально на чолі держави стояв імператор (Небесний Володар). Із кінця XII ст. імператори поступово втрачали владу на користь **сьогуна** («великий полководець, який підкорює варварів»). Спочатку сьогун виконували військову та поліцейську функції, а згодом перебрали на себе й управління державою, залишивши за імператорами лише роль верховного жерця японської релігії **синто** (**синтоїзму**).

На відміну від інших держав Сходу, земля в Японії здебільшого перебувала у власності князів (дайме). Проте центральна влада часто вдавалася до конфіскації земель тих князів, які виступали проти неї або мали надмірні багатства.

На початку Нового часу в Японії продовжував існувати суворий поділ суспільства на чотири стани: **самураї**, селяни, ремісники й купці. Придворні, священники, лікарі та вчені не входили до жодного стану. Також за межами станової системи були парії — недоторкані, які виконували найбруднішу роботу.

У становій системі існувала чітка ієрархія. Вищий щабель посідали самураї, які разом зі своїми родинами становили близько 10% населення. Належність до цього стану була спадковою. До нього входили воїни, князі, чиновники. Усі вони мали привілей носити два мечі та отримували пайку рису відповідно до свого становища.

Храм Неба в Пекіні (Китай).
Сучасний вигляд

? Як проникнення європейців вплинуло на розвиток Японії?

Сьогун — військовий правитель Японії. Сьогун, зосередивши у своїх руках владу, фактично усували від управління державою імператорів, перетворивши їх на символічну фігуру, релігійного лідера.

Синто, або **синтоїзм** («шлях богів»), — давня язичницька релігія, яка передбачала віру в добрих і злих духів, а також обряди, за допомогою яких японці намагалися догодити духам.

Самураї — верства населення, професійні воїни в Японії, єдиним обов'язком яких була збройна служба своєму господарю (представнику знаті). Вони мали особливі права і привілеї, не сплачували податків. Згодом самураї перетворилися на землевласників.

Обладунок самурая. XV ст.

Ода Нобунага. Мініатюра Нового часу

Чайна церемонія в Японії.
Мініатюра Нового часу

У XVII ст. остаточно склався кодекс честі самураїв — бусідо, згідно з яким вони мали займатися військовою справою та присвятити своє життя служінню господарю аж до готовності здійснити ритуальне самогубство (харакірі).

Наступну сходинку станової драбини посідали селяни. Вони забезпечували самураїв продуктами харчування. Селяни не могли залишити своє господарство. Було чітко визначено, що вони мають їсти (кашу з проса, ячменю або пшениці, іноді — рибу) і що вдягати. Рис селяни вирощували лише для самураїв. Більшість ремісників жила в містах та обслуговувала, як правило, потреби самураїв. Купці були на нижчому щаблі станової драбини. Їхнє становище в суспільстві було принизливим. Життя купців, як і життя ремісників, підпорядковувалося чітким правилам.

У XVI—XVII ст. становий устрій під впливом розвитку товарно-грошових відносин і централізаторської політики держави поступово руйнувався. Помітним ставало майнове розшарування.

На початку Нового часу країна після тривалого періоду боротьби остаточно розділилася на кілька сотень володінь князів. Кожен князь після зміцнення своєї влади намагався налагодити мирне життя. Це сприяло господарському піднесенню країни, розвитку міст і зовнішньої торгівлі. Саме в цей час у Японії поширилося вживання соєвого соусу, сиру тофу, а в житлах з'явилися розсувні перегородки та стіни з дерев'яних рам, обтягнутих папером. Остаточно сформувалася культура чаювання — чайна церемонія.

Важливі зміни в Японії відбулися після появи на Далекому Сході європейців. Першими в 1543 р. до Японських островів прибули португальські мореплавці. Європейці привезли із собою не тільки нові товари, а й християнство. Також японці познайомилися з вогнепальною зброєю, що мало далекосяжні наслідки для країни.

Тоді правитель невеликого князівства Ода Нобунага переозброїв свою армію. Завдяки новій тактиці та зброї він підкорив сусідні князівства, а згодом захопив і столицю Кіото. Усунувши сьогуна від влади, він поступово об'єднав більшість країни. У своїх володіннях Ода Нобунага провів

ЦІКАВИ ФАКТИ

Японський живописець і каліграф Хонамі Коецу створив вишукану у своїй простоті чайну чашку, на якій відтінки кольору плавно змінювалися. Вона отримала назву «Фудзі-сан» (за ім'ям священної гори японців). Ця чашка стала вершиною художньої майстерності.

Фудзі-сан. XVII ст.

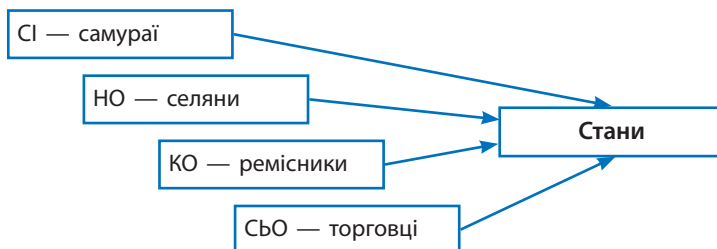
низку реформ: упорядкував збір податків і грошовий обіг, запровадив єдину систему мір, будував дороги, заохочував розвиток торгівлі, ремесел, підтримував християн. Однак проти правителя визріла змова серед воєначальників, які примусили його зробити характері. Проте заколотники не втримали владу, і справу Оди Нобунаги продовжив його соратник **Тойотомі Хідейосі**.

Тойотомі Хідейосі завершив об'єднання країни. Імператор призначив його першим міністром. Було проведено перепис населення. Усіх самураїв узяли на державну службу. Селян було прикріплено до своїх господарств і заборонено мати будь-яку зброю (навіть серпи й коси). Було скасовано цехові обмеження для ремісників і купців. Почалося карбування золотих і срібних монет.

Тойотомі Хідейосі підозріло ставився до європейців. Після того як вони відмовилися допомогти імператору у створенні флоту, він у 1587 р. наказав усім європейцям і християнам залишити країну протягом 20 днів. Усіх незгодних було страчено.

У 1592 р. Тойотомі Хідейосі розпочав війну за завойовання Кореї. Могутня японська армія швидко оволоділа Корейським півостровом і вступила в Сеул. Проте корейський флот продовжив боротьбу. Корейці створили броньовані кораблі-черепашки, які розгромили японський флот і перекрили сполучення з Японією. У результаті залишки японської армії відступили до узбережжя, де чинили запеклий опір. У 1598 р., після смерті Тойотомі Хідейосі, вони повернулися додому.

7 СЬОГУНАТ ТОКУГАВИ. «ЗАКРИТТЯ» КРАЇНИ. Смерть першого міністра спричинила спалах боротьби за владу між його сподвижниками. Утворилися дві коаліції: Західна на чолі з Ісідію Міцунарі та Східна, очолювана **Токугаваю Ієясу**. У битві біля Секігахари восени 1600 р., яка була наймасштабнішою в історії Японії (брало участь 171 тис. воїнів), він здобув блискучу перемогу і в **1603 р.** отримав титул сьогуната. Токугава Ієясу зумів перетворити цей титул на спадковий, і його наступники правили Японією понад 250 років. Так було встановлено **сьогунат Токугави**.

Станова структура Японії в період правління Токугави Ієясу

? Чому саме самураї посідали панівне становище в суспільстві?

Тойотомі Хідейосі. Мініатюра Нового часу

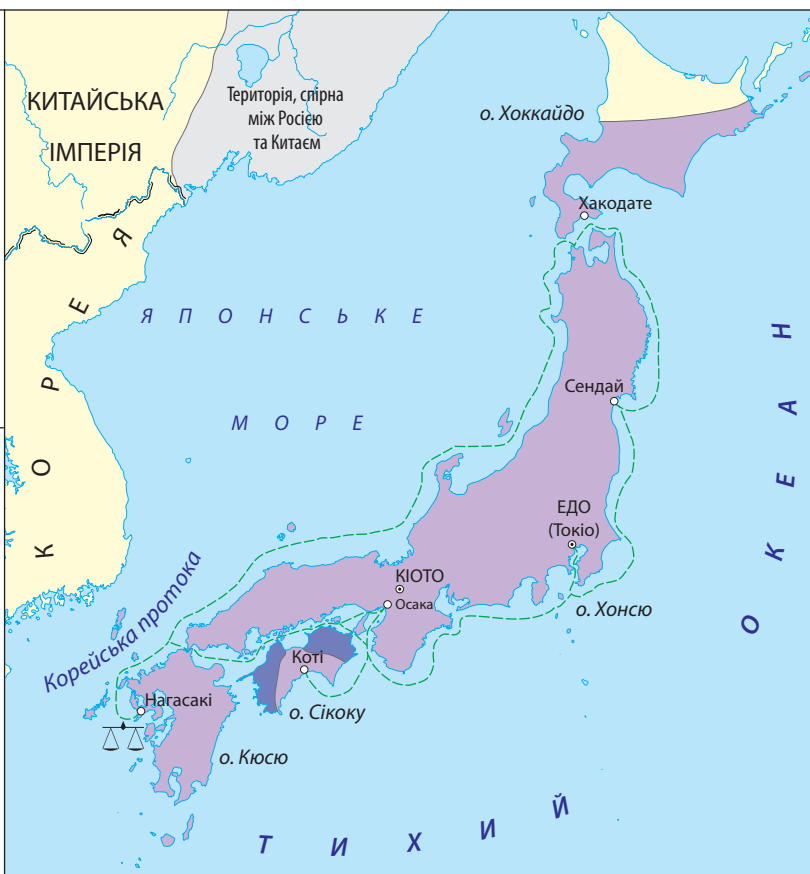
Токугава Ієясу. Мініатюра Нового часу

Сьогунат — самурайський уряд на чолі із сьогуном. Назва походить від назви місця розташування польового штабу командувача армії. В історії Японії таких урядів було три. Перший був заснований Мінамото-но Йорітомо в місті Камакура — Камакурський сьогунат (1185—1333 рр.). Другий сьогунат постав у Кіото зусиллями Ашикагі Такауджі — сьогунат Муромачі (1338—1573 рр.). Третій уряд був заснований Токугаваю Ієясу в місті Едо (сучасний Токіо) — сьогунат Едо (1603—1867 рр.).

ЯПОНІЯ В ПЕРІОД САМОІЗОЛЯЦІЇ

- Столиці (у різні періоди)
- Інші міста
- Найбільші володіння династії Токугава
- Морські шляхи
- ⚖ Місце дозволеної торгівлі з голландцями
- (Токіо) Сучасна назва міста

Кордони держав подані на 1763 р.

ПОЛІТИКА САМОІЗОЛЯЦІЇ

Рік	Подія
1614	Заборона на будь-яку іноземну релігію
1630	Заборона на ввезення китайських і європейських книг
1636	Заборона японцям виїжджати за межі країни
1638	Вигнання з країни іспанців і португальців

Сім богів щастя (нецке)

ЦІКАВІ ФАКТИ

Нецке — маленька символічна різьблена фігурка зі слонової кістки або дерева. Такі фігурки набули поширення в Японії наприкінці XVII ст. Їх використовували для прикріплення ключів, гаманця до пояса кімоно, а також як прикраси для одягу.

? Спираючись на таблицю й картосхему, поясніть, що таке політика самоізоляції, або «закритих дверей».

Сьоґун домогся зміцнення центральної влади: установив контроль над містами, копальнями, зовнішньою торгівлею, зосередивши у своїх руках до 25% доходів держави. Він не ліквідував князівства, а створив систему нагляду за їхніми правителями. Кожен правитель мав жити рік у новозбудованій столиці Едо (тепер Токіо), стаючи фактично заручником. Коли князь виїздив зі столиці, то мав залишити замість себе найближчого родича.

Токугава Іеясу зробив буддизм державною релігією, і кожна родина була приписана до визначеного храму. Офіційною ідеологією проголошувалося конфуціанство. Токугава Іеясу завершив розправу над християнами, а в 1639 р. проголосив «закриття» Японії, тобто так звану політику самоізоляції. Іноземці (тільки голландці) могли торгувати з країною через один порт під пильним контролем чиновників.

«Закриття» Японії та деспотичне правління сприяли її господарському піднесенню, з'явилися перші мануфактури. Проте зворотним боком цього процесу стали розорення селянства й технічна відсталість країни.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Заповіту» Токугави Ієясу (початок XVII ст.)

Сьогун має остерігатися, щоб його не вводили в оману родичі... змушуючи користуватися послугами близьких їм осіб і нехтуючи послугами осіб заслужених.

Правителі мають поводитися відповідно до своїх прибутків і не розкошувати.

У Японії... науки порівняно з іншими країнами ще стоять на низькому рівні. Упровадженням шкіл і поширенням освіти слід зробити Японію відомою.

Якщо правитель не знає труднощів свого народу, а народ не знає турбот свого правителя, то заворушення виникнуть самі по собі. Якщо правитель людинолюбний, то держава не має турбот.

Якщо хтось із моїх наступників знехтує цими правилами, то тим самим виявить свою нездатність бути сьогуном. Це вже не буде мій гідний наступник.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Що заповідав сьогун своїм наступникам? **2.** Чим він аргументував свої поради?

Ідзумо-но Окуні, засновниця театру кабукі. Мініатюра початку XVII ст.

Ще одним здобутком сьогуну стало поширення грамотності та друкарства. Це сприяло розвитку японської літератури, видатним представником якої став поет Мацуо Басьо, автор відомих тривіршів — хоку.

У XVII ст. в Японії виник народний театр кабукі («пісні і танці»), у якому всі ролі виконують чоловіки. Певний час влада переслідувала театральну діяльність, самураям заборонялося відвідувати вистави. У цей період також з'явився японський ляльковий театр.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У Ранній Новий час цивілізації Сходу, на відміну від європейської, продовжували розвиватися відповідно до своїх традицій.
- У середині XVII ст. в результаті селянської війни й навали маньчжурських племен у Китаї відбулася зміна династії.
- Культура Китаю розвивалася за тими традиціями, що сформувалися за часів існування китайської

цивілізації. Натомість у XVI—XVII ст. китайські митці виходили за усталені межі.

- На початку Нового часу Японія була роздроблена на кілька сотень князівств. Влада імператора була формальною.
- У XVI ст. Японія об'єдналася під деспотичною владою сьогуну з роду Токугава.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1516 р.** — португальські мореплавці дісталися Китаю.
- 1543 р.** — португальські мореплавці дісталися Японії.
- 1603 р.** — початок правління сьогуну Токугави Ієясу в Японії.
- 1639 р.** — «закриття» Японії. Початок політики самоізоляції.

- 1644 р.** — початок правління маньчжурської династії Цин у Китаї.
- 1757 р.** — «закриття» Китаю. Початок політики самоізоляції.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Продовжте розповідь».

Правила гри. У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст певного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.

2. Назвіть основні цивілізації Сходу. Яку роль відіграла держава в цивілізаціях Сходу?

3. У чому полягала сутність влади як власності? Яку роль відіграла приватна власність у цивілізаціях Сходу?

4. **Колективне обговорення.** Чому сільська громада стала основою цивілізацій Сходу? 5. Яким чином відбулося проникнення європейців до країн Сходу? Чому європейці зустрічали опір? 6. Як вплинула на розвиток Китаю селянська війна 1628—1644 рр.? 7. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чому правителі Китаю та Японії вдалися до «закриття» своїх країн для європейців. Чи могло це вирішити внутрішні проблеми країн? 8. На який стан європейського суспільства

схожі самураї? 9. Хто такий сьогун? Коли в Японії було встановлено сьогунат Токугави? Якими засобами зміцнювалася влада сьогуну в Японії?

10. **Робота в малих групах.** Обговоріть і порівняйте владу імператора династії Цин, сьогуну Японії та європейського абсолютного монарха. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 11. Підготуйте повідомлення з презентацією за темою «Основні здобутки культури Китаю та Японії періоду Раннього Нового часу». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).

12. Використовуючи додаткові джерела, визначте, у чому проявлявся вплив країн Сходу на Європу в XVII—XVIII ст. 13. Поясніть особливості зміни династій у Китаї на прикладі занепаду династії Мін і встановлення династії Цин. 14. **Колективне обговорення.** Чому завоювання Китаю маньчжурами не змінило цивілізаційний розвиток держави, а проникнення європейців зламало традиційний хід історії для неї?

§ 30. Індія та Персія в XVI—XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про розвиток Індії та Персії в Ранній Новий час; як відбувалося утворення держави Великих Моголів та утвердження в Персії династії Сефевидів; якими були наслідки проникнення європейців в Індію; про здобутки культури Індії та Персії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Хто з європейців відкрив морський шлях в Індію навколо Африки? 2. Які релігії були найбільш поширеними в Індії в Середні віки? 3. У чому полягає відмінність між варнами і кастами?

Чи можна стверджувати, що завоювання моголів зміцнило вплив ісламу в Індії?

1 ДЕРЖАВА ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ. На початку XVI ст. Делійський султанат, створений у XIII ст., розпався на безліч ворогуючих між собою князівств. Прагнення верховного правителя — делійського султана — приборкати непокірних князів (раджів) супроводжувалися жорстокими війнами. Найбільше цим відзначився султан Ібрагім Лоді. Васали об'єдналися проти нього й звернулися по допомогу до правителя Кабула **Бабур** (1494—1530 рр.). Маючи сильне військо, оснащене артилерією, він у битві біля Паніпата в **1526 р.** розгромив війська делійського султана. Було засновано **державу Великих Моголів**, яка проіснувала 200 років.

Бабур прийшов до Індії з Моголистану (держава, що існувала в XIV—XV ст. після розпаду Монгольської імперії на частині сучасних Казахстану та Киргизстану), тому його і всіх тих, хто був із ним, називали моголами.

Бабур правив недовго. У 1530 р. він помер, а його наступником став син Хумаюн, якому протягом 25 років довелося відстоювати право на державу, створену батьком. Після смерті Хумаюна престол наслідував його 13-річний син **Акбар** (1556—1605 рр.). У 1561 р. він розпочав підкорення Індостану.

Протягом 1568—1592 рр. Акбар завоював долини річок Інд і Ганг. Як мудрий правитель він розумів, що для підтримки спокою в державі необхідно домогтися прихильності всіх підданих, тому він скасував податок для немусульман

Бабур. Мініатюра початку XVII ст.

Акбар I Великий. Мініатюра Нового часу

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Захір-ад-Дін Мухаммад Бабур

був нащадком Чингісхана і Тимура та правив Ферганою. Після невдач у міжусобних війнах наприкінці XV ст. він зумів захопити Афганістан, а Кабул перетворив на свою резиденцію. Великий полководець і грізний воїн, він водночас був талановитим літератором. Відомими на весь світ стали його мемуари «Бабур-наме», де він описав не лише свої походи та завоювання, а й флору і фауну Індії.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Джалаль-ад-Дін Мухаммад

Акбар (Акбар I Великий) був одним із найвидатніших правителів Індії. Завдяки завоюванням йому вдалося створити велику імперію. Землі тих племен, які чинили опір, Акбар спустошував, а тим, хто підкорявся, дозволяв залишити місцеве самоуправління за умови сплати щорічної данини. До його досягнень належить адміністративна реформа, у результаті якої постала міцна централізована система управління. Акбар сприяв розвитку науки й культури, хоча сам до кінця життя залишався неписьменним.

(джизію). У 1575 р. за його наказом було збудовано молитовний дім для релігійних дискусій. Там християни, буддисти, індуїсти, юдеї вели бесіди в присутності Акбара. Така релігійна терпимість викликала обурення з боку мусульманського духовенства, яке в 1580 р. підняло повстання. Придушивши його, Акбар проголосив нову релігію — «дін-і-ілахі» («божественна віра»).

За часів правління сина Акбара **Джахангіра** (1605—1658 рр.) імперія жила в спокої та мирі. Розвивалися культура, мистецтво, наука, архітектура.

Після смерті Джахангіра розпочалася боротьба за владу між його чотирма синами. Переможцем із неї вийшов **Аурангзеб** (1658—1707 рр.) — сильний, жорстокий і підступний правитель. Як правовірний мусульманин, він ліквідував релігійну терпимість, а в 1679 р. відновив джизію.

За часів правління Аурангзеба так і не настав спокій. Імперія почала розпадатися. У 1674 р. було проголошено державу Маратхів, а після смерті імператора утворилися три держави, що вели між собою непримиренну боротьбу. Ця міжусобиця підготувала ґрунт для завоювання Індії європейськими колонізаторами.

Реформи Акбара

Посилив контроль за армією, оснастив її вогнепальною зброєю, бойовими слонами

Запровадив єдині податки

Заборонив обертати військовополонених на рабів

Створив школу живопису

Запровадив єдину систему мір і ваг, а також єдиний сонячний календар

? На покращення яких сфер життя населення були спрямовані реформи Акбара?

Англійський корабель
Ост-Індської компанії XVII ст.
Художник Ісаак Парусник. 1685 р.

2 УСТРІЙ ДЕРЖАВИ ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ ТА ЇЇ РОЗВИТОК.

Моголи, завоювавши Індію, не порушили її традиційного способу життя, а влились у правлячу еліту, органічно поєднавшись із нею завдяки віротерпимості. Держава Великих Моголів трималася на взаєморозумінні й гармонії між завойовниками та завойованими.

Опорою влади верховного правителя — падишаха — були користувачі землі, які за службу отримували землі разом із сільськими громадами в умовне володіння. Кожен користувач землі мав споряджати кінний загін воїнів, збирати податки. Якщо він порушував договір із падишахом, то його земля передавалася іншому. Через це користувач землі не мав стимулу для розвитку свого господарства.

Розвиток ремесла в державі Великих Моголів був зумовлений тим, що падишахи й користувачі землі давали великі замовлення ремісникам і вимагали від них товар високої якості й художньої цінності. Отже, індійські ремісники, на відміну від європейських, працювали на замовлення, а не на ринок, і виробляли не товар для масового споживача, а вишукані твори мистецтва.

Значного розвитку набула торгівля Індії з іншими країнами. По-перше, іслам, що був панівною релігією правлячої верхівки, прихильно ставився до торгівлі. По-друге, зберігався великий попит на індійські товари. Торгівля в Індії була досить розвиненою, тут уже існувала розгалужена банківська система.

Однак ремесло й торгівля, які обслуговували переважно потреби падишаха та багатой верхівки, після занепаду держави Великих Моголів також занепали.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Опис індійського будинку за записами французького мандрівника Франсуа Берньє (1670 р.)

Житло правителя зазвичай розташовувалося на березі річки або в передмісті... У цих спекотних краях будинок вважається гарним, якщо він є просторим, якщо в ньому багато повітря і є доступ з усіх боків вітру, особливо з північного. У гарних будинках є двори, сади, дерева, басейни з водою, невеликі фонтани... Крім того, тут прагнуть мати погребі з великими віялами, щоб там відпочивати у прохолоді.

Особливою перевагою будинку вважається те, що він розташований серед великих квітників. Такий будинок повинен мати чотири великі дивани, доступні для протягів... Гарні будинки повинні також мати високі тераси, де можна спати вночі. Тераси поєднуються з великою кімнатою, куди легко за потреби пересунути ліжко...

Усередині гарного будинку вся підлога має бути заслана матрацами... Влітку їх накривають тонкою білою тканиною, а взимку — шовковими килимами. Стіни на висоті п'яти-шести футів від бруківки заповнені маленькими вікнами різної форми. Вони зроблені з великим художнім смаком і мають привабливий вигляд.

У кімнатах стоять порцелянові вази та горщики з квітами. Стеля позолочена або розмальована, але відсутні зображення людей та тварин, бо вони заборонені релігією.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Яким є клімат Індії? Як кліматичні особливості країни вплинули на її архітектуру? **2.** Яка з поширених в Індії релігій забороняла зображувати людей і тварин? Чому?

3 ЄВРОПЕЙЦІ В ІНДІЇ. На початку XVI ст. в Індію прибули європейці. Першими були португальські мореплавці. Вони захопили декілька портів на західному узбережжі. Португальськими володіннями в Індії управляв віцекороль, який розширював сфери панування, захоплюючи володіння місцевих феодалів. Разом із португальськими гарнізонами й купцями в Індії з'явилися ченці-місіонери, які намагалися поширити християнство.

Із XVII ст. європейська експансія посилилася. Англійці та голландці заснували в 1600 і 1602 рр. Ост-Індські торговельні компанії та поступово почали витіснити португальських купців. Торговельні бази Голландії розташовувалися на Коромандельському березі, у Бенгалії, Біхарі, Гуфлаті. Проте постійні міжусобні війни в цих регіонах, а головне — конкуренція з Англією, послабили позиції голландських купців в Індії.

У 1639 р. англійські поселенці закріпилися в місті Мадрас, а потім у Бомбеї. Одночасно Франція захопила місто Пондішері. Боротьба англійських і французьких колонізаторів тривала десятки років. Остаточо витіснити французів з Індії англійці змогли лише в 60-х рр. XVIII ст.

Отже, величезна країна з багатомільйонним населенням через роздробленість і міжусобиці втратила незалежність, перетворившись у XIX ст. на колонію Англії.

4 РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В ІНДІЇ. Індійська культура за правління Великих Моголів досягла високого рівня. Цьому сприяла політика підтримки діячів мистецтва. Найвидатнішим письменником Індії часів Акбара став Абу-ль-Фазл. Він створив кількатомну історію правління Акбара, яка стала джерелом знань про події в тогочасній Індії. Свій твір Абу-ль-Фазл написав перською мовою, яка була державною у Великих Моголів.

? Чому в Індії проникнення європейців не призвело до впровадження політики самоізоляції?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Шедевром архітектурного стилю держави Великих Моголів стала мечеть-мавзолей Тадж-Махал в Агрі. Її було збудовано за наказом падишаха Шах Джохана в 1631—1642 рр. на згадку про його померлу дружину. Мечеть було споруджено з білого мармуру, її прикрашали білі бані та мінарети, що віддзеркалювалися в басейні, збудованому поряд. Ця споруда збереглася до нашого часу.

«Павиний трон» (копія). Національний музей коштовностей у Тегерані (Іран)

Тадж-Махал в Агрі (Індія). Сучасний вигляд

Одним із шедеврів індійської культури тих часів було мистецтво мініатюр, яке згодом стало взірцем для творчості Рембрандта. Перські майстри Мір Сід Алі та Абдус Самад очолили імператорську майстерню живопису («кітаб-хан»), засновану Акбаром. Так було створено живописні мініатюри до мемуарів Бабура та Акбара.

Іншим досягненням тогочасної Індії стала обробка напівкоштовного та коштовного каміння. Справжнім витвором мистецтва став всесвітньовідомий «Павиний трон».

За Акбара та його наступників в Індії споруджувалися величні будівлі: храми-мечеті, палаци-фортеці, усипальниці. Так, один із величезних палаців-фортець Акбара був збудований у Делі. Інший палац-фортеця, зведений поблизу міста Агра, стояв майже в пустелі та був схожий на місто-привид із будинками, парками, ставками й терасами, що з'єднувалися між собою брукованими дорогами.

? Якими були основні турботи правителів династії Сефевидів?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Династія Сефевидів веде свою назву від шейха Сефі ад-Діна, який заснував чернечий орден Сефевіє (помірквані шиїти). Це був один з орденів, що існували серед сунітів і шиїтів. Він мав чітку організацію, а члени ордену були фанатично віддані своєму шейху, якого вважали святим. У XV ст. шейхи ордену володіли землями в Азербайджані, більшість членів ордену походили з тюркських кочових племен.

5 ПЕРСІЯ. Історія Персії схожа з історією Османської імперії. Це була могутня держава, яка наприкінці XVII ст. фактично припинила свій розвиток. На чолі держави стояв шах, якому піддані сплачували податок із землі й худоби. Проте цей податок було важко збирати через кочовий спосіб життя третини населення. Осіле населення займалося землеробством. Найбільш розвиненими були райони, де існувала зрошувальна система. Високої майстерності досягли перські ремісники, які об'єднувалися в цехи. У Персії також традиційно була розвинена торгівля.

У 1502—1736 рр. у Персії правила династія Сефевидів.

Перший шах нової династії **Ісмаїл (1502—1524 рр.)** і його наступники за короткий час підкорили, крім сучасних територій Азербайджану та Ірану, частини Вірменії, Іраку, Туркменістану та Афганістану. Швидкому поширенню влади Сефевидів сприяло те, що вони не порушували традиційні ісламські форми правління та збирання податку (навіть скоротили податок із врожаю й міст до 1/6). Проте влада в державі більше трималася на авторитеті шаха, ніж на єдності країни. У 80-ті рр. XVI ст. народні повстання послабили владу шаха, чим одразу скористалися інші країни: Османська імперія захопила Ширван та Азербайджан, узбецькі хани Бухари — частину Хорасану і Герат, Великі Моголи — більшість території Афганістану. До зовнішніх негараздів додалася економічна криза: припинився рух караванними шляхами, була зруйнована система іригації, ремісники розорювалися.

Вихід зі скрутного становища знайшов шах **Аббас I (1587—1629 рр.)**, якого згодом назвали Великим. У 1587—1588 рр. він здобув важливу перемогу над узбецькими ханами Бухари, у 1590 р. — уклав невігідний мир з Османською імперією, але це дозволило йому провести внутрішні реформи. Метою цих реформ було зміцнення центральної влади. Був сформований розгалужений апарат управління,

Ісмаїл I. Невідомий художник. XVI ст.

створено регулярну армію, яка була озброєна рушницями й гарматами, здійснено фінансову реформу. Шах сприяв розвитку ремесла й торгівлі (торгівля шовком стала державною монополією). Реформи зміцнили владу шаха та дали змогу взятися за вирішення зовнішньополітичних проблем. У результаті трьох війн з Османською імперією він відновив владу над втраченими за договором 1590 р. територіями, відвоював у Великих Моголів Афганістан, за допомогою Англійської Ост-Індської компанії витіснив португальців із важливого порту в гирлі Перської затоки Ормуз. Аббас I підтримував дипломатичні зв'язки з багатьма європейськими країнами.

Наступники Аббаса I виявилися не такими успішними правителями. У XVIII ст. країна втратила значні володіння на користь Османської імперії та Росії, афганські племена навіть захопили столицю країни. Проте полководець Надір завдяки успішним військовим кампаніям зумів відновити Персію в колишніх кордонах. Ставши шахом (правив у 1736—1747 рр.), він продовжив завоювання та приєднав більшу частину Закавказзя, а середньоазійські хани визнали васальну залежність від нього. Найбільш вдалим був похід Надір-шаха проти Великих Моголів у 1739 р. Отримана здобич дала змогу скоротити податки, побудувати великі військові підприємства, відновити систему іригації, розвинути торгівлю. За його правління в Персії панувала віротерпимість.

Проте із часом Надір-шах став підозрілим і дріб'язковим, знову збільшив податки. Як наслідок, у результаті змови його було вбито. Після смерті Надір-шаха Іран розпався на п'ять ворогуючих ханств. У 1758 р. Карім-хан об'єднав країну та провів реформи з відновлення господарства. Проте шахом він себе не проголошував. У зовнішній політиці він узяв курс на обмеження відносин із країнами Європи, не бажаючи повторити долю Індії. Після його смерті знову почалися міжусобиці, які завершилися встановленням у 1796 р. нової **Каджарської династії**.

Аббас I. Художник Домінік Кустос. Гравюра 1600 р.

Надір-шах. Невідомий художник

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі спогадів французького посла про Надір-шаха (XVII ст.)

У 1741 р., прославлений і навантажений багатствами, награбованими в Індії, Надір-шах прибув до Дербента. Його військо, яке значно збільшилося під час численних походів, налічувало 150 тис. осіб і складалося із загонів індійців, татар, узбеків та афганців... персів було небагато. Він вирішив напасти на лезгинів — народ, що живе в горах, і тому його важко підкорити... Горці звичні до пограбувань, майже всі вони майстерно володіють вогнепальною зброєю та вміло ведуть невеликі бої. На вершинах

недоступних скель вони розмістили своїх дружин, дітей, склали коштності й почали влаштовувати засідки... а однієї ночі наважилися атакувати табір самого шаха. Застигнутий зненацька, правитель змушений був відступити. Усе його військо безладно тікало, і переможці взяли значну здобич.

? 1. На яких особливостях війська Надір-шаха наголошував французький посол? 2. Чому війна з лезгинами виявилася складною для правителя Персії?

Ісфахан. Сучасний вигляд

УКРАЇНА І СВІТ

Наприкінці свого правління російський імператор Петро I після перемоги над Швецією прагнув завоювати шлях до Індії, яку вважали скарбницею багатств Сходу. Проте для цього йому необхідно було захопити Середню Азію та Іран. У 1722—1723 рр. Петро I здійснив Перський похід (об'єднана назва трьох походів), завоювавши деякі північні райони сучасного Ірану. У цьому поході взяли участь 12 тис. українських козаків на чолі з полковником Д. Апостолом. Згодом їхню кількість було збільшено. Козаки Д. Апостола збудували фортецю Святого Христа поблизу річки Сулак. Проте похід виявився невдалим. Із 40 тис. козаків, що брали в ньому участь, додому повернулося не більше 1 тис. осіб. Усі завойовані території до 1735 р. довелося повернути, а фортецю Святого Христа — зруйнувати.

6 КУЛЬТУРА ПЕРСІЇ. Культура Персії XVI—XVIII ст. розвивалася в межах мусульманської культури, зберігаючи місцеві традиції. Наочним проявом розвитку культури цієї доби є столиця Аббаса I Ісфахан, де проживало 600 тис. осіб. У місті налічувалося 162 мечеті, 49 медресе — вищих релігійних шкіл, 273 громадські лазні, центральний критий ринок та безліч караван-сараїв і крамниць торговців. Через усе місто проходив проспект Чарбаг (сад), який мав ширину 58 м і довжину 5 км. Місто було забудоване величними палацовими ансамблями. Особливо виділялася площа Накші-Джахан («образ Всесвіту») завдовжки 500 м із двома мечетями й палацом Алі-Капу. Не менш вишуканими були мости через річку Заянде. Ці будівлі збереглися до нашого часу.

Особливо славилася Персія виробами своїх ремісників: перські тканини, килими, зброя й посуд були взірцями художнього смаку. Усі ці витвори йшли на продаж, передусім їх цінували в Європі.

Високого рівня розвитку досягло образотворче мистецтво. Величні споруди прикрашали мозаїки, фрески, різьблення. Перські мініатюри XV—XVII ст. належать до кращих світових зразків образотворчого мистецтва. Найвідомішим твором мініатюр стала відома поема «Шах-наме Тахмаспа». Вона була переписана кращими каліграфістами під керівництвом Кемаль-ад-Діна Бехзада та прикрашена 250 мініатюрами для сина Ісмаїла I Тахмаспа. Із XVII ст. мініатюри стали самостійним жанром мистецтва, не пов'язаним із літературним твором. Саме мініатюри вважають найвищим досягненням культури Персії доби Сефевидів.

Важливими осередками культури, крім Ісфахана, були міста Герат і Тебріз. У них існували центри з переписування книг. У 1641 р. в Ісфахані вірменин Якоб Ян відкрив першу друкарню.

Продовжувала розвиватися література. Перською мовою традиційно створювалася поезія. Твори були присвячені правлінню шаха.

Перський килим. XVI ст.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Індія здавна була однією з найбагатших країн Азії. У XVI ст. вона зазнала чергової навали завойовників — моголів, які створили державу Великих Моголів. Вона проіснувала до початку XVIII ст. Її розпад збігся із процесом активного проникнення англійських мореплавців, які поступово перетворили Індію на найбільшу й найбагатшу колонію Англії.
- Культура Індії доби Великих Моголів поєднала в собі елементи й традиції індійської, перської,

середньоазійської, арабської культур і залишила нащадкам пам'ятки неповторної краси.

- Головним суперником Османської імперії на Сході стала Персія, у якій правила династія Сефевидів. Вершини своєї могутності країна досягла за часів Аббаса I. Наприкінці XVII ст. Персія припинила свій розвиток і почала швидко занепадати.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1502—1736 рр.** — правління в Персії династії Сефевидів.
1526 р. — заснування держави Великих Моголів у Південній Азії.

1556—1605 рр. — правління Акбара в державі Великих Моголів.

1587—1629 рр. — правління шаха Аббаса I в Персії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- **1.** Перевірте набуті знання за навчальною грою «Правда — неправда».

Правила гри. Учні та учениці визначають, які з наведених тверджень є правдивими, а які — ні. Вибір слід пояснити. Потім учитель/вчителька пропонує учням та ученицям самостійно скласти декілька правильних і неправильних тверджень.

Зразок тверджень. 1) У результаті завоювання Бабуром Делійського султанату в країні утвердилася влада моголів. 2) Династія Сефевидів правила в Персії. 3) Аббас I був наймогутнішим правителем Індії. 4) Політику самоізоляції не проводили правителі Індії та Персії. 5) Із 1796 р. в Індії встановилася Каджарська династія. 6) Столицею Персії часів Аббаса I було місто Ісфахан.

- **2.** Чому Бабур досить легко заволодів Делійським султанатом? **3.** Яку внутрішню політику проводив Акбар? Назвіть причини проведення ним релігійної реформи. **4.** Що зумовило занепад держави Великих Моголів? **5. Робота в парах.** Обговоріть і визначте,

які наслідки для Індії мало проникнення до неї європейців. **6.** Як була утворена держава Сефевидів? **7.** Які реформи здійснив Аббас I? Яким був їхній результат? **8.** Чим уславився Надір-шах? **9.** Які нові архітектурні риси мала збудована столиця Сефевидів Ісфахан?

 10. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Досягнення індійської та перської культур у XVI—XVII ст.». **11.** Складіть історичний портрет Акбара або Аббаса I (на вибір). Роботу подайте у вигляді презентації. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227). **12.** За додатковими джерелами складіть перелік здобутків індійської культури за часів держави Великих Моголів.

 13. Робота в малих групах. Обговоріть і визначте, чому реформаторська політика видатних правителів Індії та Персії давала лише тимчасовий результат. **14. Колективне обговорення.** Що спільного й відмінного було в розвитку Індії та Персії в XVII—XVIII ст.?

Узагальнення за розділом VI. Східний світ у XVI—XVIII ст.

1. Складіть таблицю подій, які ви вважаєте найважливішими в розвитку Китаю, Японії, Індії, Персії Раннього Нового часу. Поясніть свій вибір.
2. Об'єднайтеся у дві-три команди та проведіть конкурс знавців термінів і понять розділу.

Рекомендований перелік термінів і понять: самураї, сьогунат, політика самоізоляції, синтоїзм, мініатюра, каліграфія.

Яструб на сосні. Японський малюнок на шовку. Художник Кано Ейтоку. XVI ст.

Перська книжкова мініатюра XVII ст.

3. Складіть історичний портрет: Токугави Ієясу, Аббаса I, Бабура, Акбара (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).
4. Виконайте завдання за історичною картою: 1) укажіть події, які привели до створення держави Великих Моголів в Індії та встановлення династії Цин у Китаї; 2) укажіть території, на які поширювалася влада династії Сефевидів; 3) укажіть державу, яку намагався підкорити правитель Японії Тойотомі Хідейосі.
5. Об'єднайтеся в малі групи та проведіть гру «Чотири зупинки».

Правила гри. Кожна група отримує завдання розповісти, що вона побачила на визначених чотирьох зупинках казкової машини часу, яка перенесла їх до XVI—XVIII ст.: 1) захоплення маньчжурами Пекіна; 2) прибуття європейців у Японію; 3) захоплення Бабуром Делі; 4) прибуття в Індію купців Ост-Індської компанії.

6. Об'єднайтеся в команди та проведіть гру «Історія з географією».

Правила гри. Учні та учениці по черзі називають історико-географічні назви, які зустрічалися в розділі, а також вказують подію, яка з ними пов'язана.

7. Проведіть гру «Снігова куля».

Правила гри. У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Один(-на) із них називає історичну особу, пам'ятку, поняття тощо за вивченим розділом. Це слово повторює інший(-а) учень/учениця та називає своє слово. Кожен наступний гравець називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учень/учениця робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень/учениця, що наведе найдовший ланцюжок.

8. Охарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті країн Сходу в XVI—XVIII ст. Складіть порівняльну таблицю.
9. Назвіть досягнення культури країн Сходу XVI—XVIII ст.
10. Як відбувалося проникнення європейців до Індії та Китаю в XVI—XVIII ст.? Охарактеризуйте цей процес.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI. Східний світ у XVI—XVIII ст.

Узагальнення до курсу «Ранній Новий час в історії людства»

Період XVI—XVIII ст. був добою великих змін у житті людей та їхньому світогляді. Завдяки Великим географічним відкриттям кордони відомого європейцям світу значно розширилися. Нові торговельні, політичні, культурні зв'язки пролягли через океани, з'єднуючи континенти.

Виникли нові релігійні напрями, які інакше, ніж раніше, визначали місце церкви в суспільстві, відносини людини з Богом та відповідальність людини за свою долю. Такі віровчення були необхідними для формування нової європейської цивілізації.

Економічною основою нової цивілізації стали капіталістичні відносини, які спричинили зміни й у структурі суспільства. Людину почали цінувати не стільки за її походження, скільки за підприємливість, працьовитість, знання. Формувався новий тип людини, яка прагнула дізнатися про все сама, брала під сумнів думки, що вважалися незаперечними.

Ця жага до пізнання Всесвіту стала поштовхом до великих наукових відкриттів, завдяки яким людство переконалося в можливості пізнання світу та його законів. Так формувалася найважливіша передумова подальшого розвитку людства — віра в науку

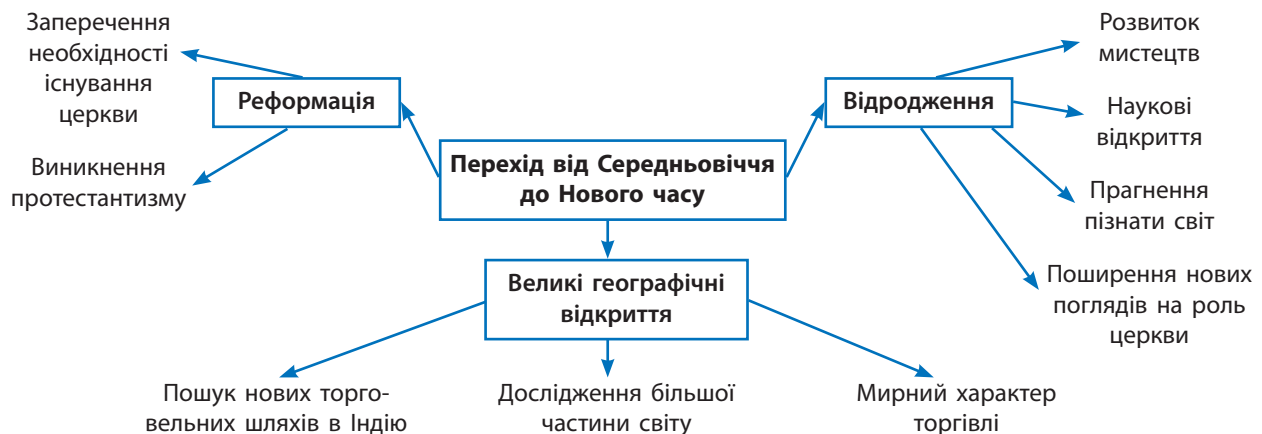
як силу, що сприяє технічному прогресу. Потреби виробництва й розвиток науки стимулювали прогрес у розвитку знарядь праці. Ремісничу майстерню змінила спочатку мануфактура, а потім фабрика. Нові суспільні відносини поступово утвердилися і в сільському господарстві.

Змінилася й політична карта світу. Карта Європи почала все більше нагадувати сучасну. З'явилися нові національні держави, громадяни яких усвідомлювали свою належність до певної нації. Правителі цих держав створювали спеціальні установи, здійснювали реформи управління. Там, де більшість людей бажала змінити державний устрій і своє життя, спалахнули перші революції.

Темпи розвитку країн Заходу і Сходу почали відрізнятися. На Заході формувалася нова цивілізація, яку згодом назвуть індустріальною. У країнах Сходу зберігалися традиційні суспільства.

Щоправда, більшість населення, як і раніше, жила в селах та займалася землеробством. Однак промислова революція швидко змінила цю ситуацію. Формування індустріального суспільства стало основним змістом світової історії Нового часу.

МЕНТАЛЬНА КАРТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ XVI ст.

1. На основі наведеної ментальної карти складіть розповідь про основні процеси, які відбувалися в XVI ст.
2. За зразком складіть ментальні карти для XVII і XVIII ст. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 231).

Плани-схеми для різних форм роботи

Як працювати з параграфом підручника

1. Прочитайте параграф, щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Опрацюйте історичні документи до параграфа. Розгляньте ілюстрації і прочитайте підписи до них. З'ясуйте значення слів і термінів, які ви не зрозуміли. Зверніть особливу увагу на виділені дати, терміни, назви, персоналії.
3. Складіть розгорнутий план до параграфа — він полегшить підготовку до уроку.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
5. Якщо в тексті є посилання на зміст уже вивчених параграфів, перегляньте їх.
6. Поясніть висновки до параграфа, використовуючи його зміст.
7. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають запитання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткових джерел.
8. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на складений план, а потім без нього.
9. Підготуйте відповіді на запитання до параграфа та виконайте завдання.

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Виберіть із нього матеріал, який відповідає темі плану.
3. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них головну думку, чітко сформулюйте та запишіть її.
4. Дайте назви частинам тексту.
5. Перевірте, чи всі основні ідеї тексту знайшли відображення в плані.
6. Запишіть план у зошит.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
  - 1) Хто його автор?
  - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
  - 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події дослідником, законодавчий акт тощо)?
2. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Виконайте завдання до документа. Якщо вам складно це зробити, уважно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.
5. Визначте, яким є ваше ставлення до змісту документа, і поясніть чому.

Як працювати з історичною картою

1. Прочитайте назву карти.
2. Ознайомтеся з легендою карти.
3. Знайдіть на карті умовні позначення, які необхідні у вивченні конкретного питання.
4. Порівняйте отриману інформацію з матеріалом підручника.

Як працювати з ілюстрацією (візуальним джерелом інформації)

1. Прочитайте підпис до ілюстрації. Якщо він містить вказівку на автора, дізнайтеся про нього за додатковими джерелами.
2. Пригадайте, що вам уже відомо про події, зображені на ілюстрації.
3. Опишіть зображене на ілюстрації, використовуючи відповідну термінологію (ліворуч, праворуч, згори, знизу, на першому плані, на другорядному плані тощо).
4. Які нові знання порівняно з наявними ви можете отримати за ілюстрацією?
5. Які почуття викликає у вас зображене й чому?
6. У разі наявності завдань до ілюстрації виконайте їх.

Як аналізувати зміст карикатури

1. Що або кого зображено на карикатурі?
2. Із якою історичною подією або процесом пов'язаний зміст карикатури?
3. Яку інформацію про зображену історичну подію, процес або постать можна отримати за карикатурою?
4. Якими художніми засобами користувався автор карикатури для впливу на глядача?
5. Як ви вважаєте, чи вдалося автору карикатури досягти поставленої мети?

Як скласти історичний портрет

1. Складіть перелік визначальних, на вашу думку, рис зовнішності й характеру персонажа.
2. Охарактеризуйте публічну (політичну, громадську, культурну тощо) діяльність цієї особи.
3. Наведіть думки про неї сучасників, нащадків і дослідників.
4. Сформулюйте обґрунтовану власну оцінку діяльності історичної особи та її результатів.

Як підготувати повідомлення та презентацію до нього

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого ви готуєте повідомлення.
2. Доберіть необхідні джерела інформації.
3. Опрацюйте джерела й складіть план повідомлення, орієнтовно визначивши місце слайдів презентації в ньому.
4. За планом напишіть текст повідомлення, слайди презентації та тези для виступу перед аудиторією.
5. Презентація має містити до десяти слайдів, а ілюстративний матеріал обов'язково супроводжуйте підписами.
6. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

Як працювати на практичному занятті

1. Ознайомтеся з темою заняття.
2. З'ясуйте мету заняття й засоби, за допомогою яких її планується досягти.
3. Виконайте завдання для підготовки до заняття. Повторіть рекомендований матеріал.
4. На занятті уважно працюйте над завданнями індивідуально або в групах, аналізуйте матеріали до заняття, підготовлені вчителем/вчителькою та однокласниками й однокласницями.
5. Завершуючи роботу на занятті, з'ясуйте, якою мірою реалізовано його мету.

Як працювати в парі

1. Оберіть партнера та за необхідності познайомтеся з ним.
2. З'ясуйте зміст завдання, яке вам необхідно виконати. У разі його незрозуміння порадьтеся в парі або зверніться по допомогу до вчителя/вчительки.
3. Опрацюйте матеріал, запропонований для виконання завдання.

Як працювати в малій групі

1. Сформууйте групу, познайомтеся та розподіліть повноваження. Виберіть того, хто інформуватиме аудиторію про результати роботи групи.
2. Ознайомтеся із завданням, яке вам необхідно виконати.
3. Відповідно до повноважень, розподілених між членами групи, виконайте завдання. Не забувайте про дотримання толерантності до думок інших і взаємну відповідальність за роботу групи.
4. Ознайомте аудиторію з результатами виконання завдання. За наявності різних точок зору повідомте про них.
5. Заповніть оціночний лист роботи в групі.

Як працювати з поняттям

1. Уважно прочитайте формулювання поняття.
2. Якщо воно містить терміни й слова, у значенні яких ви не впевнені, то з'ясуйте його за відповідними словниками (тлумачними, іншомовних слів, спеціальними тощо).
3. Проаналізуйте наведене визначення поняття за його складом.
  - 1) Установіть центральний змістовий елемент, без якого воно втратить свій сенс.
  - 2) Визначте складові, які доповнюють і конкретизують центральний елемент.
4. З'ясуйте, у якому розумінні використовується поняття (широкому, вузькому,

4. Обговоріть із партнером свої думки щодо виконання завдання. Не перебивайте одне одного. Не намагайтеся нав'язати точку зору партнеру. Якщо ви не розумієте його думку, попросіть її аргументувати або пояснити.
5. За результатами обговорення один із членів пари презентує спільне рішення.

ОЦІНОЧНИЙ ЛИСТ РОБОТИ В ГРУПІ

Кожна позиція оцінюється від 0 до 2 балів.

№ з/п	Критерії оцінювання	Бали
1	Ви брали активну участь у роботі групи	
2	Ви вносили вдалі пропозиції, які врахувала група	
3	Ви надавали підтримку іншим членам групи, заохочуючи їх до роботи	
4	Ви висунули цілком нову ідею, що сподобалася та була оцінена іншими	
5	Ви вдало узагальнювали думки інших і просували роботу групи вперед	
6	Ви доповідали класу про результати групової роботи	

спеціальному, із позицій певного історичного типу світогляду тощо).

5. Порівняйте формулювання, яке ви аналізуєте, з іншими визначеннями цього поняття. При цьому пам'ятайте, що необхідно порівнювати аналогічні розуміння цього поняття.
6. Сформулюйте власне визначення поняття загалом або тих його окремих частин, що здаються вам важкими для запам'ятовування. Поміркуйте над тим, чи змінить ваше визначення зміст поняття.
7. Установіть, якими є характерні риси та особливості поняття.

Як написати есе

Есе — прозаїчний твір невеликого обсягу й вільної композиції, що виражає індивідуальні враження та міркування з конкретного приводу або питання й свідомо не претендує на вичерпну відповідь.

1. Ознайомтеся з матеріалом, за яким (або використовуючи який) вам необхідно підготувати есе.
2. Продумайте, які думки та ідеї ви прагнете висловити та в якій формі.
3. Дотримуйтеся рекомендованої структури есе:
  - 1) Вступ (орієнтовно 1 абзац) має розкривати головну ідею есе, що відповідає темі.

Як підготувати навчальний проєкт

Навчальний проєкт — самостійне ґрунтовне вивчення певної проблеми з наступною презентацією (захистом) результатів роботи.

1. Підготовка до роботи над проєктом.
2. Вибір теми.

Як проводити дискусію

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні, часто протилежні точки зору.

1. Під час дискусії дотримуйтеся правил:
  - 1) Необхідно критикувати ідеї, а не опонентів.
  - 2) Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
  - 3) Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення питань.
  - 4) Кожен має рівні право й можливість висловити свою думку.
  - 5) Виступи мають відбуватися організовано за дозволом ведучого.
  - 6) Будь-яка точка зору підлягає обговоренню та не може відкидатися без нього.
  - 7) Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів та аргументів можуть змінювати свою позицію.

- 2) В основній частині (орієнтовно 2 абзаци) викладаються аргументи, докази й пояснення на підтримку головної ідеї.
- 3) У висновках (орієнтовно 1 абзац) наводяться підсумкові думки щодо ідеї, яку було розкрито у творі.
4. Запишіть текст есе в чорновому варіанті. Проаналізуйте його зміст, композиційну побудову, логічність, послідовність, внесіть необхідні зміни.
5. Складіть остаточний варіант.

3. Визначення мети й завдань проєкту.
4. Пошук інформації різними способами.
5. Виконання завдань проєкту.
6. Підготовка до захисту проєкту.
7. Захист проєкту.
8. Аналіз результатів проєктної роботи.

- 8) Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.
2. Перш ніж виступати, чітко визначте, якою є ваша позиція. Переконайтеся, що ви розумієте сутність проблеми.
3. Уважно вислухайте опонента й лише після цього висловлюйте свою точку зору.
4. Пам'ятайте, що найкращим способом доказу або спростування є досконала логіка, беззаперечні факти та аргументи.
5. Сперечайтесь чесно й відверто, намагаючись спростувати, а не викривити висловлювання своїх опонентів.
6. Доводячи або спростовуючи думку, висловлюйтеся чітко й зрозуміло.
7. Якщо під час дискусії було доведено хибність вашої позиції, визнайте це.
8. Не використовуйте образливих висловлювань щодо опонента або його позиції.
9. Завершуючи свій виступ, підбийте підсумки та сформулюйте висновки.

Як скласти тези

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді, стислий письмовий виклад основних думок джерела без пояснень, ілюстрацій та посилань. У тезах переважають загальні положення.

1. Уважно прочитайте текст, за яким необхідно скласти тези.
2. З'ясуйте значення слів і термінів, що вам незрозумілі.

Як розв'язати пізнавальну задачу

Задача — питання, що вимагає пошуку рішення за відомими даними з дотриманням певних умов.

1. Уважно ознайомтеся зі змістом пізнавальної задачі.
2. З'ясуйте, що саме і з дотриманням яких умов ви маєте виконати.
3. Пригадайте зміст відповідного матеріалу в підручнику.
4. Зверніть особливу увагу на наведені в умовах задачі поняття, терміни або імена особистостей. З'ясуйте, що ви знаєте про них.
5. Пам'ятайте, що пізнавальна задача може мати декілька варіантів розв'язання. Однак кожен варіант повинен мати логічне й фактичне обґрунтування.

Як аналізувати політичні події (явища)

1. Які події спричинили виникнення політичної події (явища)?
2. Хто зацікавлений у цій політичній події (явищі), тобто кому це вигідно?
3. Якої мети намагалися досягти її (його) учасники?
4. Які засоби використовувалися ними для досягнення поставленої мети?
5. Яким був результат цієї події (явища)?

Як порівнювати оцінки історичних подій (явищ)

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. З'ясуйте, на що спирався автор, даючи свою оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.

3. Розпочинайте складати тези лише тоді, коли ви з'ясували зміст тексту загалом і його головну думку.
4. Визначте в тексті основні положення, що є ланками логічного ланцюжка, за допомогою якого автор послідовно розкриває свою думку.
5. Сформулюйте тези в довільній формі (це сприяє кращому розумінню тексту), а потім запишіть їх.

6. Поміркуйте над тим, якими є можливі варіанти розв'язання задачі. Визначте декілька тих, які, на вашу думку, заслуговують на подальший розгляд.
7. Проаналізуйте обрані вами вірогідні варіанти розв'язання задачі та визначте той, який ви вважаєте найбільш обґрунтованим.
8. Наведіть ваш варіант розв'язання задачі та аргументуйте його.
9. У разі виникнення труднощів поверніться до умов поставленої задачі та ознайомтеся з ними ще раз; можливо, ви не зрозуміли того, що вимагається.

6. Якою мірою результат відповідає меті, яку ставили перед собою учасники?
7. Якими були позитивні й негативні наслідки цієї політичної події (явища)?
8. Як можна оцінити загалом цю політичну подію (явище)?
9. Які історичні уроки можна отримати на підставі аналізу цієї події (явища)?

3. Проаналізуйте наведені аргументи.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з оцінок і поясніть його.

Як написати реферат

Реферат — доповідь на певну тему, в основі якої лежить огляд відповідних джерел.

Реферат містить:

- аналіз теоретичного змісту питання;
- самостійний аналіз фактів, подій, процесів, явищ, що відповідають теоретичній частині реферату;
- узагальнення й висновки відповідно до змісту реферату.

1. За темою реферату визначте мету його написання.
2. Продумайте, які питання і в якій послідовності вам необхідно висвітлити під час роботи над рефератом. Це допоможе вам скласти його план.
3. Визначте обсяг необхідної літератури за темою реферату та опрацюйте її.
  - 1) Читаючи відібрану літературу, звертайте увагу на посилання авторів до джерел, оскільки вони можуть бути корисними вам у подальшій роботі над темою.

Як скласти ментальну карту

Ментальні карти — спосіб подання інформації у візуальній формі, тобто у формі, що передбачає зорове сприйняття. Такий спосіб дозволяє краще засвоїти й систематизувати матеріал.

1. Будь-яка карта починається з основної думки, теми, яка розташовується в центрі аркуша.
2. Від центру теми на всі боки накресліть лінії, які пов'язують головну тему з підтемами. Це буде перший рівень.

- 2) Занотуйте необхідне на окремих картках, зручних для подальшого опрацювання й систематизації матеріалу.
- 3) Виписки, які ви робите, опрацьовуючи необхідну літературу, класифікуйте відповідно до плану реферату.
4. Реферат пишеться за таким планом:
  - 1) У вступі поясніть важливість та актуальність обраної теми. Акцентируйте увагу на тому, що і як будете висвітлювати.
  - 2) В основній частині розкрийте зміст реферату.
  - 3) У закінченні сформулюйте основні підсумки та висновки, яких ви дійшли.
  - 4) Наприкінці реферату подайте список літератури, яку ви використовували.
5. Оформлення реферату має відповідати загальноприйнятим нормам посилань на джерела й вимогам бібліографії.

3. Від підтем намалюйте додаткові лінії, що ведуть до більш дрібних складових теми (другий рівень), і т. д.
4. Над лініями записуйте ключові слова, робіть малюнки.
5. Не переходьте до третього рівня складових елементів теми, поки не закінчений другий. Не створюйте карту більш ніж на три рівні.
6. Використовуйте окремі слова замість довгих речень.

Абсолютизм (абсолютна монархія) — форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монарху, що править без станovo-представницьких органів влади та законодавчих обмежень.

Аграрна революція — перехід від натурального до товарного виробництва в сільському господарстві, ліквідація дрібних господарств і зосередження землі в руках великих землевласників, орендарів; запровадження найманої праці. Основним результатом цих змін було встановлення капіталістичних ринкових відносин.

Акціонерна компанія — колективне товариство, що об'єднує індивідуальні капітали пайовиків-акціонерів.

Англіканська церква — державна церква в Англії, утворена в країні в XVI ст. під час Реформації. З усіх протестантських церков зберегла найбільше рис католицької.

Астрономія (від грец. — зоря і закон) — наука про будову та розвиток космічних тіл і Всесвіту загалом.

Бароко (від італ. *barocco* — примхливий, химерний) — стиль у мистецтві країн Європи, колоніальної Центральної та Південної Америки кінця XVI — кінця XVIII ст., що виник на хвилі критики гуманізму й закликав своїми творами насолоджуватися дарунками життя, мистецтва й природи.

Біржа — місце, де здійснюються різні торговельні та фінансові операції.

Богдыхан — імператор Китаю за часів династії Цин.

Буржуазія — капіталісти, підприємці; суспільна верства, яка в період становлення капіталізму перетворилася на панівну, що володіла основними засобами виробництва та існувала за рахунок використання найманої праці.

Великі географічні відкриття — умовний термін для позначення історичного процесу, що розпочався в середині XV ст. і був пов'язаний із розширенням впливу західноєвропейської цивілізації на світ.

Відродження — рух у літературі, науці та мистецтві другої половини XIV — XVI ст., що виник в Італії та значною мірою орієнтувався на відновлення античних традицій.

Гайдуки (походить від назви погоничів, вільних пастухів на Балканах) — збройні загони народних месників, що боролися проти османського панування. Вони діяли на території Балканського півострова в XV—XIX ст.

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що являє собою збройну сутичку між соціальними групами задля здобуття державної влади або досягнення (відстоювання) певних прав, привілеїв.

Гуманізм епохи Відродження (Ренесансний гуманізм) — європейський інтелектуальний рух, що є одним із визначальних компонентів Ренесансу як історичної та культурної епохи; його основна ідея — покращення людської природи через дослідження античної спадщини.

Декларація — документ, офіційна заява, де проголошуються основні принципи зовнішньої і внутрішньої політики держави або програмні положення партій та організацій.

Демократія — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела державної влади. Передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, вибори органів державної влади.

Деспотія — не обмежена законом самодержавна влада, яка характеризується крайньою централізацією і сваволею правителя; держава, керована деспотом.

Екзекуційні рухи — рухи середньої шляхти за проведення модернізації держави з метою не допустити встановлення абсолютизму та впровадити республіканську форму правління.

Експансія — розширення панування однієї держави над іншими в економічній, політичній та інших сферах, прагнення захоплення і поневолення.

Енциклопедисти — група авторів-укладачів універсального довідника, створеного у Франції в 1751—1780 рр. з ініціативи Д. Дідро й Ж. д'Аламбера.

Єзуїти (від латин. *Jesus* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса».

Земський собор («земський» — загальний, загальнодержавний) — збір представників різних верств населення Московського царства (крім селянства) для рішення політичних, економічних та адміністративних питань, що існував із середини XVI до кінця XVII ст. Перший собор було скликано в 1549 р., останній — у 1654 р.

ІнDEPENDенти (від англ. *independent* — незалежний) — радикальна частина прихильників кальвінізму (пуритан).

Індустріальна (промислова) революція — перехід від мануфактурного виробництва до фабричного, від ручної праці до машинної.

Кальвінізм — напрям протестантизму, що виник під час Реформації у Швейцарії в XVI ст. У його основу було покладено вчення Ж. Кальвіна.

Капітал — гроші, які підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Капіталізм — суспільно-економічний лад, за якого основні засоби виробництва перебували у приватній власності підприємців, які використовували найману робочу силу.

Класицизм — художній стиль, філософський та естетичний напрям у європейській культурі XVII—XIX ст., що виник у Франції. Його представники прагнули впорядкувати весь навколишній світ на принципах раціоналізму (розуму). Вони наслідували зразки античної філософії та мистецтва, переосмисливши їх.

Колоніальна імперія — держава, яка захопила певні території та приєднала їх до свого складу як колонії.

Колоніальні війни — збройні зіткнення між великими державами за перерозподіл колоній.

Колонія — залежна територія, що перебуває під владою іншої держави (метрополії).

Контрреформація (католицька Реформація, або католицьке відродження) — релігійно-церковний рух у Європі другої половини XVI — середини XVII ст. за оновлення католицької церкви, що виник як реакція на протестантську Реформацію та поширення протестантизму.

Курфюрсти — сім церковних та світських князів у Священній Римській імперії німецької нації, які мали право обирати імператора.

Лютеранство — напрям протестантизму, що виник під час Реформації в Німеччині в XVI ст. У його основу було покладено вчення М. Лютера.

Мануфактура (від латин. *manufactura* — виготовлення руками) — велике підприємство, на якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці. Завдяки цьому працівники на мануфактурі виготовляли значно більше виробів, ніж у ремісничій майстерні.

Маньчжури — тунгусо-маньчжурський кочовий народ, корінне населення Маньчжурії (тепер Північно-Східний Китай); мали власну писемність. У XII ст. маньчжури створили свою державу — Цзінь («Золота»), яка в 1234 р. була знищена монголами. До XVII ст. маньчжури перебували під владою Китаю. Китайці називали їх чжурчжені.

Масонство, або франкмасонство (від франц. *maçon* — каменярь; *franc-maçon* — вільний каменярь), — релігійно-етичний рух, учасники якого закликали до морального вдосконалення людей і їхнього об'єднання (незважаючи на релігійну та національну належність) на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги й вірності. Вони ставили загальнолюдські інтереси й цінності вище за інтереси окремої нації.

Меркантилізм — економічна політика доби становлення капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними загарбаннями й торговельними війнами.

Міграція населення — переміщення людей через кордони тих чи інших країн зі зміною місця проживання назавжди або тимчасово.

Місіонерство — тут: проповідь християнства, що здійснювалася в найвіддаленіших куточках планети.

Мода — нетривале панування певних смаків в одязі та інших сферах життя великих груп людей.

Наймані працівники — особисто вільні робітники, які, не маючи інших засобів до існування, працювали на власника основних засобів виробництва.

Національно-визвольна війна — збройна боротьба народів проти чужоземного панування та за зміну свого становища.

Нація — стійка соціально-етнічна спільність людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, традиціями, сталими економічними зв'язками.

Нідерланди («нижні землі») — землі, розташовані в Нижньому Рейні, на Маасі, Шельді та узбережжі Північного моря.

Новий час (Модерна доба) — період всесвітньої історії після Середньовіччя, що передував Новітній історії. Історію, що настала після Середніх віків, українські дослідники поділяють на два періоди: Нову і Новітню історію. Західноєвропейські історики всю історію після Середньовіччя називають Сучасною історією.

Обгороджування — форма ліквідації громадських земель шляхом примусового позбавлення селянства землі, яку землевласники потім обгороджували в період первинного накопичення капіталу.

Олігархія — політичний режим, за якого політичне та економічне панування в державі здійснює невелика група людей, а також назва самої цієї групи.

Опричнина — територія, виділена в особисте управління царя; система каральних заходів (страсти, конфіскація земель тощо), які здійснював у Московській державі в XVI ст. цар Іван IV із метою зміцнення своєї влади.

Оренда — найм майна, тимчасове користування ним за певну плату.

Освічений абсолютизм — політика, яку в другій половині XVIII ст. проводили деякі європейські монархічні держави (монархія Габсбургів, Королівство Пруссія, Російська імперія, Королівство Данія тощо). Її змістом було знищення або перетворення згори найбільш застарілих феодальних порядків на користь, як правило, ринкових відносин, упорядкування життя підданих на принципах розуму. Монархи, які здійснювали цю політику, зображували своє правління як союз королів і філософів. Політика освіченого абсолютизму супроводжувалася впорядкуванням законодавства й системи податків, розвитком господарства, зовнішньої торгівлі, системи початкової освіти, науки, секуляризації церкви тощо.

Парламентська монархія — державний лад, за яким глава держави — монарх — не може безпосередньо впливати на склад і політику уряду, що формується парламентом, і підзвітний лише йому.

Політика самоізоляції — заходи суворого обмеження контактів із зовнішнім світом (іншими державами). Таку політику проводили Китай, Корея та Японія в XVII—XIX ст. з метою збереження існуючого устрою. Проте це призвело до їх відставання від європейських держав, які врешті-решт силою змусили скасувати режим самоізоляції.

Політична реставрація — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії або релігії.

Прагматична санкція — закон про престолонаслідування, який проголошував неподільність володінь Габсбургів і передбачав перехід престолу за жіночою лінією в разі відсутності спадкоємців-чоловіків.

Просвітництво — філософсько-ідейний рух другої половини XVII — XVIII ст. Його представники (вчені, філософи, письменники) вважали, що метою суспільства є людське щастя, якого можна досягти шляхом перебудови суспільства на засадах розуму (раціоналізм); обстоювали теорію природного права, вільнодумства.

Протекторат (від латин. *protector* — покровитель) — форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи (або іншої держави), коли основні питання суспільно-політичного життя регулює протектор.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на підтримку й захист власних виробників товарів від іноземної конкуренції.

Протестантизм — один із трьох основних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві, що виник унаслідок Реформації в XVI ст. Протестантизм є сукупністю численних самостійних церков.

Пуритани (від латин. *purus* — чистий) — англійські протестанти, які не визнавали авторитет державної церкви, виступали за ліквідацію залишків католицизму й поглиблення Реформації в країні; послідовники кальвінізму в Англії в XVI—XVII ст.

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) — перший період історії Нового часу. Західноєвропейські дослідники визначають цю добу як Ранній сучасний європейський період.

Революція — радикальна, докорінна якісна зміна, стрибок у розвитку природи, суспільства, пізнання. У політичному розумінні термін «революція» почали використовувати лише в XVII ст. Першою подією, яку визначили як революцію, стала «Славна революція» 1688—1689 рр. в Англії. Згодом так почали називати й події, що відбувалися як раніше, так і пізніше.

«Революція цін» — процес знецінення грошей унаслідок падіння вартості золота та зростання цін на товари першої необхідності.

Релігійні війни — збройний конфлікт між представниками різних релігійних груп. Релігійні війни найчастіше спричиняють релігійні відмінності між країнами з різною релігією або з різними течіями в межах однієї релігії в одній країні.

Релігійні (гугенотські) війни у Франції — низка воєнних конфліктів між католиками, які становили більшість населення, і гугенотами — протестантською меншістю, що сповідувала кальвінізм.

Рента — дохід від власності, який сплачують орендарі власникам землі за право користуватися нею протягом певного періоду.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний термін, існує поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

Реформація — релігійно-суспільний рух у Європі XVI — середини XVIII ст., спрямований на повернення до біблійних джерел християнства та реформування католицької церкви.

Самодержавство — форма абсолютизму, що сформувалася в Московській державі, за якої необмежена влада монарха наближається до деспотії (свавілля правителя й повна безправність підданих).

Самураї — верства населення, професійні воїни в Японії, єдиним обов'язком яких була збройна служба своєму господарю (представнику знаті). Вони мали особливі права і привілеї, не сплачували податків. Згодом самураї перетворилися на землевласників і стали привілейованим станом суспільства

Секуляризація (від латин. *saecularis* — світський) — 1) у широкому розумінні: зменшення впливу церкви на суспільне життя та впливу релігії на свідомість людей; 2) у вузькому розумінні: конфіскація державою церковної власності, земель тощо.

Синто, або **синтоїзм** («шлях богів»), — давня язичницька релігія, яка передбачала віру в добрих і злих духів, а також обряди, за допомогою яких японці намагалися умилостивити духів.

Смутний час — період в історії Московської держави з 1598 до 1613 р., який характеризувався поширенням соціальних рухів, жорстокою боротьбою за владу, вторгненням сусідніх держав, зміною правлячої династії Рюриковичів на Романових.

Стрільці — воїни регулярного пішого війська в Московській державі XVI — початку XVIII ст., озброєні вогнепальною зброєю. Первісно стрілецьке військо комплектувалося на основі набору з вільного міського й сільського населення, надалі їхня служба стала довічною та спадковою. Стрільці отримували платню грошима, зерном, іноді земельними наділами. Вони проживали в окремих стрілецьких слободах, мали сім'ї, могли займатися ремеслом і торгівлею.

Судебник — збірник законів Московського царства.

Сьогун — військовий правитель Японії. Сьогуні, зосередивши у своїх руках владу, фактично усували від управління державою імператорів, перетворивши їх на символічну фігуру, релігійного лідера.

Сьогунат — самурайський уряд на чолі із сьогуном. Назва походить від назви місця розташування польового штабу командувача армії. В історії Японії таких урядів було три. Перший був заснований Мінамото-но Йорітомо в місті Камакура — Камакурський сьогунат (1185—1333 рр.). Другий сьогунат постав у Кіото зусиллями Ашикагі Такауджі — сьогунат Муромачі (1338—1573 рр.). Третій уряд був заснований Токугавою Ієясу в місті Едо (сучасний Токіо) — сьогунат Едо (1603—1867 рр.).

Товарна продукція — продукція, що виробляється не для власного споживання, а для продажу на ринку.

Тордесільяська угода — договір між Іспанією та Португалією про розподіл територій у 1494 р.

Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна між двома великими угрупованнями: габсбурзьким союзом (іспанські та австрійські Габсбурги, католицькі князівства Німеччини, Річ Посполита) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, протестантські князівства Німеччини та інші).

Фабрика — промислове підприємство, де основні операції здійснюють машини.

Факторія — торговельна контора або поселення, організоване купцями в іншій державі або колонії. Факторіями називали також торговельні поселення у віддалених регіонах власної країни.

Фільварок — багатопрофільне господарство, у якому вся земля належала землевласнику та яке базувалося на праці селян, що відробляли панщину. Було зорієнтоване на товарне виробництво сільськогосподарської продукції, хоча й зберігало чимало рис натурального господарства.

Флібустьєри — у XVI — на початку XVII ст. пірати й контрабандисти, які діяли переважно у володіннях Іспанії в Новому Світі та на морських шляхах до них.

Фронда — громадсько-політичний рух проти абсолютизму у Франції середини XVIII ст.; сукупність антиурядових заворушень, що відбувалися у Франції в 1648—1653 рр.

Церковний розкол — явище церковного життя, коли з єдиної церкви формуються дві (або більше) церкви з власною владною ієрархією та догмами.

Цивілізації доколумбової Америки — цивілізації, які існували на материках Північна і Південна Америка й зникли після появи там європейських колонізаторів.

Шляхетська демократія — політична система, що існувала в XVI—XVII ст. у Короні Польській, а згодом і в Речі Посполитій, за якої шляхта мала широкі права в управлінні державою. Шляхетська демократія є варіантом представницької демократії, але нею могла користуватися лише шляхта.

Яничари (у перекладі з турецької — нове військо) — регулярна піхота турецького війська, що формувалася з полонених-хлопчиків (здебільшого християн).

Основні дати та події

Середина XV — середина XVI ст. — Великі географічні відкриття.

Кінець XV — перші десятиліття XVI ст. — доба Високого Відродження.

Кінець XV — кінець XVIII ст. — Ранній Новий час (Ранньомодерна доба).

Кінець XV — початок XX ст. — Новий час (Модерна доба).

1492 р. — відкриття Америки Х. Колумбом.

1495 р. — початок Конкісти — завоювання Нового Світу.

1498 р. — досягнення Індії морським шляхом європейською експедицією на чолі з В. да Гамою.

XVI ст. — доба винаходів і вдосконалень, активізація технічного прогресу в Європі.

XVI—XVII ст. — масові міграції європейців на континенти, відкриті в результаті Великих географічних відкриттів.

1502—1736 рр. — правління в Персії династії Сефевидів.

1516 р. — португальські мореплавці дісталися Китаю.

1517 р. — виступ М. Лютера, що започаткував Реформацію в Німеччині.

1519—1522 рр. — перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана.

1524—1525 рр. — Селянська війна в Німеччині.

1526 р. — битва під Могачем, захоплення Османською імперією Угорщини.

1526 р. — заснування держави Великих Моголів в Південній Азії.

1532 р. — Бахчисарай став столицею Кримського ханства.

1534 р. — прийняття парламентом Англії «Акта про супрематію».

1534 р. — створення «Товариства Ісуса» (ордену єзуїтів).

1543 р. — португальські мореплавці дісталися Японії.

1547 р. — проголошення Московського царства.

1549 р. — скликання першого Земського собору в Московському царстві.

1550 р. — ухвалення нового Судебника в Московському царстві.

1552 р. — приєднання Казанського ханства до Московського царства.

1555 р. — укладення Аугсбурзького релігійного миру.

1556 р. — приєднання Астраханського ханства до Московського царства.

1556—1605 рр. — правління Акбара в державі Великих Моголів.

1558—1583 рр. — Лівонська війна.

60-ті рр. XVI ст. — початок колоніальних війн.

1562—1598 рр. — релігійні (гугенотські) війни у Франції.

1564—1577 рр. — опричнина в Московському царстві.

1566—1648 рр. — Національно-визвольна війна в Нідерландах.

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1571 р. — битва біля Лепанто.

1573 р. — декларування віротерпимості в Речі Посполитій.

1579 р. — укладення Утрехтської унії.

1582 р. — приєднання Сибірського ханства до Московського царства.

1587—1629 рр. — правління шаха Аббаса I в Персії.

1588 р. — Гравелинська битва.

1589 р. — проголошення Московського патріархату.

1598 р. — укладення Нантського едикту.

1598—1613 рр. — Смутний час у Московському царстві.

Кінець XVI ст. — початок епохи Бароко в Європі.

1603 р. — початок правління сьогуну Токугави Ієясу в Японії.

1613 р. — обрання царем Михайла Романова; початок правління династії Романових у Московській державі.

1618—1648 рр. — Тридцятилітня війна.

1629 р. — прийняття «Едикту милості».

1639 р. — «закриття» Японії. Початок політики самоізоляції.

1640 р. — початок революції в Англії.

1644 р. — початок правління маньчжурської династії Цин у Китаї.

1648 р. — підписання Вестфальського миру.

1649 р. — страта короля Чарльза I та проголошення Англії республікою.

1649 р. — ухвалення в Московському царстві збірника законів — Соборного уложення.

1652 р. — започаткування церковних реформ у Московському царстві патріархом Никоном. Церковний розкол.

1652 р. — поява в Речі Посполитій *liberum veto*.

1653—1658 рр. — протекторат О. Кромвеля.

1655—1660 рр. — «Шведський потоп».

Друга половина XVII — XVIII ст. — епоха Просвітництва.

1677, 1678 рр. — Чигиринські походи.

1683 р. — розгром турецької армії під Віднем.

1685 р. — заборона кальвінізму у Франції указом Луї XIV.

1686 р. — «Вічний мир» Речі Посполитої з Московією.

1688—1689 рр. — «Славна революція»; утвердження в Англії парламентської монархії.

1699 р. — Карловацький мир.

1700—1721 рр. — Північна війна.

1701—1714 рр. — Війна за іспанську спадщину.

27 червня 1709 р. — Полтавська битва.

1710—1713, 1735—1739, 1768—1774, 1787—1791 рр. — російсько-турецькі війни XVIII ст.

1721 р. — проголошення Московського царства Російською імперією.

1740—1748 рр. — Війна за австрійську спадщину.

1740—1786 рр. — правління Фрідріха II у Пруссії.

Друга половина XVIII ст. — епоха освіченого абсолютизму.

1756—1763 рр. — Семилітня війна.

1757 р. — «закриття» Китаю. Початок політики самоізоляції.

1762—1796 рр. — правління Катерини II у Російській імперії.

70—80-ті рр. XVIII ст. — початок індустріальної (промислової) революції в Англії.

1772, 1793, 1795 рр. — поділи Речі Посполитої.

1773 р. — «Бостонське чаювання».

1775—1783 рр. — війна за незалежність англійських колоній.

1776 р. — прийняття Декларації незалежності США.

1780—1790 рр. — правління Йосифа II в Австрії.

1787 р. — прийняття Конституції США.

1791 р. — доповнення Конституції США десятьма поправками (Біль про права).

3 травня 1791 р. — ухвалення Конституції Речі Посполитої.

Зміст

Передмова	3
Повторення. Вступ	4

РОЗДІЛ I. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Відкриття європейців	7
§ 2. Колонізація Нового Світу. Наслідки та значення Великих географічних відкриттів	14
§ 3. Матеріальний світ і суспільство	20
§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи	26
Практичне заняття за розділом I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин	33
Узагальнення за розділом I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин	34
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин	35

РОЗДІЛ II. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 5. Гуманізм. Високе Відродження	36
§ 6. Реформація в Німеччині	44
§ 7. Поширення Реформації та Контрреформації в Європі	50
§ 8. Культура епохи Бароко. Народження нової європейської науки	56
Практичне заняття за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі	65
Узагальнення за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі	67
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі	67

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В XVI—XVII ст.

§ 9. Становлення абсолютної монархії у Франції	68
§ 10. Завершення формування абсолютної монархії у Франції	75
§ 11. Володіння Габсбургів. Національно-визвольна війна в Нідерландах	81
§ 12. Англія	90
§ 13. Англійська революція	99
§ 14. Річ Посполита	107
§ 15. Міжнародні відносини в XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.	116
Практичне заняття за розділом III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.	124

Узагальнення за розділом III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.	124
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.	125
РОЗДІЛ IV. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVII—XVIII ст.	
§ 16. Османська імперія	126
§ 17—18. Московська держава	134
§ 19. Поява Російської імперії	145
§ 20. Річ Посполита у другій половині XVII — XVIII ст.	152
Практичне заняття за розділом IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII—XVIII ст.	161
Узагальнення за розділом IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII—XVIII ст.	162
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII—XVIII ст.	163
РОЗДІЛ V. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА	
§ 21—22. Просвітництво та промислова революція	164
§ 23—24. Освічений абсолютизм.	175
§ 25. Міжнародні відносини XVIII ст.	184
§ 26—27. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність (1775—1783 рр.). Утворення США	192
Практичне заняття за розділом V. Епоха Просвітництва	202
Узагальнення за розділом V. Епоха Просвітництва	203
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V. Епоха Просвітництва	203
РОЗДІЛ VI. СХІДНИЙ СВІТ У XVI—XVIII ст.	
§ 28—29. Китай та Японія в XVI—XVIII ст.	204
§ 30. Індія та Персія в XVI—XVIII ст.	216
Узагальнення за розділом VI. Східний світ у XVI—XVIII ст.	223
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI. Східний світ у XVI—XVIII ст.	224
Узагальнення до курсу «Ранній Новий час в історії людства»	225
Плани-схеми для різних форм роботи	226
Словник	232
Основні дати та події	236

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
ГІСЕМ Ольга Олександрівна
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»

**Підручник для 8 класу з поглибленим вивченням історії
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.

Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*

Коректор *Н. В. Красна*.

Підписано до друку 27.05.2021. Формат 84×108/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 25,20. Обл.-вид. арк. 20,2. Наклад 3526 пр. Зам. №3447.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61165.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «Фактор-Друк»,

вул. Саратовська, 51, Харків, 61030.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5496 від 23.08.2017.

Тел. +38(057)717-51-85. E-mail: office@druk.factor.ua

8

Всесвітня історія

з поглибленим вивченням історії

Особливості підручника:

- створює цілісне уявлення про основні події історії Раннього Нового часу
- формує систему знань про історію людства та розуміння історичних процесів для самоідентифікації у світі
- розвиває вміння самостійно працювати з інформацією та застосовувати її в практичній діяльності

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за розділами

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-6957-6

i Інтернет-підтримка